Adil Zulfikarpašić
Vlado Gotovac
Miko Tripalo
Ivo Banac

okovana BOSNA

RAZGOVOR

BOŠNJAČKI INSTITUT - ZÜRICH

OKOVANA
B O S N A

IZDANJA BOŠNJAČKOG INSTITUTA

BOSANSKI POGLEDI 1960-1967 (536 str.)
BOSANSKI MUSLIMANI – ČIMBENIK MIRA IZMEĐU SRBA I HRVATA, razgovor s Adilom Zulfikarpašićem, 1986 (67 str.)
Džemaludin Latić, NEVJESTINA NOĆ, pjesme, 1986 (118 str.)
Melika Salihbegović, NEBESKA DEVA,1986 (72 str.)
Mubera Mujagić, BUDI DRVEĆE POD NEBOM, 1987 (76 str.)
SARAJEVSKI PROCES – Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983 g., 1987 (276 str.)
Dr. Hrvoje Šošić, EKONOMSKO POKRIĆE "AGROKOMERCA", 1988 (144 str.)
U VRTLOGU HRVATSKE POLITIKE - razgovor s Brankom Pešeljom, 1989 (80 str.)
BOSNA I BOŠNJAŠTVO, Govori sa simpozija iz juna 1990 (186 str.)
POVRATAK U BOSNU, Tihomir Loza i Fahrudin Đapo, 1990 (194 str.)
ADIL ZULFIKARPAŠIĆ - članci i intervjui, 1991 (714 str.)
Alija Nametak, SARAJEVSKI NEKROLOGIJ, 1994 (320 str.)
M.Đilas i N. Gaće, BOŠNJAK Adil Zulfikarpašić, I.izd. 1994 (238 str.), II. izd. 1995, III. izd. 1995 (216 str.)

Adil Zulfikarpašić
Vlado Gotovac
Miko Tripalo
Ivo Banac

OKOVANA BOSNA

R A Z G O V O R

Moderator razgovora
MLADEN MALOČA
Tekst priredio
VLADO PAVLINIĆ

II. IZDANJE

BOŠNJAČKI INSTITUT • Zürich

Copyright © 1995 Bošnjački Institut, Zürich
Za izdavača: Mustafa Čengić
Design: Vlado Pavlinić
Tipografska priprema: Bošnjački Institut, Zürich
Printed in Slovenia
ISBN 3-905211-02-5

SADRŽAJ

Predgovor *(K. Cvilić)* 7

Uvod *(M. Maloča)* 11

I – Povijesne kontroverze 13

II – Dolazak vladavine zločina 45

III – Kriza i raspad 61

IV – Bošnjačko-srpski pregovori 95

V – Bošnjačko-hrvatski odnosi 135

Ilustrativni prilozi:

Fotografije sudionika razgovora OKOVANA BOSNA 9
Žrtve kulturocida: Nekoliko kapitalnih spomenika
islamske kulture u BiH koji su uništeni 135-137
3 historijske geografske karte 138-140
4 zemljišne karte BiH 141-144

PREDGOVOR

Nema danas važnije teme od Bosne – ne samo u njoj i oko nje već i u cijeloj Europi, pa i izvan nje. Na Bosni se prelamaju najrazličitije dileme i opcije država, međunarodnih organizacija, ideologija, političkih pokreta, crkava i drugih tijela. Izvan je svake sumnje da je rat u Bosni u prvom redu tragedija za njezine stanovnike, ali ne smije se zaboraviti da on razara i drugdje – naročito time što je posijao razdor i mržnju, kako među pojedincima koji su do jučer bili istomišljenici i prijatelji tako i unutar različitih organizacija. (S druge pak strane valja reći da je zbližio i svrstao pod jednu zastavu mnoge koji su do jučer kao politički i ideološki protivnici bili suočeni na barikadama.)

Može se bez pretjerivanja reći da Europa ovakvu polarizaciju mišljenja nije doživjela od vremena krvavog rata u Španjolskoj od 1936. do 1939., od kojega je toj zemlji trebalo nekoliko desetljeća da se oporavi. Onaj se rat u jednom važnom pogledu razlikovao od ovoga danas u Bosni: u Španjolskoj je bila riječ o klasičnom građanskom ratu, dok se u Bosni radi o agresiji jedne države protiv susjedne države, međunarodno priznate članice Ujedinjenih nacija. Ipak, mnoge od tema koje je rat u Španjolskoj pokrenuo i danas su vrlo aktualne – od debate o tome valja li intervenirati ili pak ostati neutralan (Britanija i Francuska izabrale su tada, kao i danas, potonju opciju) pa do pitanja djelotvornosti zrakoplovstva kao sredstva za ostvarivanje strateških ciljeva (i tu su se Britanija i Francuska i tada i danas svrstale među skeptike).

Postojanje bezbrojnih – dobrim dijelom zlonamjernih – iskrivljivanja i dezinformacija, ne samo o tekućoj situaciji u Bosni već možda još i više i o njezinoj prošlosti, obavezuje sve one koji njezinu prošlost poznaju i njezine sadašnje probleme razumiju da se oglase u obranu istine. Takvu odgovornost očito osjećaju sudionici ovog razgovora u četvero, održanog u proljeće 1994. na Bledu: ugledni bosanski političar i kulturni mecena Adil Zulfikarpašić; popularni hrvatski političar i jedno od prvih imena 'hrvatskog proljeća' 1971., Miko Tripalo; vodeći suvremeni hrvatski povjesničar, profesor Ivo Banac; nekadašnji disident i dugogodišnji logoraš, a danas zastupnik u Hrvatskom saboru, istaknuti hrvatski književnik i predsjednik Matice Hrvata, Vlado Gotovac, a pod predsjedanjem zagrebačkog novinara Mladena Maloče kao moderatora.

U razgovoru koji je potrajao tri dana obradili su oni u slobodnom, ali svrhovito vođenom razgovoru cijeli niz tema. Govorilo se, na primjer, o

karakteru bosanske državnosti i povijesnoga kontinuiteta kroz vjekove (zaključak: neophodno je potrebno solidno, objektivno izučavanje Bosne bez hrvatsko-srpskih 'prepucavanja', ali i bez eksluzivističkih pokušaja ignoriranja ili obezvređivanja prisutnosti i utjecaja susjednih kultura).

Za me je, pri čitanju zapisa tih razgovora, jedna zanimljiva nova spoznaja bila podudarnost između pokušaja kralja Aleksandra da Bosnu razbije 'vodenim' banovinama i onih NDH da je rascjepka u župe i konačno negdje 1943. čak zabrani upotrebu riječi Bosna (kojeg li licemjerja od vlasti koja se toliko trudila oko svojih muslimanskih građana!). Govorilo se o dubljim uzrocima sadašnjega konflikta i o njegovu međunarodnom kontekstu – pa tako neizbježno i o tome je li se sukob mogao izbjeći, recimo preventivnim taktičkim sporazumom Muslimana i Hrvata u Bosni za zajedničku obranu od agresora (zaključak: vrijedilo je možda probati uvjeravanjem, ali rat je ipak vjerojatno bio neizbježan).

Na pitanje, koje je postavio Vlado Gotovac – hoće li 'Bosna i Hercegovina opstati kao slobodan, civiliziran krajolik ili će se pretvoriti u prostor nedogledne patnje, koju će joj nametnuti politička volja, posve bezobzirna, ravnodušna prema činjenicama i njihovu značenju' – ova uljudna ali i živa diskusija ne daje odgovora. Ona to i ne može, ali čitatelju predočuje na zanimljiv način mnoge nove, dosad nepoznate činjenice – recimo o tome kako su se pravile granice bivših jugoslavenskih republika i kako je zapravo došlo do toga da Bosna postane savezna republika umjesto autonomne pokrajine Srbije, kako su to željeli pritajeni srpski nacionalisti u Partiji; ali ova diskusija daje putokaze o možda najtežim temama, kao na primjer o perspektivama bošnjaštva u kontekstu budućega suživota triju bosanskih naroda.

Valja se nadati da će svršetak rata, koji čini se nadolazi, izbaciti na površinu kod svih triju naroda više političkog talenta i mudrosti no što ga je Bosni, a i u susjednim republikama, stajalo na raspolaganju 1990. i 1991. nakon gotovo pola stoljeća komunističke 'negativne selekcije'. Zavrijedila je napaćena Bosna da je malo ogrije sunce. Kao Hrvat, katolik, čiji su preci iz Bosne, koju sam još kao dječak iz rodne mi Slavonije posjećivao i iskreno zavolio, tome se usrdno nadam.

KRSTO CVIIĆ

London, 15. rujna/septembra 1995

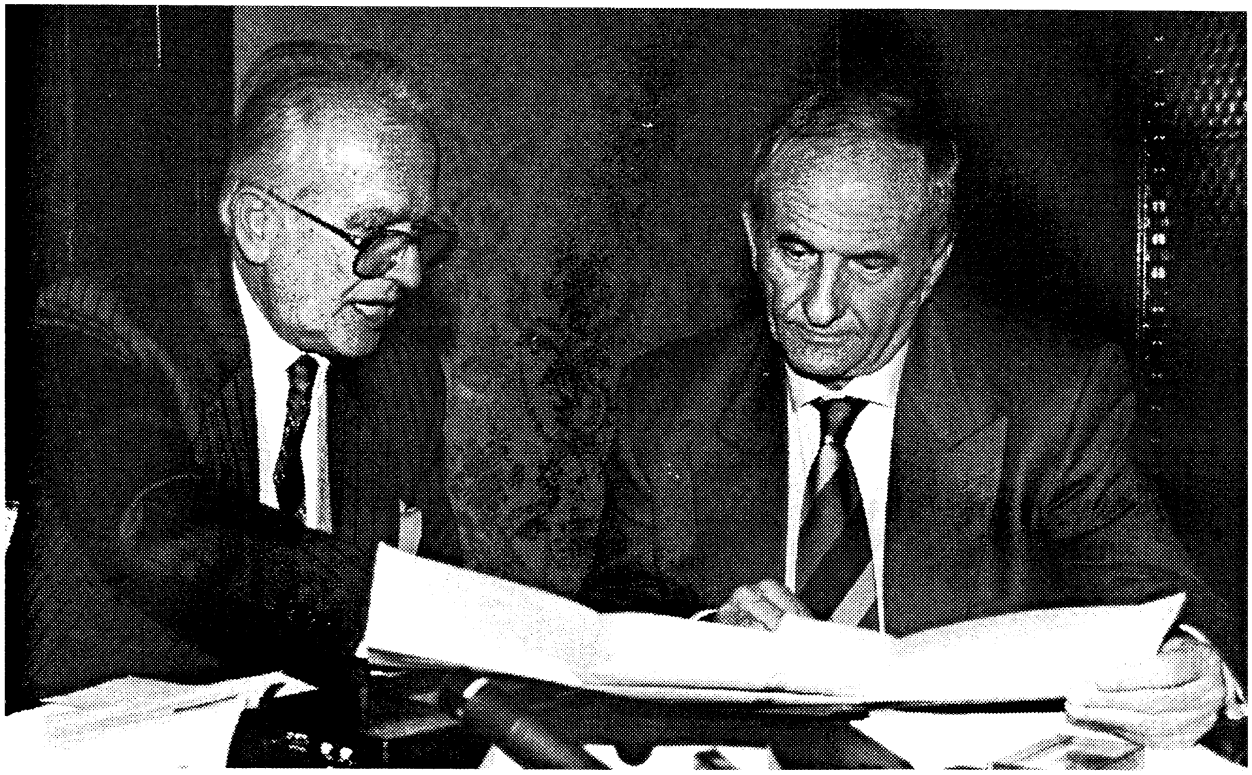

Adil Zulfikarpašić, Vlado Gotovac

Miko Tripalo

Ivo Banac

UVOD

Ideja za knjigu koja je upravo pred vama rodila se početkom 1994., u jednom od onih dramatičnih trenutaka koji se u valovima, još od 1991., sručuju na Bosnu i Hercegovinu, nekadašnju republiku ex-Jugoslavije, a danas zemlju čija je sudbina krajnje neizvjesna. Iako punopravna članica Ujedinjenih nacija, država priznata od mnogih zemalja, Bosna i Hercegovina još uvijek, u teškim i, najčešće, dramatičnim prilikama, traži novi državni i politički entitet, jer joj ovaj postojeći gotovo svi, i unutar i izvan nje, osporavaju.

Razapeta unutarnjim civilizacijskim, religijskim, kulturnim i drugim razlikama, Bosna i Hercegovina je svoju državnu i političku samosvojnost ostvarivala s mukom i sukobima, njena se povijesna putanja sudarala s različitim interesima, često i onima koji su se doimali dalekima i nestvarnima. Takva Bosna i Hercegovima, svojom unutarnjom složenošću, istovremeno izložena budnom oku planera strateških pomicanja u evropskim središtima političke i ekonomske moći, uvijek je bila predmet zanimljivih političkih i znanstvenih rasprava.

Knjiga OKOVANA BOSNA nastavak je toga nepreglednog niza tragalačkih napora, i s hrvatske strane, da se bosanskohercegovačka situacija odmjeri iz još jednog kuta i tako pripomogne iznalaženju demokratskih i humanih rješenja za ovaj prostor, prepun boli, ljudske patnje i stradanja. Ovo je zapis susreta na Bledu, u proljeće 1994., gdje su se uz *Adila Zulfikarpašića*, jednu od najmarkantnijih ličnosti u političkom životu Bosne i Hercegovine, okupili istaknuti hrvatski intelektualci i političari prof. *Ivo Banac*, *Miko Tripalo* i *Vlado Gotovac*; *Mladen Maloča*, hrvatski novinar i izdavač, bio je moderator diskusije i priređivač knjige.

Njihov razgovor, na trenutke polemičan i, očigledno, u mnogim pitanjima prožet razlikama, primjer je kako se i o tim, naizgled nerješivim pitanjima, i različitim stajalištima usprkos, može razgovarati s dignitetom, otvoreno i demokratski.

Iako, zbog stjecaja različitih okolnosti, do objavljivanja ove knjige dolazi gotovo godinu i pol kasnije, ona je u mnogim svojim dijelovima zadržala svježinu i aktualnost. Na svoj način, i ta spoznaja govori da problemi s kojima se u ovom trenutku suočava Bosna i Hercegovina nisu od jučer, nego su duboko uronjeni u njeno biće. Rješenja koja su se do sada nudila za Bosnu i Hercegovinu u načelu nisu previše vodila računa o toj činjenici, i to je, vjerojatno, razlog što su mnoga od njih tako kratko potrajala. Nastojeći odrediti Bosnu, jedan književnik jednom reče: Bosna,

to je čovjek! – pokazujući tako svima koji kroje karte njene sudbine i njene budućnosti, zbog čega se Bosna ne može dijeliti. Sudionici bledskih razgovora nastojali su se voditi tom činjenicom i to je, između ostaloga, njihovim razmišljanjima dalo ne samo svježinu nego i utvrdilo crtu kojom bi se, možda, trebalo kretati u traganju za demokratskim rješenjima bosanskohercegovačke krize.

Posljednji događaji, u vrijeme predavanja ove knjige u tisak, a naročito Ženevski dogovor ministara vanjskih poslova Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ostatka Jugoslavije, potvrdili su koliko su bile opravdane strepnje, iskazane u ovdje predstavljenom prošlogodišnjem razgovoru, strepnje za političku sudbinu Bosne i Hercegovine i opstanak Bošnjaka-muslimana. U svoj svojoj brutalnosti, u trenutku kada se nazirao konačan uspjeh oslobodilačke borbe, pristupilo se konačnom komadanju i razaranju hiljadugodišnjega bića Bosne, iskustva i tradicije, na kojima se stoljećima zasnivao zajednički život triju naroda. Tim se činom nastavlja tragedija Bosne i njenih naroda, a prije svega Bošnjaka-muslimana.

Poruka iz ove knjige, da samo jedinstvena i samosvojna Bosna i Hercegovina može biti faktor stabilnosti i mira na ovim prostorima, po svoj prilici ne odgovara trenutnim političkim interesima i ambicijama onih koji u ovom momentu odlučuju o njenoj sudbini. Međutim, to ne umanjuje vrijednost ove poruke, niti otvara sumnju u njenu trajnost, nego ponajviše govori o političkoj kratkovidnosti, sebičnosti i zaslijepljenosti onih do kojih ta poruka ne dolazi. Posljedice takva političkog sljepila i neodgovornosti mjere se stotinama tisuća žrtava i novom nadolazećom katastrofom nesagledivih razmjera, ako se Ženevski dogovor počne ostvarivati.

MLADEN MALOČA

Zagreb, rujna/septembra 1995.

I

POVIJESNE KONTROVERZE

Je li moguća Bosna i Hercegovina

IVO BANAC: Počeo bih naš razgovor pitanjem identiteta Bosne i Hercegovine. To je zapravo glavna tema u sukobu između hrvatskih i srpskih nacionalnih ideologija, kojima je cilj bio dokazati kako Bosna i Hercegovina pripada jednoj ili drugoj strani. Iz političke povijesti 20. stoljeća jasno proizlazi da su te ambicije bile pretjerane i da postoji posebna povijest državnosti Bosne i Hercegovine, koja polazi od Srednjega vijeka i dijelom se nastavila u Otomanskom razdoblju u posebnostima bosanskih ustanova, te u borbi protiv tanzimata, pa onda izdvojenim statusom Bosne i Hercegovine u Habsburškoj monarhiji i, dakako, u drugoj Jugoslaviji, gdje je Bosna i Hercegovina imala svoju posebnu republičku državnost. Ali, osim pitanja bosanske državnosti postoji i pitanje identifikacije muslimana.

Od Kallayeva "bošnjaštva" do Titove "muslimanske nacije"

Od 19. stoljeća muslimanska je inteligencija bila snubljena i s jedne i s druge strane da prihvati svoju »nacionalizaciju« u hrvatskome ili srpskom smislu. Postojalo je i razdoblje za vrijeme austrougarske vlasti, u kojemu je Kallay pokušao neutralizirati ta nadmetanja ideologijom bošnjaštva. Nažalost, sadržina te ideologije znanstveno još nije obrađena. Ali, politička koncepcija je jasna. Kallay je želio suzbiti presizanja s hrvatske i srpske strane. Kallayevi pokušaji kasnije su omalovažavani. Govorilo se kako je Kallayeva ideologija stvaranje nečega neprirodnoga. Bolje je reći da je Kallayevo »bošnjaštvo« zakasnilo, jer su bosanski katolici i pravoslavci već bili posve nacionalno svjesni, tj. prihvatili su već postojeće hrvatske ili srpske nacionalne ideologije, a muslimane su željeli pridobiti za svoju stranu.

Bilo kako bilo, muslimansko pitanje nije potpuno riješeno do sredine 20. stoljeća. Ono postaje aktualno još za vrijeme stare Jugoslavije. U ratnom razdoblju, u partizanskom pokretu, nije doduše posve artikulirano, a to se nije dogodilo ni nakon rata. Ono na kraju dobiva svoje poznate obrise muslimanske nacije u razdoblju od 60-ih godina do sloma druge Jugoslavije. Po svemu sudeći, sada smo u jednoj novoj fazi, u kojoj se bošnjački identitet pojavljuje kao primjeren muslimanskoj zajednici. Također, postoji tendencija integriranja hrvatske i srpske nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini unutar tog identiteta. Različita su stajališta prema tome. Ima onih koji smatraju da formuliranje zajedničkog bosanskog identiteta nije zakasnilo, a postoje i oni koji tvrde da se to

može artikulirati jedino na razini državnosti, a ne na razini nacionalne pripadnosti.

To su sigurno teme o kojima bismo danas morali razgovarati, uz posebnu ocjenu raznih faza u nastajanju bosanskog identiteta, njegovih elemenata, a onda o aktualnom pitanju bošnjaštva. Kako se ono pojavljuje u političkoj praksi? Kako se pojavljuje u kulturnim zbivanjima? Kako na to reagiraju politički i kulturni čimbenici u Hrvatskoj i u Srbiji?

MIKO TRIPALO: Bosna i Hercegovina postoji kao entitet vjekovima, za razliku, recimo, od Jugoslavije, koja postoji tek od 1918. Na tom je prostoru stalan sukob između srpskih i hrvatskih interesa. Postojala je težnja da se stvori bilo »Velika Srbija«, bilo »Velika Hrvatska« na račun bosanskog teritorija. Ovo što se sada događa jest, prije svega, posljedica činjenice da je Milošević došao u takvu vojnu i političku poziciju da je mogao silom pokušati stvarati »Veliku Srbiju«. To je radio na račun teritorija, bilo hrvatskih krajeva, u tzv. krajinama, bilo srpskih dijelova Bosne i Hercegovine u kojemu živi dio srpskog stanovništva.

Velikosrpske i velikohrvatske težnje

Ali, ne treba potcijeniti ni hrvatsku težnju za stvaranjem Velike Hrvatske. Prva programska deklaracija HDZ-a iz maja 1989. bila je stvaranje Hrvatske u njenim etničkim, geografskim i povijesnim granicama. A nitko nikada nije objasnio šta je to; pretpostavka je da bi to mogla biti Hrvatska s granicom na Drini. Prema tome, mislim da o toj komponenti valja voditi računa. Osnovni argumenti protiv Bosne i Hercegovine, iznošeni u posljednje vrijeme, jesu da je Bosna i Hercegovina kolonijalna tvorevina. To je rekao Tuđman. On, naravno, nema argumente za takvu tvrdnju, ali on je time htio reći da je i Bosna umjetna tvorevina kao što je bila Jugoslavija. Postoji teza da su Muslimani, doduše, nešto posebno, ali da su, kako je to Tuđman rekao, dio hrvatskog etničkog korpusa. Ili, kako je u jednom interviewu primjetio Gojko Šušak: »i žitelje islamske vjeroispovijesti«. Zatim, uspoređuje se Bosna i Hercegovina s Jugoslavijom, pa se kaže: Pošto Jugoslavija nije mogla opstati kao zajednica pet naroda, zašto bi mogla Bosna i Hercegovina kao zajednica triju naroda?

Povijesna komponenta posebnosti Bosne

Mislim, međutim, da se kao argument u korist postojanja BiH može istaknúti i povijesna komponenta, jer se točno znalo, recimo kad je na Berlinskom kongresu donesena odluka o okupaciji Bosne i Hercegovine, koji je to teritorij što će ga austrijske trupe okupirati. A Jugoslavija je nastala 1918., i ona je zbilja bila umjetna tvorevina, te nije mogla pronaći model zajedničkog života, za razliku od Bosne, gdje je stanovništvo tako ispremiješano, u kojoj postoje takvi međunacionalni, međukulturni utjecaji da je zapravo nemoguće povući neku granicu kao što je ona moguća, recimo, između Hrvatske i Srbije. Tako se i taj argument mora uzeti u obzir.

Hrvatski državni interes — stajalište opozicije od početka

I još bih rekao ovo: O Bosni i Hercegovini, bar mi Hrvati, morali bismo razgovarati sa stanovišta hrvatskog državnog interesa. Poznato je da je opozicija od prvoga trenutka stajala na stanovištu da Bosnu treba sačuvati kao cjelovitu samostalnu državu u njenim postojećim granicama, jer njeno postojanje sprečava Srbiju da prvi put u državno-pravnom pogledu prijeđe preko Drine. Drugo, jer se samo na taj način može sačuvati savez s Muslimanima, što je jedina prepreka velikosrpskoj agresiji. Treće, što se samo na taj način može u čitavoj Bosni sačuvati položaj hrvatskog naroda kao državotvornog naroda, i to ne samo njegova hercegovačkog dijela, kao što je bilo u ovom rješenju o Herceg-Bosni. I na kraju, ako se mogu mijenjati granice Bosne i Hercegovine, zašto se ne bi mogle mijenjati granice Hrvatske?

Zbog svih tih razloga, hrvatski je državni interes bio i ostao očuvanje Bosne i Hercegovine. I nije istina da je u hrvatskom korpusu postojala podjela između onih koji su bili za unitarnu Bosnu i Hercegovinu ili nepostojanje Bosne i Hercegovine. U hrvatskom političkom korpusu bila je dilema i podjela u pitanju da li Bosnu i Hercegovinu dijeliti sa Srbijom na štetu Muslimana, ili je ostaviti u njenoj cjelovitosti kao decentraliziranu državu. To je bila dilema u Hrvatskoj. A ne ovo, što se stalno nameće da opozicija podržava navodnu Izetbegovićevu tezu, i da smo za unitarnu Bosnu i Hercegovinu, od koje u Hrvatskoj i Srbiji postoji strah zbog muslimanske brojčane premoći, koja doduše postoji i sada, ali koja bi za dvadeset godina bila potpuna.

BiH država drugoga reda

Upozorio bih da je državnost Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji bila državnost drugoga reda. Čak je i u simbolu kao što je bio jugoslavenski grb bilo pet baklji, a one su bile izraz pet konstitutivnih naroda. Tek kasnije dodana je još jedna baklja, ali ne da bi se Muslimane priznalo kao naciju, iako su oni kasnije priznati kao nacija, nego da bi se označilo da je to savez šest država. Prisustvovao sam tom plenumu CK na kojemu je došlo do sukoba između Srba i Muslimana, tj. BiH, i otada su se Muslimani počeli smatrati posebnim nacionalnim identitetom. Tek sedamdeset i prve godine prvi put je prilikom popisa stanovništva rečeno da se muslimani mogu opredijeliti kao Muslimani. Dotada su se oni mogli opredijeliti ili kao neopredijeljeni ili kao Srbi ili kao Hrvati. Kad pratite taj broj, vidjet ćete koliko je blizak broj neopredijeljenih i onih koji su se kasnije označili kao Muslimani. To znači da ne mogu Srbi i Hrvati određivati što su Muslimani, nego to Muslimani moraju sami o sebi reći. I u tom smislu se meni koncepcija bošnjaštva čini privlačna kao nacionalna pripadnost, jer valja nacionalnu pripadnost u izvjesnom smislu odvojiti od

Od "neopredijeljenih" do Muslimana

vjerske pripadnosti. Pritom ne treba ignorirati strah Srba i Hrvata da će na njih u Bosni biti vršen pritisak da se u nacionalnom smislu proglase Bošnjacima, a ne kao njeni državljani, što bi bilo poželjno – da se svi osjećaju članovima jedne države koja se zove Bosna i Hercegovina.

Bošnjaštvo starije od hrvatstva, srpstva i jugoslavenstva u Bosni

ADIL ZULFIKARPAŠIĆ: Greška je kad se govor o bošnjaštvu shvaća kao da neko, eto, hoće da naturi narodu Bosne nešto novo. Onda se donose sudovi kako je Kallay sa svojim bošnjaštvom zakasnio – kako kaže g. Banac, pa da je Zulfikarpašić zakasnio – kako je Esad Ćimić izlagao na seminaru »Bosna i bošnjaštvo« u Sarajevu 1990. Bošnjaštvo je staro koliko i prve državne i političke zajednice na prostoru Bosne. U 8. stoljeću prvi put se spominje Bosna i Bošnjaci.

U Bosni je novost bilo srpstvo, hrvatstvo, jugoslavenstvo. Ta nova određenja pokušala su Bosnu metnuti pod tuđu kapu te joj zadala mnoge nevolje i probleme, prijeteći slabljenjem i uništenjem njene cjelovitosti i opstanka, donoseći stradanje njenih stanovnika, naročito onih koji nisu htjeli pod kapu srpstva, hrvatstva i jugoslavenstva, već su ostali vezani za zemlju, a to su Bošnjaci-muslimani. Oni su postali smetnja i prepreka osvajanju i podjeli Bosne.

Tu je srž problema. Bošnjaštvo kao nacionalna identifikacija ili bošnjaštvo kao državotvorna ideja – na bazi državnosti, a ne nacionalne pripadnosti, i djelimično kod Muslimana i jedno i drugo, a kod Hrvata i Srba na bazi državnosti – jeste i ostaje osnovno obilježje naroda, nezavisno od toga što se sve pokušalo i novo provelo i što se sve u vezi s time danas događa. Svakako da će nacionalizmi i njihovi nosioci, već prema snazi i spremnosti, pokušati razbiti Bosnu, kao što će Bošnjaci, već prema snazi i prilikama, pokušati da je obrane.

Pseudopovijesne teorije podrijetla

BANAC: Očito mnogo je zahvalnih tema. Već u nekim sitnicima možete vidjeti neke tendencije koje su na pomolu i koje se mogu razviti u nešto mnogo važnije. Na primjer, u Hrvatskoj se historiografija u vrijeme komunizma razvila na poseban način. O nekim stvarima se uopće nije pisalo. Sada imamo poplavu pseudopovijesne literature, koja pokušava ispuniti prazan prostor. Tako se odjednom pojavljuju teorije koje su možda bile moguće u 16. i 17. stoljeću, ali u kontekstu moderne historiografije izgledaju posve naivno. Recimo, iranska teorija o podrijetlu Hrvata odjednom se pojavljuje kao verifikacija ideje da smo svi rodoslovno određeni od iskona. Tako se neizravno promiče smiješna zamisao da su južnoslavenski narodi, a svaki napose, počeli od jednoga pretka. Možda je takav način razmišljanja bio prihvatljiv u vrijeme Vinka Pribojevića u 16. stoljeću. Prvo imamo Adama i Evu, pa onda ide, ide, ide, pa dođe Noa, pa onda Jafet, od njega Tiras, pa onda Ilir, pa onda

neposredni preci Hrvata. Time se želi reći da je hrvatski narod od jednog pretka. Pretpostavlja se da isto vrijedi i za druge narode.

Hrvatska »kifla«

To je potpun apsurd. Ako s takvim pretpostavkama pristupimo Bosni, a radi se o bosanskoj posebnosti, nikad nećemo uvidjeti da bosanski identitet nije strukturalno u povijesti svoje izgradnje ništa drugačiji od hrvatskog ili srpskog identiteta. Može se čak tvrditi da je u Otomanskom carstvu Bosna bila mnogo realnija nego recimo Srbija ili Bugarska. Jer ejalet Bosna je postojao. Imao je upravo to ime. Ništa slično ne postoji u Srbiji ili Bugarskoj. Također, što se tiče granica Bosne i Hercegovine uvijek se postavlja jedno vrlo naivno pitanje: zašto Hrvatska izgleda kao kifla? Naime, pretpostavlja se da je nešto izvučeno iz Hrvatske. A zapravo se dogodilo upravo suprotno. Hrvatska je u 16. stoljeću bila *»reliquiae reliquiarum«*. Ona postoji kao vrlo tanak prostor od Drave do Jadranskog mora, zapravo od Zrinskih posjeda u Čakovcu, pa do Bakra, a ono što je kasnije ušlo u Hrvatsku, odnosno ona Hrvatska koju danas znamo iz zemljovida, posljedica je rekonkviste, s habsburške i mletačke strane, tijekom otomanskih ratova u 17. i 18. stoljeću, tako da su se i habsburška država, odnosno njeni hrvatski posjedi, te mletačka država, odnosno njeni dalmatinski posjedi, širili na račun Otomanskog carstva i zauzeli ovaj današnji teritorij ...

Je li se od Hrvatske otkidalo ili joj se dodavalo?

ZULFIKARPAŠIĆ: ... i na račun Bosne ...

BANAC: ... i zaprimili ovaj današnji oblik koji svi poznajemo. I koji je odgovor na ovu zagonetku zašto Hrvatska izgleda kao kifla. Zacijelo se moglo dogoditi, kad je 1697. g. Eugen Savojski krenuo na Sarajevo i spalio ga, da se nije povukao poslije nekoliko dana, već da je habsburška vojska ostala u Bosni i Hercegovini. Ili, da su Mlečani bili mnogo uspješniji, da su otišli još dalje, prema Grahovu, Livnu i Mostaru, onda bi Dalmacija izgledala mnogo drugačije nego što danas izgleda. To se zaboravlja.

Bosanski identitet nije samo rezultat onoga što se događalo u Bosni, odnosno kako se ona širila, nego i postupka i politike država koje su krojile bosanske granice u 17. i 18. stoljeću. Kolonijalna tvorevina – što to zapravo znači? Je li Bosna imala išta drugačiji položaj u stvaranju njezinih današnjih granica nego recimo Hrvatska ili Crna Gora i Srbija? Sve su te granice u konačnici »kolonijalne«. Nema tu nikakvih velikih posebnosti.

Tendencija: podrepublički status BiH u drugoj Jugoslaviji

Važno je ono što je Miko Tripalo rekao o ograničenoj državnosti Bosne i Hercegovine u Titovoj Jugoslaviji. Ja to i nisam detaljno istraživao, pa vi tu možete nešto dodati. Prvi koncept je bio Bosna i Hercegovina koja bi imala niži status nego druge republike i koja bi bila izravno povezana s Federacijom. Dakle, nešto što bi bilo između republičkog statusa i onog oblasnog na Kosovu, odnosno pokrajinskog u Vojvodini. Zašto taj koncept nije do kraja sačuvan, o tome možemo raspravljati. Ali, mislim da je riječ također o prihvaćanju određenih razmišljanja, svojstvenih komunističkom pokretu u političkom životu Jugoslavije.

Tu je jedno dodatno pitanje o kojemu bismo mogli govoriti. Naime, kako su Muslimani sami artikulirali svoj nacionalni interes. Jer, koliko vidim, oni su često izbjegavali stajališta koja bi izazvala protivljenja Srba i Hrvata. Tako i pitanje o bošnjaštvu. Unatoč tome, u stanovitim skupinama Muslimana upravo se sada javlja vjera da se možemo vratiti na bošnjaštvo triju konfesija. To je tendencija koja želi govoriti o Bošnjacima katolicima, o Bošnjacima pravoslavnima i, dakako, o Bošnjacima muslimanima. Osobno smatram da je za tako nešto vrijeme prošlo, te da je tako nešto zakašnjelo. Teško mogu zamisliti da bi se bosanski Hrvati ili Srbi mogli vratiti na takvu vrstu identiteta. Mislim da bi bilo kontraproduktivno kada bi se na tome inzistiralo.

Za integrativno bošnjaštvo

Radije bih prihvatio jednu bošnjačku koncepciju koja bi bila državna, a ne nacionalna. Koja bi govorila o Hrvatima, koji jesu Bošnjaci u državnom smislu, Srbima koji jesu Bošnjaci u državnom smislu, ali to državno opredjeljenje ih ne obavezuje da pokidaju svoje veze sa sunarodnjacima s druge strane bosanske granice. Trebali bismo težiti onoj vrsti bošnjaštva koja bi bila integrativna; koja bi doprinosila dobrosusjedskim odnosima i s Hrvatskom i sa Srbijom, s ovom potonjom poslije svršetka agresije i rata. Takvo bi bošnjaštvo odražavalo bosansku državnost i sprečavalo olako davanje dvojnog državljanstva. Ja nisam za to. Ako je netko građanin Bosne i Hercegovine, onda neka to bude, a ako želi postati građanin Hrvatske ili Srbije neka to postane uz uobičajene uvjete. A ne da to bude nešto što će stvarati sporove i građane drugog reda u odnosu ŝa Srbijom i s Hrvatskom.

Jedina nacionalna identifikacija bosanskih muslimana

ZULFIKARPAŠIĆ: Mi danas polazimo od bošnjaštva kao jedine nacionalne identifikacije muslimana Bosne. Tu stojimo pred završenim procesom kojemu je polazište u srednjovjekovnoj kraljevini bosanskoj. Na Balkanu je Bosna ponekad bila dominantnija od Hrvatske i od Srbije. U usporedbi s drugim dijelovima toga područja onoga vremena, Bosna je, u doba kralja Tvrtka i kasnije za vrijeme osmanlijskog perioda, posjedovala Dalmaciju. Više stotina godina, sve do Karlovačkog mira, Bosni je

pripadala Lika, gdje je bilo 63 posto muslimanskoga življa, i Slavonija, gdje su muslimani činili oko 40 posto stanovništva.

Bosna, dakle, ima stvarne i karakteristične uvjete koji je legitimiraju kao državu i snažnu posebnost. Ona je jedna od rijetkih zemalja koja u procesu svoga stvaranja u Srednjem vijeku ima svoju teritoriju, svoju vjeru – bogumilsku, koja potječe iz manihejsko-dualističkog korijena kao što kršćanstvo potječe iz židovskoga, i na tom teritoriju stvara državu. Bogumilstvo poput vihora osvaja velike prostore u Evropi. U Južnoj Francuskoj, u Provansi, stvara jaku državu, kao i u Bosni, sjevernoj Italiji i Bugarskoj. Poznato je da su postojale jake kolonije bogumila u Engleskoj i Njemačkoj. Bogumili imaju svoju autohtonu teologiju i ideologiju. Nemanjići i Rim najavljuju im rat do istrebljenja. Bogumili, Patareni, Katari, Albigenzi – to su različita imena za isto vjersko naučavanje i organizaciju – nestaju na lomačama i ispod mača krstaških pohoda. Izuzetak čini Bosna, gdje listom prelaze na islam u 15. stoljeću. Bosna je imala svoje sudstvo, različito od svih susjeda – u njemu nije npr. bilo smrtne kazne, sačuvali su svoj jezik i svoje posebno pismo bosančicu, svoj društveni sistem, svoj novac, svoje vladare, banove i kraljeve, koji su se birali između ravnopravnih velikaša; primjerice, Bosna je bila izuzetak u Evropi u tome što nikada nije trgovala robljem, dapače takvu je praksu progonila i time dolazila u sukob s mletačkom i dubrovačkom republikom.

Srednjovjekovna državnost Bosne

Ta srednjovjekovna bogumilska Bosna vodila je permanentni rat s Vatikanom, koji ju je napadao posredstvom Ugarske, tada najveće vojne sile u Evropi. Ugarska je bila ruka i mač Rima, koji je bio odlučio da na svaki način uništi bogumilstvo u Bosni. Često smo imali po tri krstaške vojne na teritoriju Bosne u jednom stoljeću. To su bili valovi osvajanja, i u Bosni se stvorila jedna specifična, čudnovata tehnika opstanka – bosanski su velikaši prividno primali katoličanstvo kad bi došla strana vojska s inkvizicijom, da bi ga se odmah odrekli čim bi se okupacijska sila povukla.

No, uza sve te povijesne činjenice, moramo imati na pameti jednu karakteristiku Bosne, bitnu za njezino razumijevanje. Riječ je o tome da je bosanska kraljevina i banovina za sve vrijeme svoga postojanja imala tri različite vjere. Bogumili su bili tolerantni prema drugima, ali nisu dopuštali da oni zavladaju njima. Ta tradicija da na bosanskom teritoriju žive tri vjere jedna pored druge ostavila je duboko korijenje tolerancije, koje u našim dušama egzistira do dana današnjega. To je formiralo naše društvo, da možemo živjeti jedni pored drugih, iako drugačije vjerujemo i mislimo.

Milenijska viševjerska tradicija — tolerancija

Prelazak na islam

Bogumilska većina prihvaća islam, druge vjere ostaju slobodne

Netačna je tvrdnja da je u Bosni bio zavladao neki umor, te su bogumili počeli nestajati još prije dolaska Turaka, pa da je prevladavalo katoličanstvo ili pravoslavlje. Znamo da su Turci vladali i Grčkom i Albanijom i Bugarskom i Srbijom i da uopće nije bilo masovnih prijelaza na islam, osim sporadičnih, malih i oportunističkih. U Bosni preko šezdeset posto stanovništva prihvaća islam. Katolici i pravoslavci ostaju. Poznat je ukaz sultana Fatiha kojim on garantira katolicima izgradnju i popravak njihovih samostana, slobodu vjere, školovanja, a isto tako i pravoslavnima. Da su dakle katolici i pravoslavci na silu prelazili na islam, kao što se želi dokazati, ne bi bilo tih širokogrudnih gesta od sultana prema njima, te ahdname fra Zvizdiću. Na islam su listom prešli bogumili.

Suvišne povijesne prepirke

VLADO GOTOVAC: Prodorom Turaka islamizirali su se oni Slaveni koji su bili tu. To znači Hrvati i Srbi. Koliko ih je bilo, i kako, to je teško reći. Po mnogim tragovima moglo bi se reći da je bio veći broj Hrvata nego Srba, ali ta je prepirka u ovom trenutku posve suvišna. Onog trenutka kad su se muslimani odlučili da budu i vjerski i nacionalno utemeljeni kao zasebnost, ta rasprava postaje posve sporedna. Ona može biti zanimljiva povjesničarima i drugim strukama koje se bave porijeklom i oblikovanjem različitih povijesnih činjenica, ali u smislu u kojem to nas zanima, to je završen posao. Riječ je o naciji koja se ovdje nalazi u društvu s još dvije nacije, na prostoru na kojem su živjeli od dolaska Turaka do danas.

Tu realnost treba prihvatiti kao jedino relevantnu za raspravu. To je povijesna realnost koja danas funkcionira i koja je, na kraju krajeva, izazvala ovaj rat i dala tom ratu cijeli sadržaj. O tome treba raspravljati, sve drugo je, u ovom času, sporedno. Naravno, kulturološki, povijesno-civilizacijski vrlo je interesantno ispitivati u kojoj mjeri i kako se islam ovdje ukorijenio, kako se u pojedinim razdobljima odnosio prema kršćanstvu, kako se kršćanstvo odnosilo prema njemu, što su jedni drugima značili. To je zanimljivo, to je na kraju i realna povijest. Ali odgovori na ta pitanja neće donijeti promjenu u odnosu sadašnjih snaga, jer su one iste povijesti, koja nam je više ili manje poznata, i izišle su u ovom rasporedu koji sada vlada.

ZULFIKARPAŠIĆ: Proces islamizacije trajao je nekoliko stoljeća. Prvo se na islam naslonila istočna Bosna, dok su još tridesetak godina u centralnoj Bosni vladali bogumili i postojala kraljevina, iz koje je Stjepan prešao na katoličku vjeru, pa se vratio, pa otposlao svoje sinove kao taoce na carski dvor u Istanbul, a svoju ženu u Rim također kao taoca. To dobrovoljno

prihvaćanje islama iznenadilo je i sultana Fatiha i čitavu tursku upravu. Jedna zemlja, koja je bila poznata po tome što je stotinama godina pod udarom križarskih ratova pokretanih iz Evrope branila svoju vjeru, najedanput prelazi na islam. Svakako, ratovi i inkvizicija pospješili su prelaženje na islam kao i velikodušna, tolerantna politika Turske, a tako i izvjesna sličnost bogumilstva i islama.

Vojni pohodi na Bosnu pospješili islamizaciju

Osvajač Bosne, sultan Fatih, priznaje Bosni status kakav je u čitavoj carevini bio dotle gotovo nepoznat, daje joj državnu samoupravu i omogućuje njenim plemićima da mogu djecu školovati u školama prinčeva u Istanbulu, daje im pravo da njihovi sinovi upravljaju Bosnom i stvore vlastiti skup »ajana«, što je zapravo parlament, sastavljen od sinova Bosne. Ni u jednoj zemlji turske carevine nisu, na primjer, turske valije imale ona ograničenja kao što su imali u Bosni, što im je nametnula bosanska samouprava.

U turskoj carevini je feudalizam poput onoga u Evropi bio nepoznat. Izuzetak čini Bosna. Jer, bosanski su plemići dobili pravo da zadrže svoju zemlju, a pošto su imali timare i bili mobilizirani i davali vojskovođe, onda su i vojskovođe dobijali državnu zemlju, ne kao svojinu, nego da njome upravljaju i da od nje uzimaju hak, dio prihoda.

Od polovice 17. stoljeća slabljenje Turske, koja je bila konfrontirana s evropskim velesilama, slabilo je i Bosnu, najviše zato što su muslimani bili jedini koji su išli u vojsku. Njihova imanja ostajala su pusta, i oni su na njih dovodili i Vlahe, kršćansko stanovništvo, da obrađuju zemlju. Permanentni rat s Evropom desetkovao je muslimansko stanovništvo, a u isto vrijeme Turska nije bila kadra vojno se oduprijeti jednoj modernoj Evropi, koja je sa svojim vojskovođama, vojnom tehnikom, novom artiljerijom, s vremenom postala nadmoćna Turskoj. Bosna dolazi u razdoblje kada dolaze Turci namjesto Bošnjaka kao funkcioneri državnoga aparata, koji nastoje da se što prije obogate i da odu iz Bosne. Dolazi do korupcije, osiromašenja i nestabilnosti. U to isto vrijeme sve su učestaliji sukobi s kršćanskim stanovništvom. Tursku, koja je bila administrativno vrlo dobro uređena zemlja, u posljednjim vjekovima njezine dekadencije sve više opterećuju različiti ekscesi u odnosima s kršćanima; velike se sile miješaju u turšku upravu, traže da postanu zaštitnicima kršćanskog stanovništva. Tako Francuska, Engleska i djelomično Austrija dobivaju izvjesna prava da kršćanske kolonije budu pod njihovim protektoratom, što omalovažava tursku upravu i slabi je. Dolazi do preporučenih, zapravo prisilnih reformi od strane Evrope, što u Bosni nailazi na veliko nerazumijevanje, jer se u tome gleda slabljenje muslimanskog elementa. Zbog toga logično dolazi do sukoba između Porte i Bošnjaka.

Doba slabljenja Turske — jačanje evropskih utjecaja

Treba napomenuti: kad je Turska počela slabiti, u Srbiji i Crnoj Gori, pa i u Rusiji, bude se veliki apetiti prema Bosni. Hrvatska je u to vrijeme

bila pod Austro-Ugarskom i nije imala svoga programa u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, kao što su to imale Srbija i Crna Gora, ali su njene simpatije bile na strani kršćanske braće, protuturske i naglašeno protuislamske. Austro-Ugarska je tada željela osvojiti Bosnu i Hercegovinu. Poznat je tzv. Dubički rat, osamdeset godina prije okupacije. Da je Austro-Ugarska tada uspjela zauzeti Bosnu, značilo bi to ustvari kristijanizaciju Bosne i Hercegovine. Jer, u to je još vrijeme vrijedila maksima »cuius regio, illius religio« – čija je zemlja, njegova je i vjera.

Godine 1739. dolazi do jednog od najvećih austrougarskih vojnih pohoda na Bosnu i Hercegovinu. Austro-Ugarska napada Bosnu s pet korpusa iz Slavonije, banske Hrvatske, Dalmacije, Srbije, Sandžaka, s ciljem da je osvoji. To je tada bio jedan od najvećih ratova koje je Evropa poduzela protiv Turske. U to vrijeme Bosnu snalaze velike nevolje. Vlada kuga već pet godina, ratuje se s Perzijom, ratuje se s Rusijom, te je muslimansko stanovništvo bilo u velikoj većini u vojsci. Muslimani su prestali održavati džumu na musalama, klanjalo se samo u džamijama, da kršćani ne bi primijetili kako ustvari u Bosni nema bošnjačkog muškog svijeta ni vojske. I upravo u to vrijeme Austro-Ugarska napada na Bosnu, osvaja Beograd, čitav Sandžak, zauzima Zvornik, preko Dalmacije i Slavonije napada na Dubicu i osvaja je, zatim napada na Banjaluku.

Iscrpljivanje u dalekim ratovima

Tada Ali-Paša Hećim-oglu poziva prvake Bosne i Hercegovine. Dolazi ih tri stotine, najstarijemu je bila dvadeset i jedna godina, a najmlađemu, Ali Fidahiću, četrnaest godina. On kasnije postaje slavni Ali-paša. On i Muhamed Čengić, šesnaestogodišnjak iz Foče i jedan drugi iz Zvornika, dolaze Paši na čelu plemstva i nude se kao borci. On im kaže: »Mi nemamo šansu da se obranimo, možemo samo prijeći na katoličanstvo ili možemo zamoliti za milost ćesara, ili pokušati da prebjegnemo s našim familijama.« Još je naime bila otvorena Crna Gora i Kosovo. Tada mladi Ali-paša kaže: »Ima još jedna mogućnost: da izginemo svi, da ne osramotimo naše očeve koji ratuju u Perziji i Rusiji.« Tada se događa zaista jedna od najvećih herojskih stranica u našoj povijesti, o kojima nismo u školi učili, mada o tome postoji velika literatura. Žene muslimanke mobiliziraju se isto tako uz tu mušku mladež, i dođe do bitke na Banjoj Luci, gdje bude zarobljeno 30 hiljada austrijskih vojnika, 30 hiljada ih pogine na Vrbasu. Bosna se tada odbranila od smrtnog udarca koji joj je pripremila Austro-Ugarska.

"Da ne osramotimo očeve..."

Austrija u Bosni

Ali, Turska sve više i više slabi i Bosna pada u sve veće nevolje. Dolazi do Sanstefanskog ugovora iz 1878., kojim se otprilike nazire da će Crna Gora dobiti od Bosne Hercegovinu, a Bosna će biti prepuštena Srbiji, a ne

Sanstefanski ugovor i Berlinski kongres

Austriji. To svakako nije išlo u račun Austro-Ugarskoj ni Engleskoj, te dolazi do Berlinskoga kongresa, u jesen iste 1878. godine, kad se Bosna i Hercegovina predaje Austro-Ugarskoj na upravu. To je, po ocjeni nas Bošnjaka, vjerovatno spasilo naš fizički opstanak na ovoj teritoriji. Da se dogodilo, kao što je Sanstefanski ugovor nagovještavao, da se Hercegovina pripoji Crnoj Gori, a Bosna preda Srbiji, u roku od pedeset godina mi bismo bili doživjeli istu sudbinu kao muslimani iz Užica, Valjeva, iz Slavonije i Like. U Lici je bilo 63 posto muslimana. Oni su bili pokršteni na taj način da bi se dovela familija, odmah bi bez diskusije bio ubijen domaćin, pred njih je bio stavljen križ i bilo im je rečeno: »Birajte: ili ćete ići tamo gdje se glave sijeku ili stanite ovdje gdje je križ«. Tako je Lika bila očišćena od muslimana.

Istu bismo sudbinu vjerovatno doživjeli da je pala Banja Luka, da nismo ondje obranili Bosnu, kao što bismo to također doživjeli da je Hercegovina bila pripojena Crnoj Gori i Bosna Srbiji. Velike sile – Rusija, Engleska, Francuska, Austrija i Njemačka – možda zahvaljujući Bismarcku, donijele su za nas korisno rješenje, okupaciju Bosne i Hercegovine. Priznaje se još uvijek vrhovna vlast sultana, islam se priznaje kao vjera, i tako se stvara moderna uprava i režim koji nasljeđuje Tursku. U to vrijeme Hrvati s najvećim oduševljenjem dočekuju okupaciju. Za njih nisu Austrijanci bili strani element koji porobljava njihovu domovinu, već su oni zbog vjerske bliskosti bili oslobodioci. Pravoslavci su također dočekali okupaciju kao prijateljski akt i kao gušenje jednog neprijateljskog režima.

Austrijska okupacija — muslimani jedini brane Bosnu

Pred Berlinski kongres muslimani Bosne i Hercegovine pokušavaju da očuvaju Bosnu, stvaraju vladu u Sarajevu, u kojoj je bilo i Židova i pravoslavaca i katolika. Organiziraju otpor, pa se ono što su Austrijanci predvidjeli kao šetnju na Balkan, pretvara u pravi rat. Iz izvještaja generala Filipovića vidi se kako su austrijske divizije bile tučene u Bosni. O tome je vrlo malo u nas pisano, s obzirom da su se stvorile čete pravoslavaca i katolika koje su, poznavajući teren, vodile austrijske vojne jedinice, tako da nam dođu iza leđa i potuku nas. Dakle, Bošnjaci su jedini koji su Bosnu u to vrijeme branili i dali za nju ogromne žrtve u ljudskim životima.

Otkidanje dijelova Bosne

Sanstefanskim ugovorom i Berlinskim kongresom mi gubimo Sandžak, koji je bio integralni dio Bosne, Istočnu Hercegovinu s Nikšićem, i to sve s ogromnom većinom muslimana. Sandžak je tada imao 83 posto muslimanskog stanovništva, Nikšić preko 80 posto. Bosna tada dolazi u granice koje sada imamo. Isprva je to okupacija, mješavina vojne i policijske države. Ne postoje nikakve institucije osim austrijskih vojnih vlasti. Ali već u roku od osam godina Austrija stvara administraciju, civilne sudove, uspostavlja niz institucija moderne države. U Bosni dolazi

do velikog napretka. Podloga je razvoja, naravno, prirodno bogatstvo Bosne, prije svega šume, koje Austrija iskorištava na najmoderniji način, tako da se u centralnoj Bosni tada gradi najveća pilana na svijetu. Otvaraju se škole, samostani, gimnazije.

Konfiscirana vakufska zemljišta

Mnogi Bošnjaci su se držali islamskog načela da svaki čovjek treba da učini barem jedno dobro djelo: da odgoji dijete, da napiše knjigu ili da ostavi vakuf. Prije dolaska Austro-Ugarske vakuf je bio najbogatija institucija. I za stare Jugoslavije vakuf je imao posjede u vrijednosti od preko 12 milijardi ondašnjih dinara, što je bilo ogromno bogatstvo. Tu je Austro-Ugarska postupila vrlo nepravedno prema muslimanima, kad je konfiscirala najljepša zemljišta u gradovima i dala ih za gradnju austrijskih državnih škola, državnih ustanova, sudova, uprava, a mnogo je dala i katoličkoj crkvi. Gotovo svi franjevački samostani, škole u Travniku, Visokom, Banjoj Luci, Mostaru, Sarajevu podignuti su na konfisciranoj vakufskoj zemlji.

Prvo masovno iseljavanje

S okupacijom se mnogi Bošnjaci nisu mogli pomiriti. Došao je val masovnog iseljavanja u Tursku, što su djelimično animirale i austro-ugarske vlasti. U to vrijeme mi smo u roku od deset godina izgubili oko 260 hiljada muslimana, koji su se iselili, dakle trećinu stanovništva. Austrija je uvidjela opasnost u stvaranju srpsko-muslimanske opozicije, pa nakon Aneksije preko austrijskog namjesnika Kallaya počinje muslimane uključivati u političke i ekonomske procese i obnavljati tradicije Bosne i Hercegovine, kao što su bošnjaštvo, bosanski jezik i kultura.

Sentiment prema bogumilstvu

U svakom slučaju, i to Kallayevo bošnjaštvo je naišlo kod muslimana na plodno tlo, jer su imali bogumilsku tradiciju. Gotovo da nema intelektualca Bošnjaka koji nema jedan specijalni sentiment prema bogumilstvu. To je toliko jako da su mnogi koji su prestali biti vjernici muslimani ostali jedna vrsta bogumila. U Hrvata katolika kao i kod Srba pravoslavaca to je gotovo nepoznato. Njima bogumili ne znače ništa.

Velika je šteta da Austrija kao pravna civilizirana evropska zemlja nije provela agrarnu reformu. Plan je bio izrađen, proveden niz anketa i obavljeni perspektivni, obećavajući razgovori. Reforma je trebala biti fakultativna. Prvi svjetski rat pomeo je sve planove, pa i taj. Stvaranje Jugoslavije pojačava težak položaj muslimana. Prije svega agrarna reforma, koja je bila radikalnija čak od boljševičke, bacila je Bošnjake u bijedu od koje su se teško i samo djelimično oporavili, zahvaljujući žilavosti i radinosti naroda. Politički se život u prvo vrijeme sveo na borbu za opstanak, kasnije za bar neki udio u državi i javnom životu.

Osiromašenje agrarnom reformom

Nismo bili u stanju – za što nosi odgovornost i tadašnje političko vodstvo – da spriječimo komadanje Bosne i njeno dijeljenje Sporazumom Cvetković-Maček. Drugi svjetski rat zatekao nas je bez pravog političkog vodstva, tako da smo teško stradali, i to od svih sukobljenih strana. Nisam

učestvovao u stvaranju republika i granica, jer sam tada bio premlad, ali iz kasnijih razgovora sa Đilasom, Kardeljem, Titom i drugima znam da je u vrijeme rata sve do 1943., Bosna i Hercegovina bila predviđena da bude autonomna oblast sa Srbijom.

BANAC: Zašto? Možete li to dokumentirati? To je izvanredno važno.

ZULFIKARPAŠIĆ: To je zaista važno. Kad sam se nedavno susreo s Milovanom Đilasom u Budimpešti, on mi je dao slijedeće obrazloženje. Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase, a Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu bio je kadrovski. Na primjer, Iso Jovanović dolazi iz Vojvodine za sekretara Pokrajinskog komiteta. Odredi ga Ranković, kojemu je bio šogor, i on treba da ode u Bosnu i Hercegovinu. Jer, Bosna i Hercegovina je bila kao dio partijske organizacije Srbije i Jugoslavije.

Posebna politika KPJ prema Bosni

Ili, kako je došlo da Herceg-Novi, koji je dio Bosne i Hercegovine, pripadne Crnoj Gori? Po onome što sam bio saznao za vrijeme dok sam bio instruktor Pokrajinskog komiteta BiH i prisustvovao njegovim sjednicama, došlo je do telefonskog razgovora između Blaže Jovanovića i Đure Pucara. Blažo Jovanović je Pucaru rekao: »Mi nemamo u Crnoj Gori gradova. Đuro, daj ti nama Herceg-Novi!« I Đuro Pucar dade Crnoj Gori komad Hercegovine. Đilas to opovrgava: Postojao je Oblasni komitet za Boku Kotorsku, Crnu Goru i Sandžak, te je zato tim dijelovima pripadao i Herceg-Novi. Diskutiralo se hoće li Bosna kao pokrajina u Srbiju.

Tito prihvatio ideju Bosne kao ravnopravne republike

Došlo je do jednog sastanka s Titom, i tom su prilikom Avdo Humo i Hasan Brkić iznijeli Titu gledište kako bi bilo najbolje da Bosna i Hercegovina postane republika. Tito se s time složio. Rekao je kako je to najbolje rješenje da bi se spriječio problem između Srba i Hrvata: Priznajmo i Bosnu i Hercegovinu kao ravnopravnu u svojim historijskim granicama. I oni su primijenili historijske granice jedino u Bosni. Ali, evo, kaže mi Đilas, Imotski je trebalo da bude u Hercegovini.

BANAC: Da, ali se tome usprotivio Vicko Krstulović kao sekretar Oblasnog komiteta. On se borio da Imotski ostane u Hrvatskoj i Tito se s njim složio.

TRIPALO: Postojao je Pokrajinski komitet za Dalmaciju i bio je vezan za CK Jugoslavije. Nije nepoznato da je oko toga rješenja postojao stalan sukob.

BANAC: I dijelovi Bosne i Hercegovine su bili pod dalmatinskim Pokrajinskim komitetom, primjerice Livno.

ZULFIKARPAŠIĆ: Cijela Cazinska krajina je do 1943. bila pod partijskom organizacijom Hrvatske. Đilas tvrdi da je Herceg-Novi uzet na osnovu toga što je postojao Pokrajinski komitet za Boku Kotorsku i Sandžak. Na taj je način to sve palo pod Srbiju. Išlo je po toj partijskoj podjeli.

Pozitivna dostignuća za Bošnjake

Ipak, mora se priznati da je Bošnjacima partizansko vrijeme donijelo nekoliko pozitivnih pomaka. Želim istaknuti dva takva dostignuća. Prvo, stvaranje Republike BiH te izgrađivanje vlastitih kadrova, i, drugo, uspostavljanje nacionalnog ključa za određene položaje i funkcije u društvu. Svi smo mi dočekali kraj rata osiromašeni, bili smo u teškom položaju, ali su muslimani bili stvarno izravnati sa Srbima i Hrvatima. Mogli smo se školovati, mogli smo se razvijati isto kao što su se razvijali i drugi u toj Jugoslaviji.

Nejasnoće oko nacionalnog pitanja

Kad sam 1990. došao u Bosnu, pravio sam neke statističke proračune i došao do rezultata da su Muslimani u Bosni na polju ekonomije, tehničkih nauka, medicine, kulture i umjetnosti imali više kadrova nego Srbi i Hrvati Bosne zajedno. Srbi su imali više kadrova u vojsci, prosvjeti, u upravnim službama, ali u tehničkim znanjima mi smo bili u prednosti. Nadalje, u kulturi – pjesnici, slikari, muzičari itd. većinom su u Bosni i Hercegovini bili muslimani. Prema tome, ta borba, koja bi se kasnije nastavila na ekonomskom i kulturnom planu, nije za nas bila opasna. Vjerovao sam kako smo prešli Rubikon, da smo kadri takvu borbu u miru izvojevati u svoju korist.

Slabo zastupljeni u Partiji i policiji

No, na nekim su područjima Muslimani bili vrlo slabo zastupljeni. Znamo da su u upravne i partijske škole išli više Srbi. Slično je bilo i u Hrvatskoj gdje je u miliciji i Udbi bilo dvaput više Srba nego Hrvata. U Bosni je tridesetak posto Srba činilo šezdeset posto članstva u Partiji, 64 posto milicionera bili su Srbi. I pored svega toga, Muslimani su stvorili značajnu kadrovsku osnovu u Bosni i Hercegovini. Više od ostalih oni su išli u tehničke škole, u industriju, ekonomiju, te su imali više od 50 posto stručnih kadrova. Doduše, i naš je udio u stanovništvu bio toliki. Kadrovski ključ nije, doduše, bio baš u pravoj proporciji u našu korist, jer odnos je bio 2–2–1. Hrvata je bilo ustvari 16-17%, ali su po tom ključu dobili kao da ih je 20%. Nas je bilo 50%, a dobili smo kao da nas je 40%. Srba je bilo 30%, dobili su kao da ih je 40%. Ali prije nije bilo ni tako. Onda je uvedena rotacija – ne može uvijek biti na vodećem položaju jedan Musliman, Srbin ili Hrvat. Moraju se mijenjati.

Kadrovska osnovica za buduće jačanje

Upravo u tim odnosima snaga, pred početak ovoga rata gledao sam našu snagu i prednost u pregovorima i sporazumijevanju sa Srbima. Mi nismo bili spremni za rat, bili smo nenaoružani i vojno neorganizirani, ali smo svojom premoći na stručnom i obrazovnom polju posjedovali potencijal i osnovicu za daljnje jačanje na svim poljima, pa i vojnom. Još jedan važan momenat upućivao nas je na sporazumijevanje – to su muslimani izvan Bosne. Mi imamo velik dio naših istovjernika u Sandžaku. Imamo Bošnjake i u dijelovima koji su bili u sastavu Bosne sve do 1878., kad su od nje oduzeti prema zaključcima Sanstefanskoga mira, sklopljenog između Rusije i Turske, i Berlinskog kongresa. Imamo, osim toga, oko dva miliona muslimana Albanaca i velik broj muslimana slavenskog porijekla u Makedoniji. Nama je kao muslimanima veza s tim narodima bila od vrlo velikog značaja i, ne zapostavljajući muslimane u Hrvatskoj i Sloveniji, ovo je važna činjenica.

TRIPALO: Premalo znamo o unutarnjim partijskim igrama u pogledu granica Bosne i Hercegovine, što se tu stvarno spremalo i koji je bio načelni stav KP od početka.

Lutanja KPJ u nacionalnom pitanju

ZULFIKARPAŠIĆ: Komunistička je partija u Jugoslaviji često lutala i, bar u nekim fazama, imala negativno stanovište prema nacionalnom pitanju. U Bosni i Hercegovini specijalno. Kad se održavala ona čuvena Peta konferencija KP u Zagrebu, godine 1939., sekretar KP Bosne i Hercegovine bio je Muhamed Pašić, iz Mostara, koji je tom prilikom iznio tezu da je Bosna i Hercegovina ravnopravna pokrajina s posebnim bošnjačkim narodom. Na tome je inzistirao. Nakon Pašića govorio je Đilas. Pitao sam Đilasa o tome. On je tom prilikom istupio protiv ideje Bošnjaka kao nacionalnog identiteta, a također i protiv zamisli da Bosna bude zemlja ravnopravna Hrvatskoj i Srbiji. Spomenuo mi je da je na konferenciji referat trebao držati Moša Pijade, ali je napisao tekst koji je bio velikosrpski, i Tito ga je odbio. Tako je morao nastupiti Đilas sa svojim pogledima.

U NOB uvažavana posebnost muslimana

TRIPALO: Ne bi se moglo reći da je KPJ imala negativan stav prema nacionalnom pitanju, i to bez obzira na činjenicu da je u njenoj povijesti ponekad prevladavala unitaristička struja, a ponekad, recimo, autonomaška, pa čak i separatistička. Na svoj način tu ocjenu potvrđuje diskusija vođena dvadesetih godina, o tzv. Nezavisnoj radničkoj partiji, kad su te opcije veoma izražene. Posebno je teza o negativnom stavu KPJ netočna kad je riječ o razdoblju između 1941. i 1945. Mnogi se još sjećaju parole »Nema povratka na staro«, a ona je, prije svega, podrazumijevala da nema povratka na staru Jugoslaviju, dakle, na centralizam i unitarizam.

Naravno, ta je parola nužno sadržavala i klasni moment, pitanje općeg položaja radništva. Drugo, sukob između velikohrvatske i velikosrpske ideologije oko Bosne morao se nužno odražavati i na Komunističku partiju. I zaista se odražavao, pa su zbog toga izbijali unutar KPJ različiti sukobi.

Ipak, u početku ustanka, kad se pišu različiti proglasi za Bosnu, pored Hrvata i Srba spominju se i muslimani, koje KPJ također poziva na ustanak. Komunistima nije bilo lako zauzeti stav o svim tim pitanjima, jer bi priznavanje muslimanske nacije u tom vremenu značilo poistovjećivanje religije i nacije. U to vrijeme bošnjačka ideologija ili bošnjaštvo nije imala šireg uporišta ni među muslimanima, a Hrvati i Srbi su od nje zazirali, vjerojatno iz straha od asimilacije i pretvaranja, pod bošnjačkim imenom, u muslimansku naciju. Zbog toga nije slučajno što je baš to pitanje bilo tako kasno rješavano i priznata nacionalna posebnost Muslimana.

"Klasno" i "nacionalno"

Naravno, svemu je pridonosilo i tradicionalno stanovište socijaldemokracije i, kasnije, komunističkog pokreta, o odnosu klasnog i nacionalnog. Davanje prioriteta i stalno inzistiranje na klasnom bilo je često kamen spoticanja koji je sprečavao da se nacionalno pitanje na ovim prostorima postavi u pravom svjetlu. Za višenacionalne zajednice to je posebno osjetljivo pitanje, a kad se nacionalno počinje sustavno potiskivati u ime viših klasnih ciljeva, nastaju problemi kojima nije izbjegla ni bivša Jugoslavija. O tome su se u bivšoj državi vodile žestoke diskusije i nekoliko godina prije 1971. O tome sam jednom prilikom razgovarao s Titom. Prigovorio mi je da u svojim istupima o tim pitanjima polemiziram s njim. A ja sam mu odgovorio da ne polemiziram s njim, nego da želim upozoriti da se o jugoslavenskoj revoluciji ne može objektivno govoriti ako se ne prizna jednakopravnost i klasnog i nacionalnog u njoj.

BANAC: Interesantno da u Arhivu CK KPJ među dokumentima konferencije nema ni onih od Moše niti od Đilasa.

Nacionalne partije

TRIPALO: Malo se zna o koncepciji stvaranja republika na području Jugoslavije, ali možemo to zaključivati samo iz refleksa partijske strukture koja je stvorena. Kad je težište pažnje posvećeno nacionalnom pitanju onda je donešena odluka da se formiraju samo dvije nacionalne partije: hrvatska i slovenska. Srpska partija se nije formirala, po ruskom uzoru, jer nije postojala CK Rusije, već je CK SK KPB bio u isto vrijeme i CK Rusije. Ali je postojala CK Ukrajine, Bjelorusije itd. Makedonija se nije spominjala zbog toga što je to bio sukob s Dimitrovom i s Bugarima koji su pretendirali na Makedoniju, a posebno se još u to vrijeme nije smatralo potrebom da Makedonija bude neka posebna država.

BANAC: Ali stvorio se KP, kasnije SK Makedonije.

TRIPALO: Govorim o 1937. godini. Da, bila je donesena i odluka, ali je javnost za nju saznala tek naknadno, i to zbog sukoba s Bugarima. Stvarno se, po svemu izgleda, smatralo da će Bosna i Hercegovina biti oblast s nekom autonomijom u okviru Srbije. Međutim, Tito se priklonio rješenju stvaranja posebne republike Bosne i Hercegovine da bi spriječio hrvatsko-srpski sukob i da se stvori jedna tampon-zona. Treba malo pogledati odluke Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Muslimani se tamo svuda spominju, govori se: Hrvati, Srbi, Slovenci i Muslimani. Već se tada počelo na neki način razmišljati da je to nešto posebno. A što se tiče Sandžaka, na jednoj diskusiji uoči zasjedanja AVNOJ-a Marko Vujačić je predlagao da Sandžak uđe u Crnu Goru. I sad vidimo kako Crna Gora preko Bulatovića predlaže da Istočna Hercegovina uđe u Crnu Goru u sastavu »SR Jugoslavije«, čime se zapravo pravi usluga velikosrpskoj koncepciji te Jugoslavije, jer onda Crnogorci postaju manjina u vlastitoj državi.

"Tampon zona" između Srba i Hrvata

ZULFIKARPAŠIĆ: Komisija za granice stvorena je u CK i Hrvati nisu bili baš zadovoljni. Komisija je po svojim pogledima stajala na suprotnim stajalištima od Hebrangovih. Zato je, kad je rat završen, Hebrang uvjeravao Tita kako Hrvatskoj treba da se vrate neki krajevi. Bio je oko tog pitanja vrlo energičan, i Tito mu je popustio. Time je taj problem trebao biti riješen. Tito i Hebrang su napravili aranžman o razgraničenju Hrvatske i Srbije, ali to je naišlo na veliko protivljenje srpskih i slovenskih predstavnika, pa su stvorene razne nove komisije, među kojima i komisija o Bosni.

Koliko ima Bošnjaka

Rekao bih i nešto o toj bojazni koju i vi spominjete, da postoji tendencija da se bošnjaštvo artikulira kao nacionalna svijest svih ljudi u Bosni. Kad sam se razišao s Alijom Izetbegovićem i stvarao bošnjačku stranku, novoj sam stranci dao ime Muslimanska bošnjačka organizacija. Razlog je bio što nisam htio da se misli kako se mi borimo ili očekujemo da se katolički i pravoslavni dio bosanskoga stanovništva priključi bošnjačkom nacionalnom identitetu. Zašto? Proces kroatizacije u Bosni i Hercegovini uglavnom je završen, katolici u Bosni i Hercegovini opredijelili su se kao Hrvati, a pravoslavci kao Srbi. I za mene je taj proces u nacionalnom pogledu bio završen. Nije bio stvarno završen u narodu, jer su to procesi koji traju s različitim intenzitetom.

Proces kroatizacije i srbizacije u Bosni završen

No, pitanje bošnjaštva bilo je prije svega naš problem, to više što je jedna grupa muslimana odanih prije svega religiji, prihvatila komunističku tezu, a i zauzela stanovište da mi treba da idemo na izbore pod imenom Muslimani. Evo zašto.

Motivi za nacionalno opredjeljenje

Po nacionalnosti se 13% muslimana opredijelilo kao Jugoslaveni, 4% njih opredijelilo se kao Srbi, 1% kao Hrvati, 0,4% kao Romi, malen dio kao Crnogorci. Imali smo, dakle, velik dio muslimana koji se nisu odredili nacionalno kao Muslimani. Alija Izetbegović i njegova grupa vjerovali su da će se svi oni prilikom slobodnih izbora opredijeliti kao Muslimani. Osobno sam bio uvjeren da bi se prije i lakše opredijelili kao Bošnjaci. Jer, ne zaboravite, većina muslimana koji su se opredijelili za pripadništvo nekoj drugoj naciji bili su intelektualci, komunisti, kojima vjera nije bila motiv opredjeljenja. A nacionalni osjećaj nije prije svega vjerski osjećaj, iako može biti vjerski.

Temelji nacionalnog identiteta

GOTOVAC: Činjenica je da se utemeljenje nacija sprovodilo na različite načine. Vrlo je teško reći koji je onaj bitni element. Svaki je narod stavljao, na neki način, naglasak na nešto. Recimo, nitko nije tako osjetljiv na jezik kao Hrvati, mnoge su nacije vezane uz religioznost. Na primjer, Srbi su nerazdvojni od svoje pravoslavne crkve, i zašto bi, onda,

Proces buđenja nacija

Muslimani trebali biti razdvojeni od svoga muslimanstva. Oni se jesu formirali kasno, ali svijet u kojemu živimo pun je takvih primjera. Buđenje nacija u državno političkom smislu, iz različitih amorfnih stanja, jest proces koji neprekidno traje. Nacija, kao posve samosvjesna, cjelovita zajednica, posve je nova povijesna tvorba. I treba računati s time da se nacija, bez obzira na to što se interpretira unazad kao trajan slijed i, možda, neprekidan proces, neki misle valjda i od krapinskog pračovjeka, nije u Bosni i Hercegovini razvila, nego se u Bosni i Hercegovini razvila ta dvodjelnost, a treći je dio pripadao turskoj državi i davao islamu onaj unutarnji identitet, svojstven takvom načinu postojanja države.

Poslije neuspjeha Otomanskog carstva da se zadrži na tom prostoru, dakle poslije njegova odlaska s evropskoga kopna, Muslimani su ostali u jednoj posve neprofiliranoj i posve neodređenoj situaciji. Zato su ih onda i proglasili nepouzdanima i tako procjenjivali. A radilo se o tome da oni nisu pronašli temelj na kojemu bi utvrdili svoj identitet. I na kraju im je preostao samo taj religiozni moment, koji ih, na kraju krajeva, izuzima iz mora drugih religioznih prostora, ali istodobno im nameće zadaću da, uz svoju religioznost, oblikuju i državotvornu misao, odnosno da počnu stvarati državu i da tu državu učine jednakom naciji. I očigledno je da se danas Muslimani osjećaju i nacionalno i vjerski određeni onako kao i

Hrvati ili Srbi, s tim da su oni svoju naciju utemeljili na religioznosti. Ali to ne znači da je religioznost iscrpljuje i da će oni na toj činjenici ostati kao jedinom, distinktivnom sadržaju svoje nacionalnosti. Razvijanje povijesnih prilika u kojima su definitivno odlučili da se oblikuju kao nacija, u kojima su došli do zaključka da je to jedini način da mogu tu opstati, vjerojatno će ići pravcem da će stjecati i druge atribute preko kojih će dokazivati da su nacija.

To treba prihvatiti kao stvar koju je jedva moguće na neki drugi način shvatiti. To da svaki od nas priznaje da je to kasno ili nije kasno, to da netko ima osjećaj da to uopće nije dobro obavljeno, to da netko ima osjećaj da ne pripada tom poslu i da želi pripadati već tradicionalnim nacijama, to je drugo pitanje. Ali, faktički, u svojoj bitnoj, nosećoj masi, sve je odlučeno i više se promijeniti ne može.

Dopustiti i drugima da budu Bošnjaci

Bi li pojam Bošnjak mogao zamijeniti pojam Musliman? Ako bi stvari išle pravcem o kojem smo govorili, pojam Bošnjak bi mogao zamijeniti pojam Musliman. Ako se, dakle, počne do kraja oblikovati nacija u smislu da će nove komponente prijeći i biti izvan pojma Musliman. Pa će onda, vjerojatno, Bošnjak biti Musliman, ali će dopuštati i svakom drugom tko uđe u taj državni okvir i vjeruje u njegovu konzistenciju i opravdanost, da i on bude unutra, a da pripada drugoj vjeri.

ZULFIKARPAŠIĆ: U stranci MBO osim Bošnjaka muslimana ima i Hrvata i Srba. Kad se jednom izbjegli svijet iz Sarajeva vrati svojim kućama, javit će se tendencija da se mnogi Srbi i Hrvati, koji su se izjasnili protiv četničke ideologije i protiv ustaških tendencija, počnu iskazivati kao Bošnjaci. To je moguća reakcija protiv ekstremnoga srpskog i hrvatskog nacionalizma. Dođe mi tako jednoga dana jedan profesor univerziteta, Hrvat, i kaže: »Znate, ja ne mogu pripadati naciji onih koji su kadri srušiti most u Mostaru. Ja se borim za mostove isto kako se borim za crkve i za katedralu.«

Nisam mogao čovjeku s takvim pogledima, ali ni zbog moga gledanja na bošnjaštvo, na slobodu nacionalnog izjašnjavanja, reći: »Za vas nema mjesta u bošnjačkoj stranci.« Sada je član Gradskog odbora MBO.

Bošnjaštvo nije nešto na čemu bi se trebalo insistirati isključivo kao na nacionalnom određenju. Ono je nešto što teče, i pitanje je to subjektivnog osjećaja. Kad god bi mene moji prijatelji Hrvati i Srbi pitali: »Zašto si ti Bošnjak?«, ja bih odgovorio da neću diskutirati o tome. Zašto bih trebao da dokazujem da imam pravo osjećati se Bošnjakom? Jednostavno, smatram da to nije predmet diskusije, nego osnovno pravo svakoga čovjeka da se opredijeli kojoj će naciji pripadati, koju će ženu oženiti i tome slično.

Došavši u emigraciju blisko sam surađivao s Hrvatima, ali sam već tada smatrao da mi muslimani treba da imamo svoj nacionalni okvir. Ljudi koji nemaju političku, nacionalnu ili neku drugu osnovu, a u sebi nemaju dovoljno čvrstine, lahko padnu pod utjecaj onih s kojima sarađuju te se s njima identificiraju. Naša je inteligencija bila sklona raditi za Bosnu u okviru hrvatskih ili srpskih političkih organizacija, jer onih vlastitih nije ni imala u smislu u kojem govorim.

Počeci suvremenog promoviranja bošnjačkog identiteta

S time se nisam mogao pomiriti. Počeo sam tu temu raspravljati prvo u užem krugu, onda sve šire. Ubrzo je bilo vidljivo da za nju postoji stvaran interes i u širem krugu našega svijeta. Došao sam do uvjerenja da je bošnjaštvo, prolazeći kroz sva ta burna historijska vremena i prilike, bivalo pomalo potiskivano, kao da ga je prekrila neka glazura historijskog i političkog zaborava. A treba samo malo postrugati, pa da se u našem čovjeku pojavi bošnjački ponos, da oživi bošnjački osjećaj i nostalgija za našom prošlosti. Ukazujući na izvjesne razlike koje za mene nisu bile podloga za stvaranje nekakve netolerancije, ili čak neprijateljstva, gledao sam na njih kao na razlike u kulturnom i nacionalnom odnosu prema pojavama, u odnosu na filozofiju i slično.

Ideju bošnjaštva pokušao sam probuditi prvo s manje, a poslije sa sve više uspjeha. Tako sam i u kontaktu s bosanskom inteligencijom prilikom njihovih posjeta Evropi, postavljao pitanje bošnjaštva. I onda se o njemu počelo govoriti u kuloarima komunističke Jugoslavije, najviše, naravno u Sarajevu. Vrlo je interesantno da su o tome počeli raspravljati i neki naučnici turkolozi, koji nisu bili muslimani, ali su znali koju je pozitivnu ulogu bošnjačka ideja odigrala za Bosnu i Hercegovinu. Pa kad je bila riječ o nacionalnoj identifikaciji muslimana izražavali su sklonost da se bošnjaštvo rehabilitira.

U to sam vrijeme imao o tome nekoliko rasprava s našim intelektualcima. Rekli su mi kako profesor Branislav Đurđev i još neki koji zastupaju probošnjačka stanovišta žele da mi putem bošnjaštva postanemo jedna izolirana manjina. Bošnjaštvo je preživjelo – govorili su – i neće se moći nikada ponovno uspostaviti. Pogotovu neće moći zahvatiti naše mase, a posljedica će biti još jača identifikacija sa Srbima i Hrvatima ili pak s vjerom. Poslije je SDA uzela iste argumente.

Vratolomije oko muslimanstva

Taktika odgađanja

Nisam vjerovao takvim obrazloženjima. Jedan od važnih argumenata dao mi je šezdesetih godina tadašnji rektor univerziteta, Hamdija Čemerlić, koji mi reče: »Nemoj to, Adile, sada propagirati, dok se ne provedu popisi stanovništva. Dolazi nam prvi malo slobodniji popis stanovništva godine 1981. Obećano nam je da će se svako moći nesmetano

opredijeliti, pa hajde da se opredijelimo kao Muslimani, da vidimo koliko nas je. Jer ako mi sada prihvatimo bošnjaštvo, pa nas bude više od 40 posto, onda će svi reći da se veći dio pravoslavaca i Hrvata opredijelio za Bošnjake«.

Statističke manipulacije

Naime, treba da znate da su sve dosadašnje statistike krile muslimane kao takve, nikada nisu dopustile da mi prijeđemo 30 posto u Bosni i Hercegovini, pa nas se krilo pod raznim rubrikama i kategorijama statističkog umijeća. To je umanjilo naš broj, no, ipak, muslimani su premašili nešto preko 40 postotaka. Međutim, moja proučavanja govorila su da se muslimani primiču približno polovici stanovništva Bosne, da će se mnogi opredijeliti kao Jugoslaveni, kao Srbi, što se poslije, po popisu stanovništva g. 1981. pokazalo tačnim. Kad se to sve sračuna i ukalkuliraju i oni koji su bili van zemlje, dobije se rezultat da je u Bosni i Hercegovini bilo oko 52 procenata muslimana.

Ipak apsolutna većina

Kasnije sam izračunao da bi se na popisu stanovništva 1991., da smo nastupili jedinstveno, da su sve muslimanske političke snage potpomogle ideju bošnjaštva kao naše jedine prave nacionalne identifikacije, preko 50 posto nas izjasnilo kao Bošnjaci. Ne kao sljedbenici neke stranke, ne kao sljedbenici vjere, nego kao pripadnici bošnjačke nacije, gdje bi se pojavili svi muslimani, a to bi predstavljalo nešto oko 52 ili 53 posto stanovništva Bosne i Hercegovine. Sigurno bi se tu pojavilo i nekoliko procenata ostalih koji bi se pisali Bošnjacima, tako da bismo u Bosni mogli računati s apsolutnom većinom Bošnjaka.

Poznato je koje su sve snage, nažalost, ustale protiv toga, na koji je način vođena propaganda. Prvo su to radili komunisti, a kasnije muslimani, komunistički suputnici, koji su prešli u SDA. Naša inteligencija ponajčešće nije imala znanja o našoj povijesti, čemu se ne treba čuditi niti im uzimati za zlo. Mi smo, što se tiče nacionalnog pitanja, bili dobri učenici loših učitelja, i kad pogledamo našu inteligenciju, vrlo malen broj ljudi ima pojma o vlastitoj nacionalnoj povijesti. Oni o tome jednostavno nisu učili. Tragedija počinje kad te neznalice počinju docirati i tumačiti nacionalnu historiju.

Ateisti nametnuli narodu vjersko ime

Kad sam se vratio u Bosnu govorio sam o svojevrsnom apsurdu da su komunisti-ateisti nametnuli jednom narodu vjersko ime. Korijeni toga apsurda zapravo su u balkanskoj netrpeljivosti. U Jugoslaviji se srpstvo, hrvatstvo i slovenstvo moglo razviti, zatim u drugoj Jugoslaviji, mnogo manje, makedonski, još manje albanski nacionalizam, a najmanje od svega bosanski nacionalizam. Postojala je Republika Bosna i Hercegovina, a bosanski nacionalizam nije smio postojati.

Teško je bilo povjerovati da je u Bosni oko dva miliona ljudi neopredijeljeno. Želja da se opredijele kao Srbi ili Hrvati propala je. Nije se smjelo prihvatiti »bošnjaštvo«, pa su komunisti odlučili i o tome razvili

ideologiju o muslimanskoj naciji. Davanje nacionalnog imena »Bošnjak« i posebnog identiteta bosanskim muslimanima, pobudilo je opravdanu bojazan da će to dovesti do sukoba s hrvatskim i srpskim nacionalizmom. Kako do toga ne bi došlo, komunisti su izabrali zaista nešto najapsurdnije, najnelogičnije po njih, pa su od jednog vjerskog imena napravili nacionalno. Na taj način oni su problem postavili naglavačke. Šta je npr. s muslimanima iz Sandžaka, ili s onima iz Makedonije, što je s neslavenskim muslimanima? Na ta pitanja oni nisu znali odgovoriti, ostavljajući i sebe i narod u vječitoj dilemi.

Nacija bez nacionalnih institucija

Ali, kad su rekli: »Bit ćete Muslimani«, odmah su, u istom dahu, rekli: »Ali nema bosanskog jezika, nema bosanskih kulturnih institucija, nema bosanske literature, nego ima srpska, hrvatska, jugoslavenska kultura i historija.« Tako je Meša Selimović morao biti srpski pisac. Naravno, mi Bošnjaci moramo ostati tolerantni. Ima Muslimana koji su s Hrvatima, ima ih koji su sa Srbima. To je njihovo pravo. Može biti također pravoslavac u Bosni koji se izjašnjava Bošnjakom; ako to zaista iskreno osjeća, nećemo od toga praviti ni neku prednost niti znak zaostalosti.

Plejada muslimana profesora i književnika, koji su bili komunističke sluge, bacila se tada na formuliranje teorija o bosanskom muslimanstvu i pisanje knjiga, koje su manje-više bile naručene. Prije moga povratka u Bosnu izašla je knjiga o nacionalnom pokretu muslimana, gdje se bošnjaštvo nabraja između tridesetak raznih varijacija, samo da se pokaže kako bošnjaštvo nije nacionalni osjećaj naroda koji živi u Bosni, prije svega muslimana. Čovjek od kojega je ta knjiga naručena sada je ideolog Izetbegovićeva bošnjaštva.

Nije trebalo praviti neka posebna istraživanja, naročito prilikom dolaska demokracije u Bosnu, da se vidi kako su muslimani listom prihvatili bošnjaštvo. I u to vrijeme dolazi represija upravo iz redova muslimanske inteligencije, koja nizom pamfleta bošnjaštvo anatemizira i diskvalificira zagovornike bošnjaštva kao političke protivnike i neprijatelje islama.

Politički diletanti, vjerski fanatici

Tragedija je bila da je u politički život unišla grupa amatera, usto vjerskih fanatika, ljudi koji nisu imali pojma o politici, koji su svoju aktivnost vidjeli jedino u okviru neke religiozne organizacije. To su bivši »Mladi muslimani«, koji su doživjeli afirmaciju kao žrtve komunističkog režima, stekli time popularnost i simpatije. Iz njihovih redova došlo je nekoliko aktivista koji su zajedno sa mnom organizirali političku stranku. Vidio sam, međutim, da će oni biti velika opozicija normalnom, savremenom političkom i nacionalnom životu. Ta grupa je vehementno ustala protiv političkog liberalizma, protiv građanskog političkog gledanja, ustala je i protiv bošnjaštva kao nacionalne identifikacije bosanskih muslimana. Toj su se grupi priključili bivši komunistički ideolozi musli-

manskog imena za Bošnjake, koji su već prije pisali o tome, objavili ovaj knjigu, onaj dizertaciju, te se nisu mogli odreći muslimanstva u nacionalnom smislu, koje je bilo dijete komunističke partije i njihovih komunističkih saputnika.

Simbioza komunista i klerikalaca

Tako se sada u tome antibošnjaštvu stvorila čudnovata simbioza između komunističkih teoretičara i skurilnih klerikalaca. Ta simbioza komunista i »Mladih muslimana« usvojila je komunističke metode, proglašavajući neprijateljem svakoga koji drugačije misli. Iz toga je brzo nikla fašistička grupa oko »Ljiljana«. I onda, ti isti ljudi koji su prije godinu ili dvije pisali pamflete protiv bošnjaštva i napadali promotore bošnjaštva kao »razbijače muslimanskog naroda«, sada na vehementan način prihvataju bošnjaštvo. To bih prihvaćanje bošnjačkog imena i identiteta protumačio kao kapitulaciju pred činjenicama, kad se u tome ne bi krila opasnost. Nosioci ovoga bošnjaštva su, naime, ljudi koji su u isto vrijeme za podjelu Bosne. Ti novi Bošnjaci su ljudi koji kažu: »Dajte nam onu malu Bosnu, dajte nam prostor gdje mi možemo vladati, upravljati, gospodariti!« – To je apsurd.

Novi promotori bošnjaštva opasnost za bošnjaštvo

Ti ljudi, ti sitni duhovi, koji su davali najveći otpor bošnjaštvu, a sada ga proklamirali kao jedino i neprikosnoveno uvjerenje, uistinu su opasnost za bošnjaštvo. Oni su skloni tome da ga uvedu u mračnu stranu balkanskoga nacionalizma koje bošnjaštvo nikada nije imalo. Imam osjećaj da se oni pripremaju da u nekom svome budućem malom pašaluku zavedu bošnjaštvo kao nešto što će biti iznad srpstva i hrvatstva, pa i iznad muslimanstva; da će to biti jedna balkanska nacionalistička ideologija, ravna velikosrpskom ili velikohrvatskom nacionalizmu i koja će biti partner za podjelu Bosne.

No, usprkos različitim dilemama i iskušenjima, činjenica je da je proglašavanje bošnjaštva bilo vrlo lagan posao. Zašto? Zato što je bošnjaštvo bilo prisutno u svakom čovjeku u Bosni, i priznati bošnjaštvo bilo je prirodni politički akt. Takvom bošnjaštvu nema opozicije niti će je biti, ali ima nečiste savjesti, i, ima, bojim se, zlih namjera.

Laička država — osnovica ravnopravnosti

GOTOVAC: Bošnjaštvo bi, vjerujem, moglo pripomoći u uspostavljanju novih relacija između Hrvata, Muslimana i Srba u Bosni. Volio bih kada bi, napose Hrvati koji imaju pravo iskustvo u laicitetu, pomogli u stvaranju laičkih struktura i na taj način stvorili jednu neutralnu »laičku zonu«, života u kojem bi i Hrvati, i Muslimani i Srbi imali osjećaj ravnopravnosti, pune i integralne uključenosti. Dakle, organskog, državnog života, a da pritom oni multikulturalni elementi života ostanu potpuno zaštićeni, da ih se naprosto tretira na onaj način na koji i laicitet tretira religioznost. Da ih se, dakle, ostavi u punoj slobodi i da ne diraju u formalno-pravnu državnu strukturu i njezine odnose. Vrlo teška, silno

teška zadaća, ali jedina moguća ako se želi spasiti jedan takav zajednički pojam.

Ne znam ima li to smisla, ne znam je li vrijedno napora, i ne znam bi li doista urodilo stvarnim plodom. Čini mi se da je mnogo uputnije bez ikakvih subordiniranih pojmova težiti tome da se u BiH stvori laička struktura države, stranaka i cijelog političkog života, i da se na temelju takve strukture stvori ravnoteža koja će omogućiti funkcioniranje savezne države na način na koji takve države funkcioniraju, prije svega u Švicarskoj. Želim to naglasiti, jer rješenje kakvo je švicarsko, bez obzira što ono predstavlja dugi hod, budući da je riječ o velikim kulturalno-civilizacijskim razlikama, ali u svom temelju ima ono što je potrebno Bosni. A to je da sređuje odnose između zajednica koje imaju svoje matične kulture izvan svoga državnog prostora – ondje Francuza, Talijana, Nijemaca, ovdje Hrvata, Srba, Muslimana. Dakle, moguće je to, bar u grubim obrisima, uzeti kao uzor i tako osigurati strukturu koja se ondje zove Švicarska, a ovdje ne bi trebalo stvarati novi opći pojam – dovoljno je Bosna i Hercegovina kao tradicionalni naziv za cijeli taj prostor.

Švicarski model

Izvan toga, po mome sudu, bošnjaštvo je samo tradicija, koja je možda pomagala u prošlosti da se neke napetosti prevladaju, ili da se pacificiraju neka razdoblja bosanskohercegovačke povijesti, ali u izgradnji moderne bosanskohercegovačke države taj je pojam, držim, nepotreban.

Teško je prihvatiti pojam bošnjaštva i u smislu da se unutar njega kao državnog poimanja nađu sva tri naroda koji žive na tlu Bosne i Hercegovine. Teško je to učiniti zato što onda ne znamo što ćemo učiniti s Hercegovcima. Hercegovci se sasvim sigurno neće odreći svoga imena koje ima ravnopravnu ulogu. Bošnjaci se mogu razumjeti iz Bosne. Teško je, mislim i nepotrebno, prisiliti Hercegovce da kao državnu nominaciju uzmu bošnjaštvo. To nema nikakva smisla, jer su to dvije ravnopravne činjenice. Uostalom, ni Muslimani koji žive ili su živjeli u Hercegovini nisu se smatrali Bošnjacima, nego Muslimanima Hercegovcima.

Pitanje Hercegovaca unutar bošnjaštva

ZULFIKARPAŠIĆ: Kada Vi, gospodine Gotovac, govorite o posebnosti Hercegovine, kao o nekom paralelnom entitetu pored Bosne, želim upozoriti na historijsku činjenicu da je Hercegovina pokrajina zemlje koja se odvajkada zvala Bosnom. To je jednako regionalnoj podjeli Hrvatske. Hrvatska je bila, zbog raskomadanosti između raznih imperija, nominalno i administrativno podijeljena na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, a sve je to bila i jest jedna, jedinstvena Hrvatska. Jednako valja gledati i na Bosnu.

Istina o bogumilima

BANAC: Imam nekoliko točaka u vezi s ovim što ste govorili. Ono što je za mene važno, i mislim da se jedino na osnovu toga može graditi jedno povjerenje, jest da uvijek tražimo povijesnu istinu. Primjerice, kad je riječ o bogumilima, odnosno o Crkvi bosanskoj, moramo uvidjeti da je to izuzetno kompleksno i kontroverzno pitanje. Samo bih vas podsjetio na to da su u široj javnosti spoznaje o Crkvi bosanskoj počele tek u 19. stoljeću i da je tu ključna ličnost bio Franjo Rački. On je zapravo definirao glavne probleme u vezi s tom temom, a i uveo je naziv »bogumili«, koji je na Balkanskom poluotoku u najužem smislu vezan jedino uz bugarska i makedonska iskustva.

Bogumilstvo — novootkriveni element identiteta

Što se Crkve bosanske tiče, slažem se da je posebno u sekulariziranoj muslimanskoj inteligenciji to bila vrlo važna točka i da je to jedna spona sa srednjovjekovnom Bosnom, ali ne i nešto što bi bilo u spoznajnom kontinuitetu, nego novootkriveni element identiteta, koji je postao veoma aktualan pri koncu 19. stoljeća i trajao je do danas. S druge strane, točno je i to da je »bogumilstvo« uvijek bilo malo problematično s hrvatskog, posebno katoličkog stajališta.

To je slično pojavi Jana Husa, koja je jednako problematična s katoličko-češkog aspekta. Znamo kakvo je bilo Husovo iskustvo s Katoličkom crkvom. Ne može se negirati da je Hus jedna od najvažnijih čeških nacionalnih ličnosti. No, također je točno da je Češka kasnije, zahvaljujući kontrareformaciji, postala uglavnom katolička zemlja.

Franjevci — spona sa srednjovjekovnom državnosti

To je važno spomenuti, jer s druge strane, možemo u istom tom natjecanju oko primata u bošnjaštvu spomenuti nešto drugo, što se izravno odnosi na otomansko razdoblje. Gubljenjem kontinuiteta bosanske državnosti u prvim stoljećima otomanske vlasti u muslimanskoj zajednici u Bosni potiskuje se pamćenje o srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu. Ono živi unutar katoličke zajednice, odnosno djelovanjem učenih ljudi te zajednice, koji su bili isključivo franjevci. Tako se kontinuitet bosanske državnosti čuva tim posredstvom i dolazi u moderno razdoblje nacionalnih formiranja preko te spone. To možemo čak i dokumentirati preko različitih kronika.

ZULFIKARPAŠIĆ: Iz povijesti Bosne mogu se povući različiti zaključci, ovisno o kutu izučavanja.

Posebnost u Otomanskom carstvu

BANAC: Želio bih se nadovezati na Vašu diskusiju. Govorili ste o stvaranju muslimanske bosanske posebnosti unutar Otomanskog carstva, što je izuzetno važno. Recimo, takve regionalne posebnosti nije bilo u drugim dijelovima Otomanskog carstva. Druga stvar, koju treba također uočiti, a

što je velik problem kod Hrvata i Srba, jest često prisutna ideja kako je srednjevjekovna Bosna bila nazadna, dakle inferiorna naspram Hrvatske i Srbije. To je svakako netočno imamo li u vidu da se Bosna kao država razvijala u visokom Srednjem vijeku, zapravo u trenutku kada su Hrvatska i Srbija u opadanju. To je jasno iz materijalnih dokaza. Uzmimo samo jedan od bosanskih dokumenata koji govori o pravom stanju stvari. Iz testamenta Gosta Radina veoma se lijepo vidi do koje je mjere taj čovjek bio kulturan i bogat. Dakle, Radin je bio proizvod jednog društva koje ni na kakav način nije bilo inferiorno naspram svojih susjeda. To se često zaboravlja i u historiografiji i u široj javnosti.

Odnos hrvatskih feudalaca prema Bosni

Onda ovo pitanje o odnosima između Hrvatske i Bosne. To je nešto što je raslo u razdoblju poslije otomanskih osvajanja. Naime, kod hrvatskog plemstva postoji jedna svijest o potrebi zauzimanja barem onih dijelova današnje zapadne Bosne koji su pripadali srednjevjekovnoj Hrvatskoj. To je politički problem. To je središnje pitanje u Zrinsko-frankopanskoj uroti. Hrvatski velikaši upravo u tome pitanju nisu našli zajednički jezik s Leopoldom. Dakako, poslije sječe domaćeg plemstva, kada njihovo mjesto uzimaju uglavnom tuđinci, ta svijest je donekle potisnuta i nije tako izrazita, pa imamo drukčiju situaciju u 18. i ranom 19. stoljeću.

Još nešto o bošnjaštvu. Točno je da je u 19. stoljeću došlo do nacionalnog formiranja i kod Hrvata i kod Srba. To naglašavam, jer zaista ima onih koji misle da su nacionalno svjesni Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini od Adama i Eve. Naprotiv, oni se formiraju u samosvjesnom smislu pod utjecajem nacionalnih pokreta u Hrvatskoj i u Srbiji. Taj proces možemo lijepo pratiti u hrvatske inteligencije. Točno znamo koji su fratri i u kojem razdoblju prilazili sve više hrvatskoj nacionalnoj koncepciji ...

ZULFIKARPAŠIĆ: ... a u isto vrijeme pisali na bošnjačkom jeziku, smatrali se Bošnjacima, za sebe govorili da su Bošnjaci, pa su se poslije, sasvim normalno transformirali u smjeru hrvatske identifikacije.

BANAC: Biografija Grge Martića je izuzetno važna što se toga tiče, jer fra Grgo je išao kroz različite faze u svom nacionalnom opredjeljivanju. Isti je slučaj i kod Srba.

ZULFIKARPAŠIĆ: Kod fra Jukića isto tako.

Sloboda osobnog opredjeljenja

BANAC: Kod Jukića također. Sve to moramo uzeti u obzir kad govorimo o nacionalnim integracijama. Ipak, želim još jednom naglasiti da je to završen proces. Ostaje doduše mogućnost osobnog nacionalnog opredjeljenja. Ako stanoviti musliman tvrdi da je Hrvat ili Srbin, mislim da to

ne bismo smjeli osporavati. To je njegovo pravo. U istom smislu ako netko tko pripada recimo hrvatskoj nacionalnoj zajednici u Bosni i Hercegovini želi da se nacionalno opredijeli kao Bošnjak, ni tome ne može biti nikakvih načelnih prigovora. U osobnom izboru ne smije biti nikakve prinude. Tek prinuda, posebno u ideologiziranoj formi, stvara teške probleme.

ZULFIKARPAŠIĆ: Mi o bogumilima ili patarenima ili Bosanskoj crkvi – svejedno kako ih nazivali – znademo premalo. O njima mnogo govori tradicija upravo u muslimanskom dijelu stanovništva. A što se tiče vatikanskih izvora, oni ne mogu biti vjerodostojni izvori podataka o vjerskom naučavanju Bosanske crkve. Tako bi bilo slično kad bismo uzeli izvještaje SS-a i na osnovu njihovih dokumenata pravili historiju Židova u Poljskoj!? To su bile institucije koje su ih uništavale. Mi danas moramo pribjegavati izvjesnim analogijama da o bogumilima neke bitne stvari razumijemo. Npr., u pitanju njihova nastanka i razvoja važna je usporedba s patarenskom crkvom u južnoj Francuskoj, koja je, po svim dosadašnjim studijama, bila svojom naukom i praksom identična Bosanskoj crkvi. To se može protumačiti i time što su stotine ljudi iz Bosne išle u Francusku na školovanje ili kao profesori. Postoji mnogo izvornoga materijala, koji pokazuje da je to bila autohtona crkva, te je imala pravo na egzistenciju kao i katolička. Pogotovo što nije ni izišla iz katoličanstva, nego je bila prva kršćanska orijentacija na tome području. Je li ona došla iz Bugarske, to je sada irelevantno. Mogu vam reći da je tradicija bogumilstva sačuvana i kroz franjevce.

Oskudni historijski izvori o bogumilima

BANAC: Ne bogumilstvo, ja sam govorio o bosanskoj državnosti.

ZULFIKARPAŠIĆ: Naravno, i to. Franjevci su preuzeli naziv Bosna Srebrna. Katolička hijerarhija je naslijedila državu bosansku, ali ta tradicija bosanske države bila je vrlo jaka kod muslimanskog elementa, što se vidi iz niza različitih sukoba s otomanskom upravom. Jer, Bošnjaci muslimani uvijek se pozivaju na kraljevstvo bosansko i na svoje pravo na Bosnu.

BANAC: To je već kasnije razdoblje, 18., 19. stoljeće.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da. Ali, mi smo se identificirali s turskom carevinom, jer je ona u to vrijeme bila u nevjerojatnom civilizacijskom usponu kao i zbog toga što smo s njom mogli pobijediti naše neprijatelje koji su stremili uništenju Bosne. Sve gradove na Balkanu stvorila je turska otomanska uprava. Sve civilizacijske mjere – kanalizaciju, kupališta, škole – sve je to nama donijela tada vrlo moderna turska imperija, i bilo je

Identifikacija s turskom carevinom — civilizacijski uspon

logično da se s njima identificiramo. Taj element našeg kraljevstva i uprave vidi se i kroz naše narodne pjesme, to je ostala živa tradicija. Nije ta tradicija ponovno stvorena u 18. i 19. stoljeću, nego je neprekinuto živjela. Mi imamo pisaca na arapskom i na turskome jeziku iz 16. stoljeća, koji se u svojim izvještajima Turcima pozivaju na Bosansko kraljevstvo. Jer, na kraju krajeva, ti Hercegovići, sinovi i direktni potomci kraljeva i plemića bosanskih, postali su veliko plemstvo na turskome dvoru. Oni nisu mogli a da ne gaje svoju familijarnu tradiciju i da se ne ponose i održavaju svijest o svome visokom podrijetlu. Tako da je ta državnost bosanska bila isto tako živa u muslimanskom elementu kao što je to bila i u katoličkom.

BANAC: Mislim da ovdje govorimo o nijansama.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ali treba da budu i jedna i druga spomenute.

Bogumili – Bošnjaci

GOTOVAC: Mislim, da se o bogumilima kao temelju bošnjaštva stvaraju iluzije. Htjelo se, naime, dokazati da su bogumili nekakav temelj na kojem počiva Bosna i Hercegovina u nekakvom specijalnom povijesnom sadržaju. Bogumili su, prije svega, u mnogim stvarima još nejasni. Drugo, vrlo je teško odrediti sve komponente koje su sadržane u toj epizodi što se zbila na prostoru Bosne, a koja je pretežno religioznog karaktera, koja je, po svemu sudeći, imala veze s patarenstvom i svime što ono znači, ali je imala i neke svoje specifične sadržaje. Sadržaje koji prethode, po svim svojim komponentama, i jednoj i drugoj religiji, i kršćanskoj i islamskoj, a pojavila se na tom prostoru u okviru niza hereza koje su u to doba doslovno harale Mediteranom i koje su označavale umiranje starih religija što su se opirale kršćanstvu, te su nastojale ako ne obraniti se posve, a ono barem integrirati se s kršćanstvom u okviru nekih svojih teza, koje su, naravno, u kršćanstvu bile heretične. Koliko je i kako bogumilstvo bilo tada integrirano u tom prostoru u kršćanstvo vidi se po tome što je potpuno iščezlo.

Znači, integracija nije uspjela, kršćanstvo je bilo prejako, a bogumilstvo, na tom prostoru, i brojčano i u svakom drugom pogledu, preslabo. Prema tome ono je, može se mirno reći, iskorijenjeno, a ono što se smatra da je od njega ostalo po mom je sudu starije od bogumila, ili je pomiješano s njima i predstavlja onaj opći etnološki fundus na kojem se oblikovala Bosna i Hercegovina. Dakle, fundus koji je posve neodređen, etnološki nesređen, čiji etnološki materijal i ne poznajemo. On seže sve do seoba i svega s čim su seobe bile povezane na ovom prostoru.

Neproziran prostor

Riječ je, dakle, o vrlo složenom i, po mojem sudu, neprozirnom prostoru. Kad bi se htjelo reći da je temelj Bosne i Hercegovine u bogumilstvu, bilo bi to pomalo, ako se smije tako govoriti, skretanje u nekakvu etnološku mitologiju. Ne vjerujem u to nimalo. Smatram da je bogumilstvo vrlo zanimljiva epizoda, koja je vjerojatno ostavila mentalnih tragova u smislu osjećaja za nedisciplinu, osjećaja da heretičnost nije najveći grijeh, dakle jedne slobode, slobodnijeg odnosa prema zasadama religije, ali nikako kao temelj u nekom etnološkom, a pogotovo ne u antroploškom smislu.

Dileme o franjevcima

BANAC: Točno je da se o Crkvi bosanskoj ne može govoriti samo na osnovi tendencioznih izvora. Često je riječ o zapažanjima ljudi koji nikada nisu bili u Bosni i koji su, najvjerojatnije, u svojim popisima »zabluda« bosanskih patarena išli po knjigama u potrazi za zamamnim zabludama. Naglašavali su ono što je opravdavalo križarske pohode na Bosnu.

Srednjovjekovni bosanski fenomen

U cijelom sklopu pitanja oko Crkve bosanske bitna je bosanska posebnost. To treba naglasiti. Svako strogo tumačenje izvora, kao što su natpisi na stećcima i dr., govori o posebnostima u duhovnom životu srednjovjekovne Bosne. Možemo staviti naglasak na različite aspekte bosanskog fenomena, pa tvrditi, kao što mnogi danas tvrde, da se radi o zaista minimalnoj razlici između Crkve bosanske i kanonskih crkava, ili ići klasičnim putem, što ga je Rački zacrtao još u 19. stoljeću, tj. da se radi o umjerenom dualizmu. No, ne možemo nijekati da je ova pojava bosanska vjerska specifičnost, koja je imala dubokih odraza ne samo u Srednjem vijeku nego i kasnije.

Franjevci došli kao inkvizitori

ZULFIKARPAŠIĆ: Borba protiv patarena odnosno bosanske crkve, bila je i borba protiv bosanske države. Valja imati na umu da su franjevci u Bosnu došli kao inkvizitori. Oni su kao katolički red imali zadaću da kateliciziraju Bosnu. Pored svih zasluga koje franjevci imaju za Bosnu, ne treba izgubiti iz vida da su oni bili izvršioci politike Rima. Bogumilstvo je pak bilo utjelovljenje nezavisnosti Bosne. A franjevci su došli u Bosnu da unište Crkvu bosansku, i po cijenu da unište i državu bosansku. Istina, to se poslije izmijenilo. Franjevci su se sve više identificirali s narodom, a pomalo i s bosanskom državom.

Danas se pretjerano romantično govori i piše o franjevcima kao nosiocima i čuvarima bosanske državnosti. Franjevci čuvaju bogate arhive, koji su dio naše historije. Posjećivao sam njihov samostan Kraljevu Sutjesku i našao ondje stotine turskih fermana o njima. Ali, ima tu i falsifikata. Npr.,

Historijski falsifikati

poznat je njihov zbornik plemstva bosanskoga, gdje su prikazane imaginarne plemićke familije i imaginarni grbovi, i to se u nas stotinama godina smatralo izvornim dokumentom, te su mnogi iz te knjige dokazivali kako su hrvatski plemići. A posrijedi je falsifikat njemačkih grbova o familijama koje nisu u našoj historiji ni postojale.

Historija naših plemića i njihovih grbova nalazi se na stećcima i u dokumentima o njima. Bosna njima, doduše, ne obiluje, ali ih ipak posjeduje. Povijest franjevačkog reda u Bosni morala bi se očistititi od nacionalističkih natruha koje njih prikazuju kao isključive nosioce bosanske državnosti, bosanskoga identiteta. To je pretjerano. Jednako kao srpski, tako i hrvatski nacionalizam želi dokazati svoje pravo na Bosnu, pa se tvrdi kako su bosanski franjevci ondje bili jedini branitelji hrvatstva.

BANAC: Uopće ne sumnjam da je cilj katoličkih redova, ne samo franjevaca, u razdoblju srednjevjekovne bosanske države bio u tomu da se potpuno afirmira katoličanstvo kao jedina vjera u Bosni i Hercegovini. Ali ne vidim da je to nužno uključivalo i osporavanje bosanske državnosti. Jer, Stjepan Tomašević je nesumnjivo bio katolik...

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne, on je to bio samo u posljednjem periodu svoga života.

BANAC: To ga ništa nije smetalo da u isto vrijeme bude branitelj prava svog kraljevstva, što nije nužno kontradiktorno...

Uzajamno demoniziranje križa i polumjeseca

GOTOVAC: Povijest franjevaca u bosanskohercegovačkom prostoru vrlo je osebujna. Ona u sebi ne sadrži nikakve generalne karakteristike svih susreta religija. Što hoću reći? Prvo, oni su istodobno bili sudionici uzajamnog demoniziranja koje je prožimalo susret kršćanstva i islama. Oni su, dakle, bili uključeni u taj susret koji je isključivao bilo kakvu uzajamnost. Jedni su isključivali druge. Križ i polumjesec bile su dvije činjenice koje nigdje nisu imale nikakvih dodirnih točaka. Bilo je posve uzalud u to doba govoriti o monoteizmu kao zajedničkom sadržaju, bilo je posve uzalud govoriti o nizu biblijskih motiva kao zajedničkih motiva, bilo je, napokon, uzalud govoriti o nizu praktičnih, mističkih i drugih religioznih pothvata koji su bili vrlo srodni, i bilo je, napokon, uzalud govoriti, specijalno prema katoličkoj crkvi, o tom univerzalističkom erosu koji je postojao unutra, i u islamu i u katolicizmu. Sve je to bilo uzalud jer je susret bio takvog karaktera da je u svom državnom, političkom, vojnom i društvenom aspektu donosio sa sobom dvije posve različite strukture, i one su se posve isključivale.

Na graničnom području toga susreta franjevci moraju utemeljiti život koji je posredan, koji stoji između ove dvije religije i omogućuje da ova koja je isključivo na islamskom prostoru opstane, a da pritom islam u svojoj isključivosti nikako time ne bude dirnut, kao što ni katolicizam ne smije biti dirnut islamom. Ta čudna igra da se, dakle, postoji, a da se ostane jednako isključiv kao oni tamo, koji se uopće ne susreću, bila je nešto što nigdje drugdje na takav način nije bilo zadano.

Franjevci stvaraju međuprostor

I oni su, nekom neviđenom vještinom, prolazili kroz taj prostor, i meni se čini da je taj povijesni hod koji su imali bosanski franjevci jedinstven. U Evropi sigurno. Usprkos razlikama, isključivosti, uzajamnom demoniziraju, franjevci su ipak uspijevali stvarati situaciju u kojoj su se ljudi susretali, religije živjele, država obavljala svoje poslove, a oni održali svoje stado. I u tom je smislu franjevačka sudbina doista jedinstvena. Ne samo to. Oni su, u izvjesnom smislu, uspjeli očuvati i neke kulturne tekovine posve kršćanskog sadržaja, određene kršćanskim obzorjem, koje su imale dodir s onim islamskim tvorevinama koje su imale svjetovni karakter.

Interesantno je da je to područje komuniciralo, da tako kažem, okrenute glave. Svi su se ponašali kao da ne vide tu komunikaciju, svi su igrali tu igru »zatvorimo oči«. Franjevci su davali svoj obol u svim oblastima, pišući povijesne spise, bilježeći povijesne događaje, sugerirajući određeni način ponašanja, a i sami ulazeći svojim životom u puk, dijeleći njegovu sudbinu, i nastojeći pritom izbjeći najgore konsekvence toga demoniziranog susreta. Isto je moralo biti i sa islamske strane. Jer, da nije bilo tog zajedničkog okretanja glave, sve bi bilo uzalud. Za ovakav je posao jedna strana nedostatna, uvijek je potrebna i ona druga. Dakle, to su obavljali i jedni i drugi, stoga moraju i jedni i drugi shvatiti da im je, u doba kada je to bilo nezamislivo, s ovom skrbi, koja nije samo njihova, uspjelo da budu zajedno.

Načelo življenja jednih pored drugih

Prema tome, franjevci su odigrali veoma značajnu, osobitu i za hrvatski puk silno važnu ulogu. I u toj mjeri u kojoj su pomogli katolicizam i ostajanje hrvatstva, u toj su mjeri smetali Porti, pa su smetali i onom tradicionalnom povezivanju s Portom kao isključivo muslimanskom tradicijom. Porta je smatrala da u njima ima izvjesnog neprijateljstva koje ih, u općoj ocjeni, može optužiti za nekakvo protumuslimanstvo. To je, međutim, posve krivo i o tome se ne može govoriti. Ona negativna komponenta koju muslimani u njima čitaju ista je ona negativna komponenta koju, na drugoj strani, čitaju katolici u muslimanima.

To je, dakle, posljedica onog demoniziranja koje je s vremenom gotovo nestalo, a koje se sada u nekim komponentama opet javlja. Naime, bilo je jedno razdoblje kad je islam bio pušten posve po strani, kad su uzete centralne religijske činjenice i kad se znalo da oni koji propovije-

Monoteističko zbližavanje

daju jednoga Boga jesu ipak silno blizu jedni drugima, za razliku od onih koji su ga posve negirali. Dakle u vrijeme kad su se pojavili totalitarni, ateistički sistemi i kad su oni bili demonizirani, pacificirana je cijela religiozna sfera i došlo je do spontanog ekumenističkog približavanja, koje je, čim je propao taj totalitarni svijet, odmah zaustavljeno, i staro, već zaboravljeno demoniziranje počelo se vraćati na svoja stara mjesta, na svoje davne prostore i dobivati svoje stare sadržaje. Hoće li se to dogoditi do kraja, to ćemo još vidjeti.

Uloga kulturnih tvorbi izvan religije

Svakako, te procese valja pratiti jer će se kroz njih vidjeti neke stvari. Prvo, koliko je jak laicizam kao temelj moderne države. Drugo, koliko su jake kulturne tvorbe koje u sebi nemaju isključivo religiozni sadržaj i koje se moraju oduprijeti demoniziranju bilo kojeg religioznog sadržaja. Pokaže li se da su te povijesne tvorbe već toliko jake da mogu suzbiti demoniziranje tradicionalnog karaktera, to će onda biti znak da je Europa učinila ozbiljan korak naprijed, korak, ma koliko na prvi pogled neprimjetan, ipak vrlo ozbiljan u njegovu antropološkom značenju. Riječ je, dakle, o jednom posve novom osjećanju svih tih činjenica, njihovu postavljanju na novo mjesto, koje može biti prvi znak mogućnosti mira. Naravno, ukoliko su motivi rata takvog karaktera.

ZULFIKARPAŠIĆ: Što se tiče franjevaca, ja sam zadnji koji bi htio umanjiti njihov značaj u Bosni. Franjevce osobno vrlo cijenim, ali me smetaju pretjerivanja i uveličavanja, kakva su uobičajena kod nas na Balkanu.

II

DOLAZAK VLADAVINE ZLOČINA

Turska država – vladavina prava

Kada je riječ o turskom razdoblju historije Bosne, vrlo je važno saznanje da je to bila uistinu pravna država. Ma koliko to izgledalo čudnovato, pamćenje naroda vrlo je kratko, i tako se za posljednje razdoblje turske uprave u Bosni veže predodžba korumpirane države, kojom je gospodarila samovolja. Ta je slika ostala u sjećanju naroda koji su bili pod njenom upravom. A zaboravljena su ona sjajna vremena, renesansa koju su doživjeli kroz Tursku – stvaranje gradova, trgovačkih centara vezanih za metropole Istoka, higijenu, urbane navike, pristup kulturi svijeta... Narodi i dobro i zlo mnogo brže zaboravljaju nego što bi se očekivalo.

Velika je zabluda govoriti o Turskoj kao o tipično feudalnoj zemlji. Turska je naprosto bila uspostavljena kao vojnička oligarhija, koja je sve svoje resurse podvrgavala vojnim uspjesima. A pošto su vojni uspjesi direktno ovisili i o unutarnjoj sigurnosti u samoj državi, to se Turska trudila u najvećoj mogućoj mjeri utvrditi sigurnost i svojih podanika drugih vjera, kako bi oni mogli neometano raditi, proizvoditi, opskrbljivati vojsku. Prema tome, Turska je bila velika novost na Balkanu, ona je donijela na ovaj prostor i progres. Turci su se čvrsto držali principa da u islamu nema nasilja, trudeći se da pripadnike drugih vjera u što većem broju zadrže na prostoru kojega su osvojili, i to u što većem broju kako bi ujedno kroz zaštitni porez osigurali izvore državnih prihoda. Turska je administracija stoga i ekonomski bila živo zainteresirana da nemuslimani ostanu kao podanici na njezinoj teritoriji.

Položaj nemuslimana u Turskoj carevini

Tek kada su se otvorili turski tefteri, iz kojih se može vidjeti korespodencija između Dubrovnika i raznih paša u Bosni, saznali smo u kojoj su se mjeri štitila prava nemuslimanskog stanovništva.

Na primjer, čitamo kako je neki katolik iz Hercegovine došao u Dubrovnik, a nije imao dovoljno novaca. Dubrovčani su imali zakon da smatraju skitnicom svakoga koji nema sa sobom novaca, jer takav mora ili da prosi ili da krade, i po tom propisu dubrovačkoga statuta oni bi takve ljude stavili u zatvor, poslali ih na galiju prodavši ih kao robove Mlečanima. To je bila strašna kazna – pet, deset godina na galiji. I tu čitamo kako paša iz Mostara pita nalazi li se kod njih taj i taj. »Kako smo mi obaviješteni, on je zatvoren, mada nije učinio ništa što zaslužuje kaznu po vašim zakonima. Mi vas molimo da ga oslobodite i da ga vratite

Pravo i zakonitost za kršćane

nama.« Paša mjesecima vodi korespodenciju s dubrovačkim vlastima tražeći povratak toga čovjeka, jer je riječ o podaniku turske carevine.

Eto, takav odnos prema čovjeku bio je često odlučujući što je bošnjački narod prelazio na islam. U turskim pašalucima, u kojima je dolazilo do terora, ipak je u osnovi postojao izvjestan red i neka zakonitost.

Uzeo sam neki dan jednu knjigu gdje čitam kako jedan crnogorski kapetan iz Drobnjaka piše vladi na Cetinje da je tamo došao »Turčin« Zvizdić, da bi utjerao 50 dukata što mu ih neki Crnogorac duguje već deset godina. Pošto je to zastarjelo – piše kapetan - ne znamo što da radimo, pa čitav slučaj šaljemo vama da vi odlučite treba li njemu da se vrati tih 50 dukata. Dakle, u tursko doba prelazi jedan čovjek u Crnu Goru da bi utjerao dug, njega kapetan Crnogorac prima, saslušava ga i zadržava ga u Drobnjacima dok njegov akt odlazi na Cetinje da bi se vratio s odlukom vrhovne državne vlasti.

Kad pomislim kako danas ne mogu otići do Ilidže a da ne budem ubijen, da me moraju voziti u oklopnim kolima iz Sarajeva na aerodrom, moram zaključiti kako se mi zaista vraćamo unazad, može se reći, u kameno doba.

Počeci masovnih ubijanja

NDH — legalizacija ubijanja

Kad se osvrnemo unatrag vidimo da je taj fenomen započeo nedavno. S NDH prvi put u historiji na ovaj naš prostor dolazi država koja legalizira ubijanje. Srbi i Židovi se stavljaju van zakona. Pravoslavne se crkve i židovske sinagoge pečate. U Bosni je ubijeno svih šest vladika, glavni rabin i svi koji su dopali šaka ustašama. Četnici su te metode još pooštrili. Počelo je masovno ubijanje nedužnog naroda. Etničko čišćenje na Balkanu započeli su Ante Pavelić i Draža Mihailović, a sada ga nastavljaju Karadžić i Boban.

Kad su se Turci povukli s Balkana, oni su ostavili mozaik naroda, plemena, državica, s kojima balkanski nacionalizam nije znao šta da počne. Onda su svi ti narodi nestali. Srpski ih je nacionalizam apsorbirao. Isto tako i hrvatski. Što se dogodilo s manjinama i narodima? Pod Turskom su svi oni postojali, sa svojim imenom, identitetom, tradicijama.

I s dolaskom Jugoslavije bilo je terora. Bio je to policijski režim, ali izuzev ekscesa kao što je bio pokolj muslimana u Šahovićima, što su ga počinili crnogorski pravoslavci, država nije bila organizator masovnih ubistava i etničkog čišćenja. To je došlo tek s Pavelićevim ustašama i Dražinim četnicima. To je prvi put da se događaju masovna ubijanja, masovne pljačke bez kazne. Naprotiv, to se nagrađivalo! Židovska imovina se dijelila kao nagrada za »zasluge«. U Sarajevu je bio ustanovljen

ured koji je dijelio židovsku imovinu. Hiljade ljudi dobili su židovske dućane.

Brutaliziranje Balkana

Masovno ubijanje započeto s NDH izazvalo je bježanje Srba u šume. Isto tako, po prvi put se događa u historiji da masovna ubijanja Muslimana od strane Srba budu nekažnjena. Koncem 1941. i tokom 1942. u istočnoj Bosni četničke organizacije započinju masovna ubijanja, pale čitava sela. Bio je to lančani sistem brutaliziranja Balkana. Pavelićevu državu prepoznajem u razbješnjelom fašističkom nacionalizmu, koji je stvorio taj lanac ubijanja i nacionalnoga čišćenja – ustaše ubijaju Srbe i Židove, četnici Muslimane i Hrvate. Tada se stvaraju planovi o državi bez Srba, a onda planovi o državi bez Muslimana i bez Hrvata.

To je tragičan početak brutaliziranja ionako opasnoga balkanskog područja. To je bila uloga Nezavisne Države Hrvatske. Što se tiče muslimana u državi Hrvatskoj, moram reći da su oni listom ustali protiv ubijanja i Srba i Židova. Poznate su rezolucije sarajevska, mostarska, banjalučka, bihaćka, prijedorska, iz Brčkog, iz Bijeljine, kojima su najugledniji muslimani – sudije, kadije, muftije, veletrgovci, učitelji, profesori – svojim potpisom oštro i javno protestirali protiv hapšenja, maltretiranja i ubijanja Srba i Židova. To je u čitavoj evropskoj okupacionoj zoni Njemačke jedinstven slučaj. Ni u Francuskoj, ni u Danskoj, ni u Nizozemskoj, ni u Belgiji, ni Austriji, ni u jednoj zemlji nisu građani svojim potpisima protestirali protiv rasne politike Hitlera – učinili su to jedino muslimani u Bosni i Hercegovini.

Muslimani jedini protestiraju

Eto, to je u tradiciji Bosne. Podsjetio bih na jedan primjer nacionalne solidarnosti još iz šesnaestog stoljeća. Bosanski valija je naredio da se Židovu Albahariju zatvori dućan zato što nije htio da plati kaznu, koja je po Albaharijevoj ocjeni bila nepravedna. Cijela čaršija Travnika, vezirskoga grada Bosne, iz solidarnosti je bila zatvorena, sve dok vezir nije povukao kaznu. Otvorili su se dućani tek kad je otvorio i Albahari. Na stotine muslimana je tokom Drugog svjetskog rata riskiralo glavu sakrivajući progonjene Židove. To je duh Bošnjaka.

Jedina vojna pobuna protiv Hitlerove vojske

Kad govorimo o protestima muslimana protiv zločina što su proizlazili iz Pavelićeve rasne politike, ne treba zaboraviti i ovu činjenicu: u čitavoj historiji Hitlerove vojske jedna jedina pobuna što se dogodila u toku Drugog svjetskog rata bila je pobuna muslimanske XIII Handžar-divizije u Francuskoj, u Villefrancheu. Kad su dobili naređenje da ubijaju Francuze, oni su ustali protiv njemačkih oficira i stali na stranu partizana. Onda su bili opkoljeni i svaki je peti vojnik strijeljan. Divizija je mobilizirana za vrijeme NDH od djece muslimana koje su poklali četnici u Foči i ostaloj istočnoj Bosni. Ti ljudi su bili spremni da se bore protiv četnika, ali su ih odredili za Istočni front, a prije toga ih poslali na vojnu izobrazbu u južnu Francusku. Ima tu još jedan fenomen. Jedini spomenik

okupacionim trupama je spomenik XIII Handžar-diviziji, koja je izginula zajedno s Francuzima. I Francuzi su ponudili jugoslavenskoj vladi park usred grada Villefranchea, ali ona to nije prihvatila. Bio je napravljen i spomenik, koji je Mitra Mitrović vratila iz Rijeke, nije dopustila da ide u Francusku. Bili su to mladići iz Bosne i Hercegovine koji su otkazali poslušnost Hitlerovim oficirima i odbili da se bore protiv francuskih partizana. Preživjeli nakon strijeljanja poslani su na Istočni front i ondje su gotovo svi izginuli.

Sudioništvo muslimana u NDH

Što se tiče uloge i udjela bosanskih muslimana u stvaranju i vođenju NDH, često sam u emigraciji vodio polemike s hrvatskim nacionalistima, poimence s »Danicom« i još nekim listovima, iznoseći podatke koji ili nisu bili poznati ili se nisu htjeli čuti. Prilika da to iznesem u jednom hrvatskom listu bio je intervju što sam ga dao Pavliniću za »Poruku slobodne Hrvatske«[1]. Do stvaranja države Hrvatske nije došlo s nekim značajnijim učešćem muslimana. Dapače, ono je došlo iznenada i za hrvatski narod, nakon što je Jugoslavija ušla u Trojni pakt s Hitlerom, i to ne posredstvom Hrvata, nego preko princa Pavla i Stojadinovića. Onda je došao 27. mart 1941., kad je beogradskim demonstracijama i nastupom ljevičara i nekih dijelova vojske došlo do puča. Hitler je htio kazniti Srbiju na najdrastičniji mogući način. Kao dobar poznavalac Balkana, Jugoslaviji je zadao najgori udarac puštajući Makedoniju Bugarskoj, Vojvodinu Mađarskoj, pretvorivši Sloveniju u dio Trećeg Reicha i Italije, a na području Hrvatske i Bosne stvarajući »nezavisnu« državu.

Pavelićeve ustaše, pogotovo njihovo jezgro, bili su grupa najmilitantnijih nacionalista u Evropi, koji su bili emigranti u Italiji, dobrim dijelom regrutirani od radnika iz Belgije, izuzev nekoliko intelektualaca i oficira, kao što su bili Kvaternik, Pavelić, Budak, Perčević, Herenčić i još nekolicina.

Struktura ustaških emigranata i španjolskih boraca

TRIPALO: U stvari, najveći broj tih ljudi je regrutiran iz rudnika s jedne strane u ustaše, a s druge u španjolske dobrovoljce. Jer i Komunistička je partija vrbovala također njih. Od istoga naroda, istog mentaliteta.

BANAC: Ovoga sam ljeta u Moskvi prošao kroz cijeli arhiv KPJ, i ima posebnih fondova o organizaciji – danas bismo rekli – u dijaspori: Belgija, Francuska, Njemačka, pa onda prekomorske zemlje kao što su Amerika, Kanada, Urugvaj, pa Australija i Južna Afrika. U francuskim rudokopima bilo je veoma mnogo ljudi unutar partijskih ćelija, koje su bile neposredno pod kontrolom KPJ.

---

[1] »Bosanski Muslimani – čimbenik mira između Srba i Hrvata«, Poruka slobodne Hrvatske br. 4, 1983, London.

ZULFIKARPAŠIĆ: Vi ćete se npr. začuditi da je u strukturi španjolskih dobrovoljaca najveći procent Imoćana. To su ti dinarski pasivni krajevi. Svakako, bilo je i muslimana, doduše ne velik broj, koji su prišli ustašama. To ne treba osporiti. Bilo je i muslimanskih političara, kao Hakija Hadžić, Džafer Kulenović, Osman Kulenović, Ademaga Mešić i niz drugih, koji su bili hrvatske orijentacije te su ušli u hrvatski Sabor i bili ministri. Međutim, kad se analizira ustaški pokret, nema ni jednog jedinog muslimana generala u čitavoj hrvatskoj vojsci, ni jednog jedinog krilnika u čitavom ustaškom pokretu. Bila su dva-tri župana između toliko županija, dakle u administraciji. Muslimani su u NDH bili zapostavljeniji nego u staroj Jugoslaviji.

To je bila suluda fašistička država. Sada su došli Karadžić i Boban kao nastavak Draže Mihailovića i Ante Pavelića, s kojima prvi put na ovom prostoru, u Hrvatskoj i u Bosni, dolazi režim koji zločin uzima kao sistem vladavine i ideologije.

Pogrešan odnos prema srpskoj manjini

Kad sam diskutirao s jednim hrvatskim prvakom o pitanju hrvatskoga ustava, prije nego što će biti proglašen, rekao sam: »Vi imate u Hrvatskoj fantastičnu tradiciju. Na primjer, pobuna u Rakovici, u kojoj pod hrvatskim vođom Eugenom Kvaternikom sudjeluju i Srbi, pa Supilova Riječka rezolucija. Uzmite ustoličenje bana Jelačića, kojega je inaugurirao srpski vladika, davši svoj zlatni krst na oltar domovine Hrvatske. Imate Mačeka, koji dobija bianco kartu od Srpske demokratske stranke, pa Svetozara Pribićevića i Savu Kosanovića, koji su opunomoćili Mačeka da pregovara u Beogradu u ime Srba, tako da se sa Cvetkovićem nije pregovaralo ispred Hrvata nego ispred Hrvatske – u ime Hrvata i Srba. To je primjer zajedničkog rada. A imate i drugu tradiciju: Josipa Franka, Antu Pavelića. Možete birati između ta dva puta.«

Tuđman nije, nažalost, izabrao Mačekovu liniju suradnje, već samo njegovu ideju podjele Bosne. Srbe je proglasio manjinom. U jednoj diskusiji koju smo svojedobno vodili u Zürichu Tuđman mi je govorio kako će Srbi biti poslušni u Hrvatskoj, da će biti i dobri žandari, da su na to navikli kroz povijest, kad su bili sluge i Turcima i Austrijancima. Odgovorio sam mu: »Srbi su mogli biti sluge Turskoj i Austro-Ugarskoj, ali nikada neće biti sluge Hrvatskoj i Bosni. Oni su htjeli nama biti gospodari kroz dvadeset i tri godine stare Jugoslavije i četrdeset i pet godina komunizma. Njihovi su žandari, sreski načelnici i banovi upravljali Hrvatskom. Ne treba da imamo iluzije o tome.«

Tuđman izabrao sukob

Gospodin Tuđman mogao je birati. Kada je došlo do prve pobune Srba u Kninu – to su mi pričali ljudi koji su bili u vladi – Tuđman je htio poslati specijalce da pohapse one s barikada, ali je Komanda 5. vojne oblasti to spriječila. Kad mu je podpredsjednik vlade Mitrović (pred-

sjednik Marković bio je u inozemstvu) ponudio da će poslati specijalce da uklone barikade, Tuđman je odgovorio: »Ne, mi ćemo to učiniti.« Pa su pokušali s onim helikopterima koje je Jugoslavenska armija prisilila da se vrate. Politika se sastoji od stotinu raznih kombinacija, koje se u datom momentu mogu iskoristiti. Sasvim bi drugačije bilo, da su srpski specijalci došli pa pohapsili one što su postavili barikade od balvana. Tko zna, možda bi situacija otišla drugim tokom. Ja to ne znam, ali znam da politika i praksa Hrvatske nije pošla tradicionalnom hrvatskom politikom suradnje, nego proglašenjem Srba manjinom.

Dolazak zelenih zastava

Ono s čime se na Balkanu ne smije igrati jest vjera i nacija. Došao sam u Bosnu i Hercegovinu da omogućim i vlastitim angažmanom demokratske procese, a ne da stvaram neku nacionalističku vjersku organizaciju. Odjednom se u mojoj stranci počelo mahati zelenim zastavama. Za mene su zelene zastave bile šok, užas. One su značile unošenje vjerskog, militantnog elementa u kreiranje nacionalne politike Bosne. Okupi se veliko mnoštvo ljudi, odnekud se pojavi neki govornik, koji najprije deset minuta govori na arapskom jeziku, iako je naša omladina, može se reći, u većini ateistička. Kad je, međutim, došlo do kritične situacije, nije vjera bila dovoljna da se daju životi. Razbjegli su se, jer nije bio stvoren patriotski osjećaj. Nije se išlo ozbiljnom političkom, demokratskom osnovom, nego se počelo svijet animirati na vjerskoj osnovi.

Unošenje vjerske militantnosti u nacionalnu politiku

Tako je bilo i za vrijeme NDH, najedanput je križarima kucnuo njihov čas. Prekrštavanje Srba – to je bila suluda ideja. Znamo, doduše, da je druga strana te žrtve svojom propagandom umnogostručila, pa je od 80 hiljada žrtava u Jasenovcu napravljeno 800 hiljada, pa milion i više. Da je pobijeno toliko Srba koliko se govori, onda ne bi bilo ni jednog Srbina na tome prostoru. Ali nije pitanje u tome, nego u načelu i metodi. Jedan čovjek ubijen bez ikakva razloga i povoda, mora biti dovoljan razlog da se svi pobunimo protiv toga. Tragediju moje Bosne vidim u nastavljanju brutalne politike NDH, koja je omogućila četnicima da nekažnjeno ubijaju muslimane i otvorila put da još jedanput dođe do ovih nečuvenih pokolja kod nas.

Nastavljanje metoda NDH

TRIPALO: Čitav je niz raznih veoma važnih pitanja na ovu temu NDH i muslimana. Spomenut ću nekoliko važnijih. Bez obzira kakva su bila službena stajališta ustaša, činjenica je da su u njihovom političkom sistemu muslimani uglavnom služili kao dekor. To se može dokazati bezbrojem pojedinosti. Dakako, postoji i tendencija da ih se pridobije.

Nije Pavelić slučajno gradio džamiju usred Zagreba i na razne druge načine ugađao, barem retorički, njihovim osjećajima.

Muslimani samo dekor

Ali suština je bila ipak dekor, a ne podjela vlasti, ako se o tome uopće može govoriti u jednom potpuno autokratskom sustavu. Još je važnije, a potpuno se prešućuje kad je riječ o odnosu između ustaša i Bosne i Hercegovine, da je ustaška vlast sustavno uništavala bosansku posebnost. Pročitao sam u jednom dnevničkom zapisu pokojnog Envera Čolakovića, iz 1942. ili možda 1943. ovu rečenicu: »Danas je službeno zabranjena upotreba riječi Bosna.« Ne samo da se radilo na ovaj način, nego se takav stav provodio u administrativnoj podjeli na velike župe, koje je Pavelić stvorio, a nisu bile bitno drugačije od onih »vodenih« banovina što ih je pravio kralj Aleksandar. Tendencija je bila da se razbije povijesni bosansko-hercegovački okvir, koji postoji od Berlinskog kongresa, pa i od ranije. I to, također, na način da su stvorene uvjetne podjele pa da najednom imate na teritoriju Bosne i Hercegovine veliki broj župa, koje imaju sjedište negdje drugdje ili izvan nje. Recimo, velika župa Dubrava, to je cijela istočna Hercegovina, a centar joj je bio Dubrovnik.

Pseudo-historija

ZULFIKARPAŠIĆ: I još su župama dali imena onih korpusa u Bosni koji su provodili inkviziciju. Došli Mađari u svoje vrijeme i napravili tu centre inkvizicije. Ta su imena izvađena iz knjige franjevca Dominika Mandića. On je tako podijelio Bosnu da se može reći da je to graničilo s fantazijom. Te župe nisu bile ni političke, ni ekonomske cjeline. Na takvoj političkoj i intelektualnoj podlozi izrasla je plejada amatera historičara, koja brutalno gazi sve historijske činjenice, dokazujući kako je Bosna hrvatska, odnosno srpska. Ti su ljudi često i izmišljali, a u svakom slučaju krivo tumačili historijske činjenice.

Navest ću samo jedan primjer, upravo u pitanju bogumilstva i katoličkog stanovništva u srednjoj i istočnoj Bosni. Tu teoriju o većini katoličkog stanovništva u našim krajevima zastupao je neko vrijeme i Hamdija Kreševljaković. U jednom svom radu on kaže da je Bosna opustjela dolaskom i povlačenjem princa Eugena. A upravo je princ Eugen imao najsavremeniju administraciju, te je do zadnjega broja naveo ko je s njim došao u Bosnu a ko je s njim iz Bosne izašao. Tako on navodi koliko je takozvanog »Gesindel«, to jest sirotinje, koliko bogatih, koliko svećenika, koliko vojnika s njim napustilo Bosnu, gdje ih je naselio. On je napravio selo Bošnjaci preko Save i tu smjestio većinu stanovništva koje je s njim izašlo. Bilo je to selo od nekoliko stotina stanovnika, a svega 82 čovjeka bila su sposobna da se mobiliziraju u njegovu vojsku. Po tome se vidi da se tu radilo o maksimalno hiljadu duša. A iz toga je hrvatska historiografija, pa čak i muslimanska, izvela

pretpostavku kao da su se tu preselili deseci hiljada stanovnika, iza kojih kao da je Bosna najedanput opustjela.

Improvizirana hijerarhija

Ili drugi primjer. Na Bosnu je išlo više stotina ratnih pohoda – postoje dokumenti o dvadeset i pet križarskih ratova. Uz te vojske Vatikan je uvijek slao po jednog inkvizitora. To su obično bili francuski ili italijanski plemići, mladi svećenici dominikanci, koji bi dobili titulu takozvanog titularnog biskupa. Biskupska im je titula bila potrebna kako bi kompetentno mogli provesti inkviziciju, paliti bogomolje, kazniti patarene. Ti bi biskupi proveli u Bosni mjesec, dva pa i do šest mjeseci, i vratili se zajedno s vojskom. A onda Krunoslav Draganović u svojim zapisima pravi ovakve računice: tada i tada bila su dva biskupa u Bosni, a svaki od njih morao je imati najmanje po deset župa, svaki župnik morao je imati toliko i toliko duša, prema tome tu je bilo toliko i toliko katoličkog stanovništva. On čitav problem postavlja naglavce, da bi dokazao kako je Bosna bila hrvatska. Bezbroj je sličnih primjera i na srpskoj strani.

Još o ulozi NDH

MLADEN MALOČA: Moglo bi se, dakle, reći da postoje zapravo tri paralelne historiografije Bosne i Hercegovine. Jedna je srpska, druga bošnjačka, treća hrvatska. One se međusobno razlikuju, jedna od druge odudaraju, često jedna drugu ignoriraju ili pobijaju. Čitajući ih, neupućeni stranac mogao bi upravo steći dojam da je riječ o tri različite zemlje ili različita povijesna razdoblja.

Kako doći do objektivne povijesti

ZULFIKARPAŠIĆ: Vrijeme je da se stvori jedna objektivna povijest Bosne i Hercegovine. U kojoj se mjeri ona može osloniti na hrvatsku ili srpsku, a u kojoj mjeri na bošnjačku historiografiju, to treba da ovisi o tome koje teze, tvrdnje i tumačenja iz tih historiografija mogu podnijeti kritičku, naučnu analizu.

Uzmimo na primjer pitanje bogumila. Postoje isključivo izvori od njihovih uništavatelja, od rimske Inkvizicije. Svakako, to ne mogu biti objektivna tumačenja fenomena bogumila. Mi tu moramo tražiti paralele u onim krajevima u kojima je u to doba također živjelo stanovništvo po vjeri i organizaciji srodno bogumilima, kao što su to bili, kako sam već spomenuo, patareni u južnoj Francuskoj, o kojima imamo mnogo više dokumentacije, ne samo iz vatikanskih izvora nego i iz originalnih dokumenata. Nažalost, vrlo je malo naučnika koji se tom temom bave, a Bošnjaka nema gotovo ni jednoga.

Subjektivni element kod historičara

Pitanje je u kolikoj se mjeri uopće može napraviti sinteza srpske, hrvatske i bošnjačke historiografije. Ima tu, valja priznati i časnih izuzetaka kao što je hrvatska povjesničarka Nada Klaić, mada ni ona nije uvijek dosljedna. Imate primjer i na srpskoj strani. Radmilo Grđić u jednoj polemici s nekim srpskim političarom dokazuje kako je Bosna bila silna kraljevina, samostalna država, imala svoju državnu organizaciju, svoju vojsku, a i za vrijeme Turaka bila također samoupravna jedinica; tvrdio je tako jer su mu u sukobu s nekim političarom najedanput ti argumenti bili potrebni. Taj isti Grđić, u diskusiji s muslimanskim intelektualcem Arnautovićem, sve te navode negira i tvrdi da je Bosna bila srpska zemlja.

Tako se, eto, često manipulira argumentima u svrhu dnevne politike. Ali činjenica ostaje da o Bosni i Hercegovini ima već dovoljno kritičkih i objektivnih radova, na osnovu kojih bi se mogla izraditi njena historija. To što nje još nema, velika je sramota naše inteligencije i velika bruka za našu zemlju.

Dublja povijest etničkog čišćenja

BANAC: Želio bih nešto reći o pitanju etničkog čišćenja. Ne smijemo zaboraviti NDH, te pitanje etničkog čišćenja identificirati kao nekakvu srpsku posebnost. Ipak, činjenica je da su srpski ustanci, a također ustanički pokreti u Grčkoj i Bugarskoj, išli za uništenjem islamskog stanovništva u tim zemljama. Tako da možemo govoriti o etničkom čišćenju koje se pojavljuje kao dio balkanskih nacionalnih programa.

ZULFIKARPAŠIĆ: Treba sakupljati i uvažavati sve historijske činjenice i dokaze, ali se treba upitati i razjasniti, baš zbog historijske istine, što je s muslimanima iz Slavonije, ili iz Like, Dalmacije?

BANAC: To je nešto što često ističem. Kad Eugen Savojski dolazi u Bosnu, on pali Sarajevo, uništava džamije i sve islamske spomenike, protjeruje muslimane. Uostalom, kao i njegovi prethodnici u Ugarskoj i Slavoniji ili prethodnici Mlečani u Dalmaciji. U Budimu je bio velik broj džamija, danas nema nijedne. To je bila pojava vezana za opće zapadno mišljenje o tomu kakav treba biti odnos između države i religije. Međutim, to je sve pri svršetku 17. i početkom 18. stoljeća.

S Austrijom dolaze humaniji odnosi

Manje od dva stoljeća kasnije, kad general Filipović ulazi u Bosnu i Hercegovinu 1878., on ne pali džamije, ne protjeruje muslimane. Što se u međuvremenu dogodilo? Nazovimo to prosvjetiteljstvom ili kako hoćete, ali habsburška je država bila mnogo humanija pri koncu 19. stoljeća nego u vrijeme Eugena Savojskog. Ovdje ne treba ponavljati što se sve događalo u Srbiji, Bugarskoj i Grčkoj poslije protuotomanskih ustanaka. Tu je stvarno bilo etničko čišćenje. No, kasnije i kod Srba dolazi do jedne revo-

lucije u svijesti, jer kad u balkanskim ratovima ulaze na Kosovo ili Makedoniju ne uništavaju džamije. I šta se tu dogodilo od vremena Eugena Savojskog do Filipovića ili od vremena Vuka Karadžića pa do vremena generala Jankovića? Nešto se dogodilo, što je sprečavalo krvoločno ponašanje. Državne su zajednice ipak evoluirale u jednom tolerantnijem smjeru.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da bi se onda opet vratili u barbarizam. Riječ je, dakle, o vraćanju retrogradnih tendencija koje prevladavaju sredinom i koncem 20. stoljeća. To je nešto što izuzetno zabrinjava.

BANAC: Kad desni hrvatski nacionalisti govore o NDH, oni o tomu govore kao o autentičnoj državi, a to je bila tek posebna forma okupacije. NDH nije samo okupacijska tvorevina nego i dio evropskog fašizma, što je dosta neodređena riječ. Trebalo bi govoriti o utjecaju rasne ideologije koja je izričita u nacizmu. I ako na taj način gledamo, onda vidimo da je primaran utjecaj njemačkog nacizma, koji je po svojoj naravi rasno opredijeljen. Pad zakonitosti, zapravo nepostojanje zakonitosti, ne samo na teritoriju NDH, nego općenito pod njemačkom okupacijom, dijelom i pod talijanskom, mora se staviti u taj kontekst. Sa stajališta evropske civilizacije radi se o izuzetno retrogradnom fenomenu.

Preuzimanje ideologije rasizma

Kakav je poseban doprinos ustaša u tomu? Kakve su ingerencije oni imali? Jesu li mogli provoditi neku nezavisnu vanjsku politiku? Nisu. To znamo iz Rimskih ugovora, iz bezbroj drugih primjera. Jesu li imali neku posebnu unutrašnju politiku? Ne može se ni to reći. Njihovo gospodarstvo i uopće sve pojave koje idu u unutrašnju politiku vezane su uz fašistički ideološki program. To je bila jedna vrsta dirigirane ekonomije, gdje je postojalo, doduše, privatno vlasništvo, ali ograničeno tvrdim etatizmom i ratnom privredom. Dakle, gdje su oni imali nekih posebnih ingerencija? Mislim da se to može odnositi jedino na srpsko pitanje, koje s njemačkog stanovišta uopće nije bilo važno. Ne negiram da je 1941. godine Hitler želio kazniti Srbiju, dijelom zbog određenih spoznaja iz njegova austrijskog razdoblja prije 1918., a dijelom kao odgovor na puč od 27. marta. No, ipak ne postoji neki poseban njemački stav prema Srbima kao takvima. To je nešto što je izišlo iz ustaške ideologije i tu je Pavelić provodio jedno brutalno etničko čišćenje. Što se Bosne i Hercegovine tiče, ustaše su željele uvući Muslimane u antisrpsku politiku. Bilo je to neprihvatljivo s muslimanskog stajališta.

Koliko mi je poznato, vi ste, g. Zulfikarpašiću, ratne prosvjede muslimanskih uglednika, njihove rezolucije prvi objavili, u časopisu »Bosanski pogledi«. Ti su prosvjedi od izuzetnog značaja, ali i to treba staviti u kontekst vladajuće fašističke ideologije. Muslimanski su se prvaci narav-

no morali donekle osigurati od Nijemaca, pa su njima često servirali i razne nadriteorije, kako bi se što više dopali Nijemcima. Ima u tim prosvjedima natruha rasnog pristupa. To ne umanjuje suštinu, činjenicu da su to hrabri istupi u trenutku kad sličnih pojava drugdje gotovo da i nema. Treba uzeti u obzir i ustanak među muslimanskim jedinicama NDH u Južnoj Francuskoj, posebno jer se to danas često izdvaja iz muslimanske problematike, da se o tomu govori kao da je riječ o hrvatskim jedinicama. Sve se ovo može i mora iznijeti na mnogo realniji i točniji način.

Pod maskom demokracije

Ponavljam, međunarodni je kontekst odlučujući za pitanje NDH, posebno aspekt njemačke okupacije. Ono što zabrinjava u ovom trenutku jest da se i mnogo gore stvari događaju na osnovici tobožnje demokratske strukture, na kojoj se izbjegava, možda ne uvijek uvjerljivo, svaka identifikacija s fašističkom ideologijom. Danas se mnogo govori o demokraciji, a provode se zločini gori od onih iz Drugog svjetskog rata. To je posebno žalosna strana ideološke igre našeg vremena.

Politizacija vjere

Što se tiče vjere i nacije, u to se ne smije dirati. Načelo slobodnog izbora bitno je povrijeđeno zadnjih godina, možda i više nego u Drugom svjetskom ratu. Protivnik sam bilo kakve prisilne sekularizacije. To je bila velika greška komunističkog režima, i tu je mnogo toga lošeg napravljeno. Posljedice se osjećaju i danas. No, premda sam protivnik bilo kakve prisilne sekularizacije, moram reći da sam također protiv politizacije vjere, jer vjera je privatna stvar građanina. To nije ništa manje važno, zapravo je i važnije na Balkanu nego bilo gdje drugdje. Svaki pokušaj identificiranja države i jedne ili više vjerskih zajednica, u ovom našem prostoru može samo dovesti do veoma teških posljedica. Što se tiče Jasenovca, odnosno ustaškog terora općenito, slažem se da broj žrtava nije bitan. No, posljedice su izuzetno važne. One daju povoda za revanšističke ideologije, koje su orkestrirane u Srbiji. One su povele ovaj rat koji danas imamo u Bosni i Hercegovini. Ipak, kad govorimo o teroru za vrijeme Drugog svjetskog rata, moramo biti precizni. Inače, revanšizam će se širiti. Teror je bio posebno prisutan u NDH, ali nije bio jedinstven.

TRIPALO: Kad govorimo o NDH riječ je o organiziranom državnom teroru, etničkom čišćenju, a s druge strane, već 1942. okupatori, Talijani i Nijemci, uviđaju da je ta ustaška politika pogubna za njih, jer izaziva ustanak, pobune, široki pokret, i oni počinju raditi na pacifikaciji ustaša, povezujući ih, naravno, s četnicima. Navedite jednu bitku između ustaša i četnika u godini 1942! Svi su oni zajedno s okupatorom tukli partizane.

ZULFIKARPAŠIĆ: Čak su ponekad i surađivali.

BANAC: Vjerojatno su bili prisiljeni od Nijemaca.

Braća i ubojice

TRIPALO: Rekao bih još nešto o ovome što ste govorili o Tuđmanu i njegovoj politici. Bio sam iznenađen rezultatima prvih izbora. No, kada sam kasnije razmišljao o tome što se dogodilo vidio sam da su rezultati glasovanja hrvatskog naroda bili rezultat opredjeljenja ljudi protiv nečega, a ne za nešto. Tada se hrvatski narod izjasnio protiv Jugoslavije i protiv komunizma kao sistema. HDZ ulazi u izbornu kampanju kao jedina stranka koja je jasno definirala možda i na ekstreman način, problem hrvatske države. Ona pobjeđuje, ali u toj kampanji negira postojanje srpskog pitanja, odnosno, oni to ili ignoriraju ili, ako govore o Srbima, govore u negativnom smislu.

"Nacionalna država hrvatskog naroda"

To se može s jednoga nacionalističkog stanovišta i razumjeti, jer ni sam Tuđman, ponesen na krilima takvog pokreta, nije mogao, na primjer, spriječiti da u Ustav, pa makar samo u njegovu preambulu, uđe ona formulacija da je riječ o nacionalnoj državi hrvatskog naroda. Nijedna zemlja u Evropi toga nema, npr. da se kaže da je Francuska država francuskog naroda. Ali, kad uzmete u obzir da je prije i u tom sistemu, u kojem sam jedno vrijeme bio rukovodilac, u Hrvatskoj postojalo hrvatsko pitanje, dakle pitanje većinskog naroda, a ne manjinskog, možemo vidjeti koji su sve uzroci koji su do ovoga doveli.

Stoga, mislim da Tuđman nije mogao spriječiti da se ovako nacionalna država formulira u hrvatskom Ustavu, iako bismo već sada mogli ići s tezom da bi to najbolje bilo izbaciti i ostaviti samo onaj normativni dio, gdje se Hrvatska formulira kao građanska država. Drugo, Tuđman je jako pogriješio što je išao na promjene staroga Ustava SR Hrvatske tri-četiri mjeseca prije nego što je novi donesen. I time je izazvao Srbe. Ne bi se moglo reći da su se Srbi baš opravdano bojali tih simbola, jer u tim simbolima promijenjeno je samo to da je skinuta crvena zvijezda, slovo »U« je već davno bilo skinuto i nije vraćeno. Prema tome, oni se nisu morali bojati te »šahovnice«, koja je bila i u grbu SR Hrvatske, da nije bilo svih drugih elemenata koji su tako utjecali na Srbe i njihovu poziciju.

Srbi kao instrumenti protiv hrvatske države

Pogledamo li povijest Srba u Hrvatskoj, uvijek je postojala težnja da se oni instrumentaliziraju u borbi protiv težnje Hrvata da stvore svoju državu. Bez obzira je li ta instrumentalizacija išla iz Rima, iz Beča, iz Pešte ili iz Beograda, ali je uspjeh te instrumentalizacije uvijek ovisio o odnosu demokratskih snaga u Hrvatskoj prema Srbima. A Tuđmanov stav prema Srbima gurao je Srbe u Miloševićeve ruke. Naravno, pritom ne treba miješati glavni uzrok sa sporednima. Osnovni razlog sukoba i rata je pokušaj Miloševića da silom stvori »Veliku Srbiju«, a ostale okolnosti više su mu ili manje išle na ruku.

BANAC: Točno je i ovo: u Bosni i Hercegovini nije bilo promjena ustava, grb je ostao, ali to nije spriječilo Karadžića. Tako da ne možemo zanemariti da je svemu prethodila veoma dobro uhodana mašinerija, koja je radila po planu.

TRIPALO: Srbi su već suviše vezali svoju sudbinu za Jugoslaviju i za Jugoslavensku armiju. Raspad Jugoslavije i rastakanje JNA njih je učinilo pogodnim instrumentom Miloševićevoj politici.

Jugoslavija najpovoljnija za Srbe

ZULFIKARPAŠIĆ: Svaki narod ima pravo da bira one forme i ona politička rješenja koja idu njemu u prilog. Jugoslavija je bila zemlja u kojoj su svakako Srbi najviše profitirali. Činjenica je da su svi Srbi bili u toj Jugoslaviji, da je diplomacija većinom bila srpska, da je armija bila u srpskim rukama. Vrlo malu ulogu imali su u toj armiji Hrvati, Slovenci, Makedonci i svi ostali, osim neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Srbi su željeli sačuvati Jugoslaviju po svaku cijenu, ako treba i ratom, samo da sačuvaju svoje privilegije. Nisu prihvaćali ni slabljenje centralne vlasti. Ali, u tome bi sigurno bili popustili da smo mi bili pametni i znali što i kako da radimo.

TRIPALO: Svojedobno sam radio gotovo u svim ustavnim komisijama osim onoj za prvi ustav. Sjetit ćete se da nismo uspijevali napraviti model s kojim bi svi narodi koji čine Jugoslaviju bili zadovoljni. Sukobljavale su se dvije tendencije. S jedne strane, tendencija Srba da ostvare hegemoniju u Jugoslaviji i s druge strane težnja svih drugih naroda za što većom autonomijom. Između te dvije opcije nije se uspijevao naći pravi, optimalni model i zbog toga je Jugoslavija bila osuđena na propast.

Osjećaj ugroženosti kod Srba

ZULFIKARPAŠIĆ: U izvjesnim momentima Srbi su vrlo realni političari. Uvjeren sam, kada bi se oni našli pred spoznajom i u situaciji da nema druge alternative nego da budu ravnopravni s drugim narodima, da bi oni to pragmatično politički prihvatili. A što se tiče ugroženosti, nije uvijek važno koliko je neko stvarno ugrožen, nego da li se on tako subjektivno osjeća. Bacite pogled u Ameriku, gdje su mnogi crnci bogati, ali su se morali voziti posebnim autobusom, njihova djeca nisu mogla ići u škole koje su pohađali bijelci, što je dovodilo do snažnih frustracija. Slično je i sa crnicima u Južnoj Africi koji su imali najviši standard u čitavoj Africi, ali ljudima to nije bilo dovoljno.

Kad je riječ o Srbima oni su se naučili na vlast. Dobro se sjećam, prije izbijanja ovoga rata došao je k meni u Sarajevo neki advokat Srbin, koji je imao kancelariju u Starome gradu. Kaže da dobija pisma i telefonske

pozive, i da mu prijete da mora da iseli. Njega je uhvatila panika. Pokazuje mi ta pisma, i ja mu kažem: »To su neki mangupi koji to pišu. Gluposti!« Ali, on se do te mjere osjetio ugroženim da je živio u istinskom šoku i strahu za svoju obitelj. Pitao sam ga kako se on može osjećati ugroženim pored Jugoslavenske armije, pored svih ustanova koje idu Srbima na ruku. Kasnije sam čuo da je ipak otišao u Beograd.

Potreban obzir prema susjedima

Eto, mi smo učinili veliku pogrešku da smo isključivo bili orijentirani na vlastite, osobne uske probleme, a nismo vodili računa o drugima. Kao što se sada odnose Hrvati prema Muslimanima, Muslimani prema Hrvatima. Nismo vodili računa o tome što misle naši susjedi, kako možemo riješiti problem s njima. Grupa intelektualaca demokrata u emigraciji napravila je plan kako da se Jugoslavija rekonstruira. Nismo bili za neku revoluciju u Jugoslaviji. Zato nas UDBA nije mogla goniti s optužbom da organiziramo ili pravimo neke terorističke organizacije. Polazili smo od uvjerenja da se Jugoslavija ako se ne nađe pravo rješenje ne može raspasti bez borbe, bez krvi.

Rat se morao i mogao spriječiti

Postavilo se stoga pitanje kako izvesti promjene i reforme u njoj a da ne dođe do rata. I napravili smo projekt iza kojeg je stala grupa intelektualaca i političara okupljena oko Demokratske alternative. Smatrao sam i tada, kao i danas, da nam Jugoslavija nije neminovnost, da nam nije zauvijek zadata. Ali sam isto tako smatrao da bez obzira na sve evidentne probleme ne smijemo naše narode dovesti na klaonicu. Vidite što se danas događa. I zato ćete rijetko naći nekog političara u Evropi koji neće reći: Tito je bio najbolje što su oni imali. Zašto? Kad sada čujete ili znate da je u Bosni ubijeno tristo hiljada ljudi, da ih je u Hrvatskoj izginulo dvadesetak hiljada, da se sada ubija na Kosovu, da je možda Makedonija na redu, da je milijun i po izbjeglica razasuto u Evropi, onda se postavlja pitanje šta je zapravo manje zlo. Ja sam uvjeren da se rat na našem prostoru morao i mogao spriječiti.

TRIPALO: Ali mnogo ranije.

Je li sve ovo bilo planirano?

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne vjerujem u neki dugogodišnji plan da se pobiju Muslimani ili Hrvati, niti da je Hrvatska imala plan da pobije Muslimane. Nedugo prije svih ovih događaja bio sam u Zagrebu i u Beogradu. U Zagrebu sam bio rado viđen i rado boravio, imali smo gotovo bratske međusobne odnose. A što se dogodilo poslije – s Mostarom, s Prozorom, s centralnom Bosnom, gdje su Hrvati pošli Karadžićevim stopama? Došli Bobani i porušili sve džamije u Mostaru, pobili hodže, ljude, silovali djecu, srušili Stari most..., jednako kao što su Srbi porušili u Banjoj Luci. Neće nitko od vas Hrvata sada meni reći da ste vi to planirali. Nisu to planirali ni Srbi.

Uvijek je bilo Srba koji su htjeli rat, uvijek je bilo Hrvata koji su htjeli rat i uvijek je bilo Muslimana koji su htjeli rat. Govoriti o dugogodišnjim planovima argument je gubitnika. Sada kad upitate neke Bošnjake, oni će vam reći: to su Srbi nama pripremali deset, pedeset, sedamdeset godina. A onda ja pitam: jesu li to pripremali Hrvati? Nisu. A jesu li to radili? Jesu.

Čudan je Balkan, iste komšije mogu biti saveznici ili ljuti neprijatelji. Braća i ubice.

BANAC: A zašto je to tako?

ZULFIKARPAŠIĆ: Prvo, mi živimo zajedno stotinama godina, ali najčešće u urbanim sredinama pa je stanovništvo steklo navike i običaje, kulturu gradskih sredina. Sticajem ovih revolucija i ratova sišli su među nas brđani, koji nemaju urbanih navika, nemaju tolerancije. S druge strane, Zagreb je, htjeli mi to ili ne, glavni grad i Korduna i Zagorja. Isto tako Sarajevo. Ne možemo kazati da je Sarajevo glavni grad muslimanskog Butmira, a da nije glavni grad srpske Romanije. Dogodilo se, međutim, civilizacijski obrat. Umjesto da ih grad apsorbira, da nauče i usvoje gradske navike, bilo je suprotno. S brdâ i sela slilo se stanovništvo u takvoj masi da su u grad donijeli brđanski način života. I tako, umjesto da prihvate grad, njegov način života, oni su donijeli netoleranciju, agresivnost, galamu...

Međusobno nepoznavanje

Pored toga, mi se međusobno ne poznajemo dovoljno, ili se poznajemo tek površno. A kad se ne poznajemo, ne možemo se ni poštovati ni voljeti. Zamislite kako je to kod jednog primitivnog čovjeka s Romanije. On dođe u Sarajevo kao u potpuno stranu, njemu čak neprijateljsku sredinu. Osjeća se ondje kao vuk. Hoće da ugrabi sve do čega može doći. Prijatelj mi priča: zasjeo mu u kancelariji čovjek s Romanije, ne zna što da radi, šilji olovke, maltretira sekretaricu. Stalno nekud telefonira. On mu kaže: »Šta je čovječe? Nemaš šta da radiš?« A on njemu odvrati: »Zašto sam školu učio nego da ne moram raditi?« Zato što mu je omogućeno da se školuje on sebi automatski uzima pravo da gospodari ljudima i da ne radi, smatra da mu je država dužna dati željeni standard života. Na Zapadu se ljudi uče raditi, a u nas su ih učili neradu kao životnom idealu. Svako drugačije mišljenje od njihovoga u njihovim je očima ravno izdaji, uroti. Ima u tome krivice i komunistički režim, koji je četrdeset godina izmišljao neprijatelje.

TRIPALO: Kada govorite o tim planinskim ljudima koji su došli u grad, ne bi oni sve to napravili da u gradu nisu naišli na intelektualne vođe.

Alternativa ratu: konfrontacija u miru

ZULFIKARPAŠIĆ: Naravno, ali ako smo morali s takvima živjeti, morali smo naći ljudski *modus vivendi*. S njihovim ideolozima iz gradova pregovarati. Toga sam bio svjestan – kad sam išao na sporazumijevanje s Karadžićem i Miloševićem. Nisam imao iluzije da će se oni odreći velikosrpstva. To ni jedne sekunde nisam očekivao. Ali, u historiji ima momenata kad sporazum svima izgleda moguć i dobar. Ja sam tada ocijenio da je moment da Srbi odustanu od ratnih namjera prema nama, vidio sam da se osjećaju izolirani od Evrope, da se osjećaju frustrirani, pokolebani i ustrašeni od neuspjeha u Hrvatskoj. Bili su nas projicirali kao neprijatelje, i u tom trenutku mi hoćemo s njima sporazum. Bili su spremni do maksimuma izići u susret. Kasnije bismo se možda s njima konfrontirali, ali ne u ratu, nego u miru, u borbi za položaje, za vojsku, za hegemoniju. Ja mislim da bismo mi tu borbu u Bosni dobili, jer smo imali bolje kadrove od njih. Izgubiti nismo mogli, a spriječili bismo sukob i pokolj. Za ratnu opciju oni su bili jači. Armija, oružje, oficiri – sve je bilo u srpskim rukama.

Držim da je sporazum između Srba i Muslimana propuštena prilika. Nemamo ni jednoga sela za koje se ne bi znalo šta je u njemu srpsko, a šta muslimansko, i tu nije bilo spora. Između nas je stvarano nepovjerenje. Što god da urade Srbi, mi osjećamo da je protiv nas. Što god uradimo mi, Srbi doživljavaju da je protiv njih. To je bio veliki historijski nesporazum na Balkanu, koji još vlada i između Srba i Hrvata. Tu su, uvjeren sam, zatajile vjerske zajednice. Umjesto da doprinesu miru i međusobnom razumijevanju, one su često stvarale duhovni jaz između nacija.

Jesmo li morali ratovati?

Najstrašnije će biti kad jednom sjednemo da se prebrojimo i ispitamo zašto smo ratovali. Zašto su nas napali i zašto se nismo mogli ni umjeli braniti. Na to pitanje mnogi neće moći dati odgovora. Jedna od najboljih stvari što sam ih čuo bila su ona dva pitanja što ste ih vi, gospodine Banac, postavili Tuđmanu: Zašto je njegova politika išla na konfrontaciju s Muslimanima? Zašto je naša politika išla na konfrontaciju sa Srbima, zašto su Srbi išli za uništenjem Muslimana? Zaista, taj ludi nacionalizam »Velike Srbije« ne može biti ostvaren bez uništenja komšija. Tragedija je da su čelnici naših naroda izabrali ratnu opciju, a takve situacije omogućuju Karadžićima i Bobanima da izrone na površinu.

III

KRIZA I RASPAD

Na ruševinama socijalizma

MALOČA: Mislim da bi u ovaj naš razgovor trebalo uključiti i pitanje neposrednog povoda, odnosno događaja koji su stvorili preduvjete za potrese na ovim prostorima danas, to jest da pokušamo sve to razmotriti u kontekstu sloma komunističkog sistema u istočnim zemljama i na Balkanu.

ZULFIKARPAŠIĆ: Po mome sudu, realsocijalizam, to jest komunistički sistem u Sovjetskom Savezu i satelitskim zemljama, koji se već dugo nalazio u dubokoj ekonomskoj i političkoj krizi, pao je u trenutku kad se u Sovjetskom Savezu uvidjelo da više nisu kadri održavati trku u naoružanju s Amerikom. Odlučujući je bio zadnji korak Amerike i odluka da se pripremi na rat u svemiru. Naknadno se saznalo da je taj »rat zvijezda« bio, zapravo, jedan od najvećih obavještajnih trikova u historiji. Sjedinjene Države Amerike odjedanput bacaju silne milione u pripreme za nove oružane sisteme na rubu svemirskog prostora. Sasvim je ozbiljno izgledalo da se ide u tome pravcu, iako se još nisu vidjeli nikakvi realni rezultati tih istraživanja i priprema. Ali je činjenica da je sovjetski generalštab izvijestio Centralni komitet kako u slučaju da Amerika uspije izraditi taj sistem, oni više nisu kadri držati korak s tim najnovijim američkim namjerama, jer nemaju za to ni materijalnog ni tehničkog potencijala. To je izazvalo paniku u vrhovima sovjetske vlasti, koja se odrazila i u neočekivanoj spremnosti da se što brže nađe nekakav aranžman s Amerikom. I po prvi put je došlo do sasvim ozbiljnih razgovora o obostranom razoružanju.

"Rat zvijezda"

Komunistički sistem, kao i svaki totalitarni sistem, mogao se održati jedino ako drži apsolutnu vlast i kontrolu nad svim aspektima života države i svih njezinih pojedinačnih faktora, naravno dok je uvjeren da tu svrhu postiže. Za razliku od demokracije, koja trpi ekonomske i političke krize i iznalazi razne putove iz kriza, u totalitarnom sistemu, gdje je cilj tačno fiksiran i gdje su kadrovi i čitava mašinerija usmjereni na određeni cilj, svako kolebanje dovodi čitavu strukturu u pitanje. Tako je došlo do popuštanja u Sovjetskom Savezu, do tendencije da se napravi velika nagodba, da se ide prema miru. A to je u isti mah bila smrtna osuda sistema.

Snaga i nemoć totalitarizma

Iznevjerena obećanja

Činjenica je da se čitav slobodni svijet pripremao da jednoga dana dođe do sloma komunizma, a taj se slom vidio kroz sukob, kroz atomski rat, kroz katastrofu. Ali, silazak komunističkih partija s historijske pozornice dogodio se gotovo posvuda na sasvim neočekivan način – mirnim putem, procesima demokratizacije. Činilo se da za demokratizaciju u Istočnoj Evropi nema preduvjeta, koliko god je bilo dobre volje i koliko god je izraslo generacija koje su uvidjele da komunizam nije odgovorio osnovnoj misiji s kojom je preuzeo vlast: da provede socijalno blagostanje u svijetu, da izvede jednu kulturnu revoluciju s novim pogledom na svijet, da zamijeni građansku kulturu, da zamijeni i vjeru, s perspektivom opće sreće koja bi imala ekonomsku podlogu, da riješi nacionalne probleme, da stvori blagostanje u čitavom svijetu i stvori bratstvo među ljudima. Sve se to pokazalo kao iluzija, velika laž.

Prepreke demokratskim procesima

Sistem je već od Lenjina prišao represiji, koja je dostigla vrhunac u Staljinovim čistkama, poslije u čistkama u Srednjoj Evropi. S padom komunizma pokazalo se da su i sami nosioci nekih općih vrijednosti koji su preživjeli komunistički režim bili i sami brutalizirani. Religija je postala militantnija, zapustila je teologiju i orijentirala se na ideologiju; nacionalizmi nisu bili uništeni, nego su tinjali, te su buknuli u još razornijoj formi nego nekada; socijalne razlike su nakon pada komunizma došle do izražaja u takvoj egoističnoj formi kakva se možda u svijetu još nije vidjela. Tako se demokratski proces u tim zemljama sukobio s nizom problema koji se nisu mogli riješiti povećanjem reda, davanjem sloboda, uvođenjem demokratskih mehanizama.

Krive računice kapitalističkih zemalja

Pritom se i zapadni kapitalizam pokazao vrlo egoističnim. Trošili su se trilioni dolara na naoružanje, i kada bi Evropa i Amerika sada dale samo malen dio toga, uzmimo četvrtinu, petinu, ili desetinu, mogla bi se u dojučerašnjim socijalističkim zemljama pomoći izgradnja demokratskih procesa u neviđenom obliku. Dogodilo se obratno. Kapital, koji je postao slobodan, nije krenuo u istočne zemlje da ondje investira, nego je tendencija zapadnih banaka bila da otvore svoja vrata, da se u njih slije stečeni kapital od prodaje sirovina i poluprerađevina iz bivših socijalističkih zemalja, te da na tome ostvaruju profite. Po procjeni ekonomista, u evropske i američke banke došlo je mnogo više kapitala koji je stvoren od jeftine prodaje proizvoda iz socijalističkih zemalja, nego što je otišlo u obliku pomoći istočnoeuropskim zemljama. Tako da kapital, koji je kao krv važan tim zemaljama, sada teče poput rijeke u evropske i američke banke, što bitno otežava ne samo razvitak ekonomije i demokratske procese, nego i pojačava ekonomsku zavisnost istočnoeuropskih zemalja od Zapada.

Proigrani uvjeti za miran prelazak u demokraciju

U bivšoj Jugoslaviji za miran su razvoj i prosperitet sigurno postojali bolji uvjeti nego u Češkoj, Poljskoj, Mađarskoj. No, rezultat je bio mnogo slabiji. Kapital je iz Evrope išao prema Mađarskoj, nešto prema Češkoj. I te su zemlje stvorile svoje ekonomije, koje su doduše još u krizi, ali imaju perspektivu, jer su njihovi potencijali potrebni svjetskoj ekonomiji. Kod nas pak, kroz nacionalne sukobe, nastala je opća nesigurnost, pa se čak u neku ruku rehabilitiraju neke ideje socijalizma i komunizma, time što se kod ljudi stvara osjećaj da je to ipak bio režim koji je rješavao osnovne čovjekove probleme, davao mu neku sigurnost. Živimo, dakle na ruševinama realsocijalizma i u nezapamćenom razračunavanju. Samo u Bosni imamo preko trista hiljada žrtava i preko milijun i po ljudi koji su napustili svoja ognjišta, uništeni su svi ekonomski potencijali, uništeno je preko polovine putova i mostova, uništeno je preko osamdeset posto tvornica i ekonomskih dobara. I koliko li ćemo decenija biti zavisni od pomoći izvana, i to ne samo u stvaranju nove proizvodnje!? Kad bi rat danas prestao mi još deset godina nećemo biti sposobni sami sebe prehraniti!

TRIPALO: Činjenica jest da se komunistički sistem zapravo sam srušio. To govorim zbog toga što danas mnogi sebi pripisuju zaslugu da su ga oni srušili, pa su sada zbog toga jako zaslužni. A istinu treba tražiti u tome da i u tom jugoslavenskom sistemu, koji je bio otvoreniji i demokratskiji nego u drugim komunističkim zemljama, u osnovi više nije bilo prostora za stvarne reforme. Pogledamo li ulogu disidenata u svim tim zemljama, oni su uglavnom zastupali svoja stajališta na dva polja: prvo je bilo pitanje ekonomskih reformi u smislu približavanja tržišnoj i decentraliziranoj privredi, i, drugo, demokratizacija političkog sistema. To su bile dvije točke na kojima su svi disidenti u istočnoj Evropi pali, bili srušeni od vladajućih snaga.

Rat zbog neriješenih međunacionalnih problema

Sada se treba upitati zbog čega je Jugoslavija, koja je bila najotvorenija prema Evropi i, možemo slobodno reći, demokratskija od svih socijalističkih zemalja, doživjela ovakav apsurdan način prelaska iz onoga sistema u nešto novo što se sada, recimo, stvara. Sigurno rat u Jugoslaviji nije nastao zbog toga što je netko htio društveno vlasništvo pretvoriti u privatno, ili, što je htio jednopartijski sistem pretvoriti u višepartijski. Rat je nastao zbog teritorija i neriješenih međunacionalnih problema. To je možda također odgovor na pitanje zašto je, recimo, Bugarska mogla relativno mirno prijeći iz komunističkog sistema u nešto drugo, a mi koji smo bili desetke godina ispred njih morali smo doživjeti ovakve traume. Tome je, po mome mišljenju, u velikoj mjeri pridonio Tito, koji je svojim autoritetom i arbitražnom ulogom u tom društvu na neki način prigušio međunacionalne probleme. A ti problemi uistinu nisu bili riješeni. I kad je

on otišao s političke scene, sve su te potisnute napetosti izbile ispod pepela na ovako drastičan način na površinu.

Prema latinsko-američkom tipu kapitalizma

Postavlja se pitanje kamo idu ta društva u postsocijalističkim zemljama. Teško bi se moglo reći da – bar što se Hrvatske tiče, jer o njoj mogu govoriti, a i u Srbiji je, mislim, slična situacija – idu u smjeru nekog zapadnog demokratskog društva, s tržišnom privredom i osnovama privatnog vlasništva. Prije bi se moglo reći da ta društva kreću u smjeru nekog divljeg, bolje rečeno latinskoameričkog kapitalizma, koji onda izaziva poznate reakcije u pogledu standarda i socijalne sigurnosti stanovništva. Nije stoga čudo da bivše komunističke partije sada pod drugim imenima u nizu zemalja dobivaju na izborima, pošto su se nade ljudi u neko novo bolje društvo izjalovile. Bojim se da Hrvatsku, Bosnu, Srbiju i sve te bivše republike čekaju na socijalno-ekonomskom području jako teški problemi, kad se jednog dana riješi ovo zbog čega ratuju jedni protiv drugih.

Klasa grabežljivaca

Nepredviđeni razvitak

BANAC: Postoji neizravan dokaz da je godina 1989. u Istočnoj Evropi bila s perspektive Zapada prilično neočekivana. Sjetit ćete se koja se terminologija upotrebljavala početkom osamdesetih godina za probleme komunizma. Upotrebljavao se izraz »otomanizacija«, to jest perspektiva dugoga opadanja, možda stoljećima. Također se upotrebljavala jedna samo malo više optimistička sintagma: »finlandizacija«, naime miran, ali dugoročan prelaz na neku vrstu neutralizma, koji ne bi bio izričito protiv volje Sovjetskog Saveza, dakle opet jedna dugoročna perspektiva promjena. Ali, dogodilo se nešto veoma drastično, likvidiran je zapravo cijeli sustav.

Sad, postavlja se pitanje, do koje mjere je kriza sustava bila razvijena prije 1989. Na to je teško odgovoriti. Točno je da je sistem izgubio vjeru u sebe, a to je presudno za ideološke sustave komunističkog tipa. Drugim riječima, upravo to što je g. Tripalo rekao: pitanje normi skinuto je s dnevnog reda. Sam sistem nije sebe mogao više nikako obnavljati. Što se tiče istočnoeuropskih zemalja, to se dogodilo još negdje pedesetih ili šezdesetih godina, dakle, mnogo prije.

Jesu li nacionalni sukobi bili tek zaleđeni?

Što se Jugoslavije tiče, mislim da je 1971. bila ključna godina. Poslije toga dolazi do serije pseudoreformi, koje nisu uopće direktno doticale glavni problem: nacionalno pitanje. Pitanje nacionalizma u komunističkom sistemu je veoma zamršeno. Sada se često upotrebljava metafora frižidera, to jest nacionalni sukobi su jednostavno zaleđeni – u SSSR-u odmah nakon revolucije, u istočnoeuropskim zemljama otprilike 40-tih godina. I odjednom, kad je sustav došao kraju, sve se odledilo i vraćamo

se natrag na početak, odnosno na ono stanje nacionalnih sukoba i nacionalizama koje je postojalo prije komunizma.

Borbe za nacionalni suverenitet bile su uvijek prisutne

Meni se čini da je to gledanje sasvim krivo, jer nema toga razdoblja bilo u SSSR-u, odmah poslije revolucije, bilo u istočno-evropskim zemljama, da nacionalno pitanje nije bilo na dnevnom redu unutar jedine legalne partije. Komunistička je partija preuzela čitav politički prostor, što znači ako malo analiziramo situaciju, u SSSR-u se od gruzijske afere do 1980-ih godina neprestano raspravljalo o nacionalnom pitanju. Bilo je to nešto s čime su se sve te mnogonacionalne zemlje suočavale. U jednonacionalnim zemljama Istočne Europe postojao je problem suvereniteta, koji je bio ograničen. Poljaci su, i ne samo oni, od 1945. neprestano vodili borbu za suverenitet, protiv satelitskog odnosa koji je nametao SSSR.

Dakle, nije točno da nije bilo rasprave o nacionalnom pitanju. Dapače, moglo bi se reći da je pitanje legitimiranja sustava, posebno 80-ih godina, u svim istočnoeuropskim zemljama išlo putem isticanja određenih ingerencija koje su komunističke partije preuzele kao nacionalne partije. Treba se samo podsjetiti na onu vrstu državnog nacionalizma koji je postojao u Rumunjskoj pod Ceausescuom. Slično je možda manje izričito bilo u Bugarskoj, kao i u drugim istočnoeuropskim zemljama. Sve su komunističke partije zapravo isticale da one predstavljaju nacionalni pokret i da se putem toga, a ne preko neke klasne politike, legitimiraju pred svojim podanicima. Stoga se ne može govoriti da se nacionalizam razbuktao tek nakon raspada komunističkog sustava. Rekao bih da je pitanje nacionalne ideologije kao legitimirajuće ideologije bilo postavljano znatno prije 1989. te da je nacionalizam bio vladajuća ideologija u završnoj fazi komunizma.

Brutalizacija nacionalizama

ZULFIKARPAŠIĆ: Tačno, u komunističkom sistemu nacionalizam je u posljednjoj fazi došao do posebnog izražaja. Komunističke su partije niz neriješenih problema zaoštrile, brutalizirale, kao što je bio slučaj Kosova u bivšoj Jugoslaviji, problem koji je pomogao naglom usponu Miloševića. Prije toga imali ste pojavu »hrvatskoga proljeća« s nastojanjem da se dođe do nekog pravednijeg rješenja nacionalnih problema.

U kojem smjeru idemo danas u Bosni i Hrvatskoj? Prema demokraciji i slobodnom tržištu kao u Evropi!? Ili idemo prema južnoameričkom sistemu, izraz što ga je upotrijebio g. Tripalo, prema okrutnom kapitalizmu i pljački društvene imovine?

Tendencija je da se podržavi društvena imovina. Kako god kritički gledali na bivšu Jugoslaviju, valja priznati da je niz različitih poduzeća stvoren doprinosom radnika i neke su akcije zapravo bile podijeljene, došlo je to samoupravljanje. To nije bila čista državna imovina kao u

Pljačka društvene imovine

Sovjetskom Savezu, već vrsta društvene imovine koja je bila podijeljena između raznih ustanova. Tako su poduzeća imala vlastite hotele, svoja ljetovališta, imali su to radnici, i oni su sudjelovali u stvaranju toga. Sada se događa da se i društvena i državna imovina bacaju u jedan koš, podržavljuju se, da bi se onda, nakon procesa podržavljivanja, prodavalo za vrlo jeftine novce funkcionerima administracije i njihovim familijama. Tako se provodi nečuvena pljačka društvene imovine i stvara vrsta kapitalizma u kojemu vlasnici postaju ljudi koji te novce nisu zaslužili svojim radom, kako je to uobičajeno u zapadnom kapitalizmu. Nisu došli do bogatstava svojim znanjem i intelektualnim naporima.

Razvitak nekog ekonomskog objekta proces je od kojega imaju koristi i njegovi vlasnici i zaposleni ljudi, i država i općina, i sve društvene strukture, jer rastom takvih ekonomskih objekata raste privatna imovina radnika, raste plaćanje poreza, otvara se prostor za niz drugih djelatnosti slobodnoga tržišta. To je pretpostavka za stvaranje određenog nivoa blagostanja i do kojeg se dolazi, rekao bih, po prirodnim zakonima izgradnje i ozdravljenja ekonomije neke zemlje. U Bosni se sada priprema zakon, koji očevidno potpuno kopira hrvatske prilike, kojim se podržavljuju industrijska poduzeća, hoteli i slično, da bi se onda prodavali za bagatelu funkcionerima i njihovim obiteljima.

Stvara se korumpirana klasa

Tako se stvara klasa grabežljivaca, vrsta ljudi koji su bespravno došli do imovine, služeći se različitim podzakonskim propisima. U svakom slučaju stvara se baza jedne korumpirane klase, koja je plaćena državnom, odnosno društvenom imovinom, da bi podržala režim, a ona će ta bogatstva otplaćivati svojom lojalnošću vlastodršcima. Stvara se, dakle divlji i dosad neviđeni sloj u državi, koji neće biti bogat na temelju svoga rada, već zahvaljujući kojekakvim makinacijama.

Obaviješten sam od naših ekonomskih stručnjaka da se takvi zakoni po uzoru na Hrvatsku pripremaju i u Republici Bosni i Hercegovini. To će svakako biti jedan od velikih naših problema, protiv kojih će se morati boriti građanske i demokratske stranke, a naziru se veliki ekonomski i socijalni potresi na području bivših socijalističkih zemalja koje su pošle tim putem.

Megalomanske težnje novih vođa

Nezavisno od toga, naravno, najvažniji i osnovni problem postkomunističkoga režima na teritoriju bivše Jugoslavije jest ovo nacionalno divljanje, pokušaj stvaranja »Velike Srbije«, »Velike Hrvatske«, s dolaskom nacionalističkih vođa na vlast, koji više ni sami ne mogu kontrolirati ovaj tempo događaja proizišlih iz njihovih težnji. Oni padaju iz jedne pogreške u drugu i u svojoj su nesposobnosti postali igračke u rukama velikih sila i međunarodnih organizacija, koje su neočekivano postale arbitri u ovome katastrofalnom sukobu. A i one same su zatečene jer su nesposobne i nedorasle rješavanju razbuktalih nacionalističkih sukoba. Tako su naše

sudbine stavljene u ruke kojekakvih, uglavnom vrlo nesposobnih bivših političara i funkcionera Ujedinjenih nacija, koji su na ove položaje došli slučajno, bez znanja i sposobnosti za tako kompleksna pitanja kao što su sukobi na Balkanu.

Desničari su prije shvatili

TRIPALO: Ne bi se, mislim, moglo reći da u svim tim komunističkim partijama nije bilo uvijek različitih tendencija i borbe. U svim je partijama taj sukob postojao, negdje možda u žešćoj formi, negdje je bio ugušen. Potpuno se slažem da je ovaj međunacionalni problem eskalirao, ali s druge strane ne treba zaboraviti, da su, recimo, mađarski događaji rezultirali iz ideje ograničenoga suvereniteta, pa događaji u Čehoslovačkoj 1968. godine, pa tako dolazak Jaruzelskog u Poljskoj. Ne treba pritom smetnuti s uma da je, oslanjajući se na interpretaciju Marxove teze da radnici nemaju domovine, odnosno da klase u jednom društvu imaju dvije domovine, buržoazija svoju, a radnici drugu, stvarana teorija internacionalizma, koja je nacionalizam smatrala najgorim oblikom kontrarevolucije. I to je bila otežavajuća okolnost koja je sprečavala otvorenu diskusiju oko nacionalnog pitanja.

Gušena diskusija o naciji i domovini

Mi 1971. godine nismo bili optuženi što smo htjeli provođenje ekonomske reforme i demokratizaciju sistema; čak bi se moglo govoriti da je u Jugoslaviji u to vrijeme postojao višepartijski sistem, jer su se sve te komunističke partije po republikama međusobno toliko razlikovale da se moglo govoriti o šest partija ili osam partija, kako hoćete. Ali, mi smo bili optuženi isključivo zbog nacionalizma kao oblika kontrarevolucije. U takvim uvjetima vrlo je teško bilo boriti se za ravnopravne nacionalne odnose; to je bila najosjetljivija točka, i ne samo kod nas. U čitavom komunističkom svijetu, kad ste nekoga htjeli politički likvidirati, optužili biste ga prije svega da je nacionalist. Bila je to najgora optužba koja je u komunističkom sistemu mogla postojati. Moramo to imati u vidu kad raspravljamo o tim tendencijama u svim komunističkim partijama, pa i o mogućnostima da se reforme na tom području provedu. Mislim da je to uzrok zašto na tim čisto društvenim i klasnim pitanjima nije došlo do oštrog društvenog konflikta kao što se dogodilo na području međunacionalnih odnosa.

1971: optužba za "kontrarevoluciju"

BANAC: Ovo je izuzetno važna tematika. Kad se kaže »nacionalizam«, valja imati u vidu slijedeće: na Zapadu je taj izraz upotrebljavan za više raznih fenomena, pa često dolazi do nesporazuma. Pod izrazom »nacionalizam« nekad se misli na ideologiju, nekad na političke pokrete, nekad i na nacionalnu svijest. Za mene je nacionalizam prije svega ideologija.

Nacionalizam je ideologija,ali različita od drugih

Marksisti su tu ideologiju identificirali kao građansku, što nije posve točno. Ono što je najkarakterističnije za nacionalizam jest da je riječ o izrazito prilagodljivoj ideologiji, koja se može pojavljivati u različitim kombinacijama, od krajnje ljevice do krajnje desnice. To je posebnost nacionalizma.

Zato je nacionalizam bitno različit od drugih modernih ideologija. Ne može se govoriti da su natruhe nacionalizma bile odsutne u komunističkim sistemima, ma kolika se vodila borba protiv »buržoaskog nacionalizma«. Isto kao što je svijet socijalističkih ideologija vrlo raznolik, pa možemo govoriti o razlikama od veoma blagih oblika socijaldemokracije do najekstremnijih terorističkih režima tipa Pol Pota u Kambodži. Slično je s ideologijom nacionalizma. Nacionalizam nije odsutan u zapadnim sustavima, bez obzira koliko se ondje formalno osuđuje. S druge strane možemo imati krajnje ekscesne forme nacionalizma, koje su u dvadesetom stoljeću dostigle vrhunac u fašističkom pokretu. Moramo biti veoma oprezni kad govorimo o nacionalizmu, jer je zaista riječ o veoma širokom pojavnom dijapazonu.

Borbu protiv nacionalizma vodili najgori nacionalisti

Osuda nacionalizma sa strane raznih komunističkih režima često je bila jedna prikrivena igra. Teško je govoriti o ispravnosti jednog tzv. antinacionalističkog stava u Staljinovu Sovjetskom Savezu, gdje je dolazilo do protjerivanja čitavih naroda u Sibir ili Kazahstan. Slično je bilo u Jugoslaviji. Tu su »borci protiv nacionalizma« često bili i sami zagriženi nacionalisti, koji su u suštini bili protiv bilo kakvih društvenih promjena.

Tipično je, a o tomu bi nam g. Tripalo mogao reći mnogo više, da su u Jugoslaviji reformne snage unutar Saveza komunista najčešće bile za ravnopravne odnose između jugoslavenskih naroda, dok su oni koji su zastupali dogmatička i centralistička rješenja često bili ljudi koji su verbalno bili protiv nacionalizma, a u isto vrijeme podržavali hegemoniju.

Sve to možda nije potrebno tumačiti našem domaćem auditoriju, ali nikada dovoljno u raspravama sa zapadnjacima kojima su mnoge od tih stvari ili nepoznate ili predstavljene u sasvim krivom svjetlu. Još samo ovo: težnja za stvaranjem suverenih država unutar Jugoslavije bila je sasvim racionalna i opravdana. To nije nešto što se izgradilo u dekadenciji sustava, nego dugoročna tendencija.

Zatajili socijal-demokrati

TRIPALO: Drugdje je taj proces završen prije pedeset ili dvjesta godina. A u nas se događa sada. Onda možemo objasniti zbog čega se ovaj nacionalizam koji se u nas očituje često u konstruktivnom smislu stvaranja svoje države, demokratske države, doživljava na Zapadu u pežorativnom smislu. Uostalom, nije li čudnovato da su socijaldemokrati Evrope, za razliku od desničara, posljednji shvatili što se tu događa. To je vrlo kompleksan problem, mnogi ljudi pod tim podrazumijevaju sasvim različite

stvari, ali naše je da pokušamo ukazati na ovaj konstruktivni aspekt, ne negirajući, naravno, da se usporedno s tom borbom javljaju i razne retrogradne tendencije, koje uostalom u svim našim republikama postoje.

Kad sam govorio na Sorosovu savjetovanju u Budimpešti naglasio sam da je hrvatski narod bio za stvaranje vlastite suverene države, ali da je sada razočaran onim kakav je režim stvoren u toj toliko željenoj suverenoj državi. Govorio sam i o centralizaciji i etatizaciji. Nato je dr. Mustafa Cerić, iako sam našu situaciju prikazao možda i u crnom svjetlu, rekao da se potpuno slaže s ovim što sam govorio, ali da će u Bosni sve biti još gore, kad se uspostavi mir, kad se pred društvo postave svi ovi ekonomski, socijalni, politički problemi.

Vjerovalo se u Europu

MALOČA: Često se javlja nesporazum oko toga kako se stvaranju »novoga svjetskog poretka« svjetska zajednica ponaša prema zemljama bivše Jugoslavije, posebno zemljama u ratu u Bosni. Tu postoji vječna dilema: kako spriječiti da taj virus rata ne prijeđe te granice i prenese se u druge zemlje koje su također potencijalna žarišta sukoba, a s druge strane u nekim se tumačenjima susrećemo s mišljenjem da je svjetska zajednica izuzetno zainteresirana za ovaj prostor, da je to mjesto novog svjetskog eksperimenta u kojemu se okušavaju mišice jednog i drugog silnika na svjetskoj sceni. Kako vidite taj aspekt odnosa svijeta, počev od Europske unije pa do Amerike i Rusije, u odnosu prema ratu u Bosni?

ZULFIKARPAŠIĆ: Prije no što odgovorim, rekao bih da u nekadašnjoj Jugoslaviji i u bivšem Sovjetskom Savezu postoji sličnost u tome da su od prvoga početka većinske nacije imale dominantan položaj – ondje Rusi, a u Jugoslaviji Srbi. Bilo je teorija kako tu treba da se s jedne strane pokaže velikodušnost, a s druge suzdržljivost: svi koji smo bili na ovim prostorima i na bilo koji način učestvovali u tome to znamo.

Iluzije o Jugoslaviji u svijetu

Što se pak tiče odnosa Evropske unije i Ujedinjenih nacija prema Jugoslaviji, radi se o jednom velikom nesporazumu između naših političkih faktora i naše politike i politike EU. Sigurno je da su i Amerika i EU smatrale da, u doba kada dolazi do ujedinjenja u Evropi, ta tendencija rušenja Jugoslavije ide u suprotnome smjeru. To je krivo gledanje, iz prostoga razloga što na Balkanu, a naročito u Jugoslaviji, nacionalni problemi uistinu nisu bili riješeni, iako su to vjerovale ili u to uvjeravale izvjesne vladajuće strukture na našim prostorima.

Evropska zajednica i Amerika u početku su bile za održanje Jugoslavije i obećavale nam ekonomske pomoći, primitak u ekonomsku zajednicu i slično. Međutim, koliko god izgledali velikodušni, ti prijed-

Sve su republike i stranke najprije tražile samo reforme

lozi za financijsku i političku pomoć nisu zadovoljavali nacionalne težnje naroda ni njihovu želju, da se od Jugoslavije na svaki način odvoje, odnosno, da Jugoslaviju reformiraju tako da se na ovom području stvori niz nezavisnih država. I kad se išlo na izbore, gotovo nijedna politička stranka nije išla na izbore s programom rušenja Jugoslavije, niti u Sloveniji, niti u Hrvatskoj, niti Makedoniji, niti u BiH. Svi su išli na reformiranje i reorganizaciju Jugoslavije.

Aktivno sam sudjelovao u izbornoj kampanji i znam da nijedna relevantna politička stranka nije rekla: mi želimo srušiti Jugoslaviju, želimo iz Jugoslavije izići. Dapače, i u Hrvatskoj i u Sloveniji sve je činjeno da se birači u to uvjere, jer se pored programa društvene i političke reorganizacije težilo nekom specijalnom položaju svoga naroda. Tako su Hrvati smatrali da moraju doći do svoje slobode, da imaju svoju administraciju, vojsku, suverenitet.

Sudjelujući u izbornoj kampanji zastupao sam stajalište konfederacije, sa suverentitetom naroda. Zalagao sam se, dakle, da svaki narod odlučuje o svojoj sudbini i daje toliko suvereniteta centralnoj legitimnoj vlasti koliko on želi i da taj pristanak uvijek može povući, u slučaju da njegov narod dođe u sukob ili u položaj da suverenitet treba opozvati. To jest i ostaje urođeno pravo svakoga naroda. Druga je stvar što smo mi došli u zabludu u bivšoj Jugoslaviji da možemo bez iskrenih razgovora rješavati probleme. Mislili smo, svaki od nas, da je mobiliziranje snaga vlastitoga naroda dovoljan faktor da se riješi problem odnosa među narodima. Zatim, mi smo svi vjerovali da će Evropa naše pravedne ciljeve pomoći, a svaki je narod mislio da su njegove tendencije i njegovi ciljevi upravo potpuno u skladu s interesima Evrope i Amerike.

Krive procjene neiskusnih političara

Na vlast su, nažalost, došli ljudi koji u politici nisu imali iskustva i nisu gledali primjere koji su se dogodili u svijetu. Možda su Austrija i Njemačka bile zainteresirane da pomognu tendenciji da dođe do stvaranja i priznavanja Hrvatske, Slovenije, Makedonije i BiH, ali ni u kojem slučaju nisu bile spremne da u slučaju sukoba pošalju svoju vojsku da pravi red u toj zemlji. Nijedna zemlja koja će nas priznati nije bila spremna da za naš suverenitet i samostalnost stupi u rat sa Srbijom. Precijenili smo svoju važnost – i danas se precjenjujemo – da smo strateški važna tačka za Ameriku ili za Evropu. Očevidno, nismo toliko važni. U Srbiji se, na primjer, propagiralo da Nijemci žele osvajati Istok, neki novi *Drang nach Osten*, pod parolom Bismarckova vremena. To je, nakon stvaranja evropskoga tržišta, čisti apsurd. Njemačka je prodavala slobodno svoje proizvode u Grčkoj, Turskoj i Italiji, bez poreza uvozila robu, tako da je ustvari bila na putu da osvoji naše tržište bez ikakvih vojničkih ili bilo kojih drugih pritisaka. Sve je to, dakle, bila samo propaganda.

Taj interes što je zavladao, kao angažiranje Amerike i evropskih zemalja, slanje tih posrednika koji žele da naprave red u Hrvatskoj i naročito u Bosni, nije nastao zbog njihova interesa za nas, nego što se sukob razvio i poprimio takve razmjere da je došao u suprotnost s liberalnom Evropom i svim principima i poveljama na kojima počiva slobodno društvo od Amerike do Evrope. Oni dopuštaju da se mi tučemo, ali ne dopuštaju da se stvori zakon džungle. Iz prostoga razloga što postoji opasnost da se poslije Bosne može dogoditi da ko god ima sjekiru u ruci može silom mijenjati granice, može napraviti bilo kakav tiranski režim.

Angažman svijeta zbog barbarskih divljanja

Zato su se Evropa i Amerika diplomatski angažirale da spriječe ova strašna divljanja na ovim prostorima. Nema Amerika strateškoga interesa na području Jugoslavije, već ima politički interes. Međunarodne ustanove, kao Ujedinjene nacije, Evropska unija i NATO, ne mogu dopustiti da se provode etnička čišćenja, ubijanje naroda, pljačka i otimačina tuđih teritorija, odnosno nastoje da se to zadrži u formi koja ne traži da se maksimalno angažiraju, a da ipak postignu nekakav efekt. Kao što je Bismarck u svoje vrijeme rekao da nijedan balkanski narod ne vrijedi ni pet njegovih brigadira, tako i danas Evropa i Amerika drže da njihovi sinovi ne treba da ginu na području gdje se mi tučemo, po njihovoj ocjeni bez razloga.

"Zaštićene zone"

Mislim da se Amerika i Evropa i ovoliko angažiraju kod nas samo zbog toga što se prevršila svaka mjera, doveo u pitanje njihov autoritet, te oni kao »policajac svijeta« ne žele dopustiti da se nogama gaze oni liberalni principi na kojima Evropa i Amerika počivaju. Ali u tome oni pokazuju krajnju suzdržljivost, koja je često nalik potpunom dezinteresiranju za naše živote. Proglasili su u Bosni šest zaštićenih zona i objavili čitavome svijetu da neće dozvoliti uništenje stanovništva u tim zonama, dapače da će upotrijebiti silu ako treba. Međutim, mjesecima se napadaju zone, kao što je srebrenička, bihaćka, tuzlanska, goraždanska i žepačka, a da Unprofor nikada ne nađe dovoljno razloga da pozove avijaciju, čak ni da brani Unprofor.

Naša politika podjele

Vlada BiH, nažalost, prihvaća podjelu Bosne, pri čemu se zapravo istočna Bosna prepušta Srbima, pa je za Ujedinjene nacije logično da zaštićene zone u istočnoj Bosni ne treba po svaku cijenu braniti. Dakle, naša pogrešna politika otvara širom vrata tragedijama našega naroda i promašajima međunarodne zajednice. Po tome se uzima u račun i tolerira uništenje oko stotine hiljada stanovnika od strane četničkih fašističkih hordi koje ne prezaju od masovnoga ubijanja staraca, djece, žena. Mnogo žrtava i zločina može se još dogoditi, dok Zapad ne intervenira. Bojim se da i to ne ostane prazno obećanje. Mi o tome imamo velike iluzije, a nade su male.

Promašaji Zapada

BANAC: Mislim da je problem 1989-1990. bio i ovaj: rečeno je da je Europska Zajednica nudila različite pogodnosiiti Jugoslaviji kako bi spriječila krizu. Međutim, te pogodnosti, npr. ulazak u EZ, podrška Anti Markoviću, jednostavno nisu izgledale realno u kontekstu onoga što se događalo u Jugoslaviji. Nitko tko je poznavao odnose snaga u Jugoslaviji nije mogao misliti da će Ante Marković, uza svu moguću pomoć Zapada, riješiti nacionalni problem Jugoslavije. Marković je zaobilazio problem Miloševića, problem jedne vrlo agresivne strukture koja se stvorila u Srbiji i koja je nudila svoje rješenje pitanja Jugoslavije putem kosovizacije cijele zemlje.

Neuočeni problem Miloševićeve agresivnosti

Prisjetimo se točno kako je počeo otpor velikosrpskim snagama. Počeo je u Sloveniji, upravo zbog toga što su Slovenci zaključili da je rješavanje nacionalnog pitanja na Kosovu sa strane Miloševićeva režima model koji se može primijeniti svuda u Jugoslaviji. Mobilizacija koja je nastala svuda, u svim republikama Jugoslavije, bila je dio obrambenog refleksa. To je bio otpor Miloševiću. Stoga, kad govorimo o problemima Jugoslavije, ne smijemo smetnuti s uma problem Miloševića, jer je to bio jedinstven problem koji se u takvoj formi nije javio u drugim zemljama u prijelazu iz komunizma u razne vrste postkomunističkog sustava. Ne možemo Miloševića uspoređivati s Jeljcinom, jer one tendencije koje se sada pojavljuju u Rusiji, pa i unutar Jeljcinovog tabora, još su uvijek neznatne prema državnoj nacionalističkoj politici koja je izrasla u Srbiji od sredine osamdesetih godina na dalje.

Hladnoratovska ideologija Zapada

Što se tiče pitanja američke, odnosno općenito zapadne politike prema Jugoslaviji, ne treba zaboraviti da je politika Zapada prema Jugoslaviji u čitavom poslijeratnom razdoblju uvijek bila povezana s politikom prema SSSR-u. Jugoslavija je predstavljala alternativu, ne toliko samom sustavu, koliko velikoruskoj hegemoniji. U zapadnim kalkulacijama, kad je bilo riječi o zapadnim ponudama drugim istočnoeuropskim režimima, Tito nije predstavljao promjenu sustava, nego upravo obratno: podržavajući jugoslavenski model, Zapad je govorio onima koji su bili na vlasti u Poljskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj..., da ne moraju promijeniti sustav, ali da mogu biti nezavisni od Moskve. I to je ono što je Amerika sustavno podržavala pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina. Ono što se 1980-ih događalo u Jugoslaviji za Zapad je moglo biti važno jedino u kontekstu hladnoratovskog sukoba.

Amerika je krajem 1980-ih željela izbjeći da razvoj situacije u Jugoslaviji postane model za događaje u Sovjetskom Savezu, da u velesili od izuzetne strateške važnosti za Zapad ne dođe do prelaska nuklearnog arsenala u »krive ruke«. Na primjeru Jugoslavije htjelo se spriječiti raspad

SSSR-a. I tu je učinjeno mnogo toga što je Miloševićev režim iskoristio za svoje posebne svrhe. Jer, ako Zapad nije želio raspad Jugoslavije, to nije nužno moralo značiti da je podržavao i njegove imperijalne ambicije unutar Jugoslavije. No Milošević je zapadne nedoumice vrlo dobro iskoristio, posebno 1991., kad je upozorenje sa Zapada primijenio kao *carte blanche* za svoje akcije.

Obziri Zapada prema Rusiji

Što se tiče dogovaranja između Moskve i zapadnih sila u postkomunističkom razdoblju, mislim da tu Zapad pravi krupne pogreške, jer ostavlja prostor za ekspanzivne snage u ruskoj državnoj politici koje u ovom trenutku zaista prijete istočnoeuropskim zemljama. Kad govorite s ljudima iz Poljske, iz Mađarske, oni su zabrinuti, boje se da je uzdržanost Zapada prema istočnoeuropskim zemljama nešto što otežava njihovu situaciju i otvara prostor za imperijalne snage u Rusiji. Zašto Zapad s takvom zebnjom razmatra prijedloge iz Varšave, Praga, Budimpešte za ulazak u NATO, posebno ako je to jedina garancija protiv revanšističkih pokušaja iz Moskve? Želi se spriječiti posvemašnji prijelaz u režime radikalnog tipa u Moskvi, odnosno, u one režime koje predočava nacionalistička opozicija Žirinovskog.

Pogodovanje obnavljanju imperijalnih ambicija

Stoga opet dolazimo do jedne situacije u kojoj se na Istočnu Europu gleda kao na zaloga za zadovoljavanja moskovskih apetita, za nešto što samo po sebi nije toliko važno koliko u odnosu prema Moskvi. Dogovaranje oko ruske politike u Istočnoj Evropi i na Balkanu sa zapadnog stajališta ima i dandanas smisao podilaženja moskovskoj politici. To nije dobro ni za istočnoeuropske zemlje, ni za stvar reforme u Rusiji. Jedino radikalna politika prema demokratizaciji u Rusiji može biti prava garancija da neće doći do obnove imperijalnih ambicija na Istoku. Jalte u ovom trenutku nema niti može biti, ali ima podilaženja.

ZULFIKARPAŠIĆ: Jugoslavija apsolutno nije položila ispit i njen je raspad bio neminovan. Ali, kad sam govorio o tome na koji smo način išli na izbore i kakve su tendencije bile, htio sam da pođemo sa stajališta realne politike i događaja koji su bili pred nama. Slučaj Ante Markovića, o kojemu govorite, pokazuje da je on predstavljao mogućnost koju je Zapad precijenio, a mi potcijenili. Marković je bio vrlo slab, ali se moglo i moralo pronaći nešto slično njemu, alternativa za neki drugi način rješenja. Armija, koja se od početka stavila na stranu Miloševića, držanje komunističkih partija Slovenije, Hrvatske, Bosne, koje su dozvolile uspon Miloševića i njegovu dominaciju, sve je to vodilo zaplitanju problema Jugoslavije. Svak je vidio da se onaj put kojim je pošao Milošević prema Vojvodini, Kosovu i Crnoj Gori, poslije može primijeniti i na Sloveniju, i na Hrvatsku, i na Bosnu i na Makedoniju. Tu je u stvari nastala psiho-

Morala se tražiti alternativa Markoviću

loška situacija koja je omogućila borbu protiv Jugoslavije i tendenciju odvajanja i stvaranja nacionalnih država.

Milošević glavni rušitelj Jugoslavije

Milošević se pojavio na sceni kao najveći rušitelj Jugoslavije. Njegova je politika proizvela Tuđmana i njemu slične, omogućila njihove pobjede. To je bio fenomen, koji je zaista Jugoslaviju doveo definitivno u situaciju da se ona ne može održati i da su na kraju i reforme za kojima smo čeznuli, u smislu konfederacije, saveza slobodnih država, postale bezizgledne. Do rasula Jugoslavije dovela je opasnost od Miloševića, pretvaranja Jugoslavije u hegemonističku »Veliku Srbiju«, koja bi druge narode potpuno prikliještila.

Tako je Jugoslavija sama sebe dovela na put nacionalnih sukoba i zatvorila vrata stvaranju demokratskih rješenja. Mislim da je danas apsurdno govoriti o mogućnosti, a najmanje o potrebi stvaranja bilo koje forme zajedničkog života u okviru bivše Jugoslavije.

Za Hrvatsku i Sloveniju skupe reforme

TRIPALO: Ja mislim da Marković nije imao nikakvu šansu da postigne neki rezultat, jer ni on ni Zapad nisu razumjeli da se problem Jugoslavije ne može riješiti samo ekonomskim reformama, nego da tu postoje vrlo teški politički problemi koje valja pokušati riješiti na demokratski način, pa čak i s ekonomske točke gledišta. Mi smo išli u dvije reforme. Jedna je bila negdje 1965., 1966., i tada su Hrvatska i Slovenija platile veoma skupu ulaznicu, jer su, da bi Srbija pristala na takvu reformu, morali prihvatiti one, izvanbudžetske bilance federacije. A one nisu bile ništa drugo nego skup velikih investicija, u Srbiji prije svega. Isto tako i Markovićeva reforma, sanacija banaka i tako dalje, tražila je ogroman materijalni doprinos Hrvatske i Slovenije, nesrazmjeran njihovu udjelu u nacionalnom dohotku Jugoslavije. Tako da i s političke i s ekonomske točke gledišta, Markovićev pokušaj spašavanja Jugoslavije uz pomoć Zapada nije imao šanse.

Što se pak odgovornosti tiče, moramo apsolutno naglasiti da je Milošević najodgovorniji za sve ovo što se dogodilo. Uostalom, on je to napravio, prije nego što je rat u Jugoslaviji izbio, svojim govorom na Gazimestanu, kada je rekao da će provesti to milom ili silom, statutarno, nestatutarno... I slažem se da je Tuđmanov uspjeh rezultat takve politike Miloševića. A Kučana ne bih izjednačavao ni s jednim ni s drugim...

Kraj mita o snazi JNA

ZULFIKARPAŠIĆ: Još jedno tu treba uzeti u obzir, a to je da je u samoj Armiji bilo više tendencija, koje niko nije iskoristio, pa je pobijedila tvrda linija.

TRIPALO: Bila je jedna struja koju bismo mogli, doduše teško i samo uvjetno, nazvati jugoslavensko-unitarističko-titoističkom. Nju je predstavljala jedna manja grupa generala i ona je sprečavala puno razmahivanje rata, jer objektivno, armija nije upotrijebila sve svoje snage, ni u ratu u Sloveniji ni u Hrvatskoj. Nije bilo u toj armiji još uvijek one srbizacije kao što je slučaj danas kad se ta armija potpuno stavila u službu Miloševiću. Sada je ona definitivno izmijenila strukturu, tako da je Milošević zapravo taj koji je tu armiju promijenio i, čak ako je i bilo nešto malo pozitivnog u njoj, omogućio da najgore snage dođu na čelo. I one rade ovo što rade, i one su omogućile sve strahote koje šokiraju svakog civiliziranog čovjeka.

Kad JNA još nije bila kompaktno srpska

ZULFIKARPAŠIĆ: Evropa i Amerika pokazale su ko su počinitelji i ko su krivci rata u Bosni, a bosanskohercegovačka vlada i naše Predsjedništvo stranim su diplomatama koji su prvi posjetili Bosnu govorili da se ne zna ko je agresor! Pred sam rat ministar vanjskih poslova Bosne i Hercegovine izjavljuje za inostrane medije: »Mi ćemo proglasiti Jugoslavensku armiju agresorskom, dat ćemo joj rok od tri ili pet nedelja da se povuče, a ako to ne učini doći će do intervencije.« Kolika nevjerojatna naivnost! Umjesto da tu armiju spriječimo da kolje i da ubija, neki joj naivno daju alibi za ubijanje.

Agresor "nepoznat"

Za tu Jugoslavensku armiju političari i stvaraoci javnoga mnijenja na Zapadu imali su kroz pedeset godina samo pohvale i izraze divljenja. Činilo se to jednoglasno s jugoslavenskom propagandom, veličajući obrambenu snagu JNA, što se dokazivalo »herojskom borbom« u NOB, a taj se »heroizam« povrh toga pripisivao gotovo isključivo Srbima. S takvim su argumentacijama nastavili ponajviše britanski i francuski političari, historičari i vojni analitičari tokom sadašnjeg rata u Bosni, osobito u fazi kad su se na različitim stranama počeli javljati prijedlozi za vojnu intervenciju snaga NATO-a ili UN. S druge strane, nespremnost za bilo kakvu akciju htjela se među ostalim opravdati srpskom »nepobjedivošću«.

Obmana snage JNA

Na tu sam temu rekao u jednom intervjuu još 1983: »...Svi ti manevri njihove vojske i teritorijalne obrane pokazuju da su sposobni ugušiti jedan ustanak u zemlji, da proliju krv svojih naroda, ali nisu sposobni da zadrže napadača na granici ni pet dana kao što je to učinila prva Jugoslavija. Velika je zabluda stranih promatrača koji romantično gledaju na NOB, u kojoj sam sudjelovao od prvoga do zadnjega dana i znam sve nevolje i krize kroz koje je ta NOB prolazila.«[2]

[2] Poruka Slobodne Hrvatske, London, br. 4, 1983. Isto objavljeno u knjizi »Bosanski Muslimani – čimbenik mira između Srba i Hrvata«, Bošnjački institut, Zürich, 1986.

Preobrazba u srpsku vojsku

Upravo se to i dogodilo. Kad je nova međunarodna konstelacija sloma svjetskog komunizma i prestanka hladnog rata isključila opasnost od vanjskoga napadača, jugoslavenska se armija požurila demonstrirati svoju snagu tako da je udarila na najdivljačkiji način na vlastito civilno stanovništvo i usto se, u najkraćem roku, preobrazila u čisto srpsku vojsku.

Nakon skoro tri godine rata u Bosni mi danas vidimo da se ta armija sa svim svojim najboljim naoružanjem nikako ne bi mogla suprotstaviti Armiji Republike Bosne i Hercegovine niti zadržati otete teritorije kad bi ova imala samo deseti dio njihova naoružanja. Nad Armijom BiH zaveden je, međutim, totalni embargo naoružanja, čemu je dosta pridonijela i politika Hrvatske.

Snaga Bosanske Armije usprkos embargu

Čudo je da naša armija uopće postoji. Ona je u početku lutala, pravila lošu taktiku, sama se dala masakrirati, jer je prihvatila metode ratovanja neprijatelja. I pored svega toga, ta je Armija danas u stanju potući tu silnu jugoslavensku, odnosno srpsku armiju, samo kada bi imala mogućnosti da se bolje naoruža. Gotovo goloruka Armija BiH i danas se bori s njima. Kao što se u centralnoj Bosni borila protiv mnogo bolje naoružanih hrvatskih trupa, tako je isto ona odolijevala u Goraždu a da nije ni jedan jedini put dobila moderno naoružanje, nego nešto malo municije i oružja prokrijumčarenog kozjim putevima. Tako je odolijevala tenkovima i najmodernijem naoružanju nekadašnje jugoslavenske, a danas srpske armije.

Srpska vojska ima kvantitet i kvalitet oružja, ali nema kvalitet ljudstva. Oni nemaju ni jedne ispravne ideološke postavke, nemaju pravoga cilja. Cilj im je ubijanje i uništavanje jednog naroda, a to nikada ne može stvoriti herojsku armiju. Nikada ta armija neće biti u stanju da se suprotstavi ljudima koji se bore za slobodu, pogotovo ako su u posjedu adekvatnog naoružanja. Kada bi bošnjačka armija došla do sredstava bila bi danas kadra u vrlo kratkome roku osvojiti natrag svoje teritorije. Iz onoga što se o srpskoj vojsci zna i čuje to je vrlo heterogeno, neorganizirano i bolesno tijelo. Ona ne predstavlja neku veliku snagu.

Izetbegovićevo prvobitno gledanje na JNA

Izetbegović je do posljednjega trenutka uvjeravao narod i svu javnost kako rata u Bosni neće biti. Zato se u Bosni govorilo kako on ima aranžman s Armijom i da ona neće napasti. Još 28. maja 1992. izdalo je Predsjedništvo BiH saopćenje da u JNA treba imati puno povjerenje, da će ona braniti Bosnu. A agresija je već bila u toku. Na jednoj konferenciji za novinare, u julu 1992., novinar »Oslobođenja« je inzistirao s pitanjem Izetbegoviću je li njegovo mišljenje o Armiji još uvijek isto kao i prije, to jest, vjeruje li i dalje da će ona spasiti Bosnu. On je bio prisiljen odgovoriti: »Pa, ako treba da biram između Armije i četnika, izabrat ću Armiju, ali ne više s onim oduševljenjem kao prije.« Izetbegović je iz razgovora koje je imao s generalima Kadijevićem, Adžićem i drugima,

vjerovatno bio došao do uvjerenja da će Armija braniti Bosnu i Hercegovinu.

Nisam mogao u to vjerovati, jer je bilo očevidno da se Jugoslavenska armija pretvara u srpsku vojsku, što se pokazalo već u Sloveniji, a u Hrvatskoj je taj proces i konačno završen. Tako je ta armija, koja je potom došla u Bosnu, tu se etablirala i zauzela pozicije, već tada bila prema nama vrlo neprijateljska. Ti kontakti i razgovori s generalom Kukanjcem i njegovim saradnicima bili su kao razgovori neprijatelja prije bitke. I samo je naivan čovjek mogao njima povjerovati.

Kontakti s generalima JNA

Ali, eto, još u kasno ljeto 1992. Izetbegović govori kako Armija ima jednu pozitivnu ulogu i vjeruje da će ona braniti narod. O tome je Predsjedništvo dalo javno saopćenje u kojem ističe povjerenje u Armiju, koja će braniti red i narod Bosne. Poznato je još da je Izetbegović pred sam ratni sukob išao u Makedoniju, na Ohrid, na sastanak s generalom Adžićem da vodi zvanične razgovore, o kojima javnost nije bila obaviještena. Izetbegović je i inače pristalica politike neobavještavanja javnosti, što je nedemokratski. Ljudi koji su glasovali moraju znati kakvu politiku vode političari. Tako se o tim sastancima Alije Izetbegovića s Armijom znade indirektno iz objavljenih memoara i dokumenata raznih generala.

Mobiliziranje Srba bez odgovora na našoj strani

Slovenija je tada među prvim aktima donijela zakon da Slovenci ne mogu služiti vojsku izvan Slovenije. To su učinili i Hrvati. Već je bio rat u Hrvatskoj, a muslimanski su mladići ginuli u redovima Armije, mada je bio i velik broj Muslimana koji su išli kao dobrovoljci na stranu Hrvata. Događale su se stvari koje su zbunjivale ljude. Kad su četnici organizirali prijelaz civilnog stanovništva iz Hrvatske u Bosnu, transportirali su žene, a muškarce zadržali kao vojnike i borce protiv Hrvatske, onda se to prikazivalo kao da su to bjegunci ispred Hrvata. Mi smo upozorili našu stranku da ne pomaže takvo informiranje, već da to razgolićuju.

U to vrijeme, npr, zamjenik ministra unutrašnjih poslova putuje u Krajinu i izjavljuje kako je strašna situacija s narodom koji je protjeran iz Hrvatske u Bosnu. Izetbegović izjavljuje da rat u Hrvatskoj nije naš rat, pregovara s Armijom, daje izjave da su mu obećali zaštititi Bosnu od sukoba. U isto vrijeme donosi odluku da se bosanski mladići ne trebaju odazivati mobilizaciji Armije.

Kakvu Bosnu hoćemo

MALOČA: Možda je na ovom mjestu prikladno spomenuti Izetbegovićevo pismo od 6. decembra 1993., u kojem on iznosi dvije premise o BiH. One služe kao argument i odgovor na pitanje zašto ulazi u pregovore o podjeli Bosne i Hercegovine. U prvoj se kaže da BiH ne može postojati bez Srba

i Hrvata, da bi odmah poslije toga konstatirao kako Srbi i Hrvati neće Bosnu i Hercegovinu.

Makar i ne idealna Bosna, ali čitava

ZULFIKARPAŠIĆ: To je velika zabluda gospodina Izetbegovića. On postavlja čitavu problematiku naglavce. Mi smo se morali boriti za Bosnu onakvu kakva bi bila prihvatljiva za Srbe i Hrvate. Pa i ako ne bi bila prihvatljiva sto posto za nas, mi smo se morali boriti za Bosnu u kojoj bismo bili zadovoljni možda devedeset posto, možda osamdeset, pa i samo sedamdeset posto – za Bosnu i Hercegovinu u kojoj bi se 70 posto naših ideala moglo ostvariti, a 30 posto ne bi. Tih 30 posto trebalo je ostaviti za neka buduća vremena. Isto tako, nije tačno da nije bila moguća Bosna i Hercegovina koja bi zadovoljila 70 posto interesa i želja Srba, ili interesa i želja Hrvata.

Za takvu Bosnu i Hercegovinu sam se ja borio i kad sam bio u emigraciji. Nisam bio od onih koji su odgojeni u ljubavi za jugoslavenstvo. Jugoslavija je moj narod zapostavljala. Osiromašila je Bošnjake-muslimane agrarnom reformom, Bošnjaci-muslimani bili su diskrimirani i u školovanju i u službi, gotovo u svemu. Bio sam suočen s dilemom: da li Jugoslaviju srušiti, uništiti je ili sačuvati? Koje su bile cijene? U jednom razgovoru s prijateljem Hrvatom upitah ga je li cijena da se trećina Hrvatske izgubi velika ili mala za samostalnost Hrvatske i odvajanje od Jugoslavije. Odgovori mi da je to prevelika cijena.

Koja je cijena bila prihvatljiva?

Kao što sam već spomenuo mi smo u Demokratskoj alternativi, u emigraciji, još prije trideset godina, u diskusiji javnoj i otvorenoj, došli do zaključka da je Jugoslaviju nemoguće srušiti niti podijeliti bez rata. E, sada, svaki je narod trebao kalkulirati šta tim ratom gubi, a šta dobija.

U Bosanskoj armiji ima i Srba i Hrvata

Mislim da je nepravedno sada govoriti kako Srbi i Hrvati neće Bosnu i Hercegovinu, isto kao što je nepravedeno govoriti ko je htio Jugoslaviju, a ko nije htio Jugoslaviju. Mi znamo da danas pored svih otvorenih borbi, pored ovih svih velikih klanja, u Bosanskoj armiji ima i Hrvata i Srba. Takvi, možda, nisu u većini, ali ih ima. Možda je takvih mogla biti i većina, da smo mi bili za jednu Bosnu u kojoj ne bismo isključivo gledali samo na vlastite interese, nego bismo morali, u prvom redu, tražiti dokle su naši zajednički interesi. Duboko sam uvjeren, da smo pošli sa stanovišta našega zajedničkog interesa da sačuvamo Bosnu i Hercegovinu u tome bismo imali većinu srpskog naroda, većinu hrvatskog naroda i većinu bošnjačko-muslimanskog naroda.

MALOČA: Gospodine Zulfikarpašiću, iz svega što ste izložili moglo bi se zaključiti da bi, po Vašemu mišljenju, preduvjet za očuvanje zajedničkog života u miru i toleranciji ipak bilo očuvanje Jugoslavije.

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne po svaku cijenu. Postojala je i realna alternativna opcija. U sporazumu koji sam napravio sa Srpskom demokratskom strankom (SDS, uz pomoć i asistenciju Miloševića) nisu se spominjali uslovi koji bi predviđali očuvanje Jugoslavije, pogotovo ne Jugoslavije u onome predratnom obliku. Ali je sigurno bilo izvjesnih mogućnosti zajedničkog života, koje su nama Bošnjacima naročito odgovarale. Uslov je bio da se niko ne osjeća izigran, prevaren i da se niko ne osjeća ugrožen. Savez suverenih država meni se činio kao realan i ostvariv cilj. Nešto slično savezu koji je uspostavljen između Ukrajine, Bjelorusije, Rusije i Turkmenistana. Ali Bosna je morala biti mirna i sačuvana za Bošnjake, Srbe i Hrvate.

Očuvanje Jugoslavije nije bio jedini način da se očuva mir

Prilikom susreta delegacija Muslimansko-bošnjačke organizacije i Stranke demokratske akcije, 13. maja 1991., Alija Izetbegović, koji je predvodio delegaciju Stranke demokratske akcije, u jednom je trenutku rekao da bi se u nekoj od varijanata rješavanja bosansko-hercegovačke krize moglo razmisliti i o mogućnosti da se »Srbima dadne srpsko, Hrvatima hrvatsko«, a da »nama Muslimanima ostane ono što mi prosperitetno možemo kontrolirati«. Tu izjavu, citiranu tada u uvodniku »Bosanskih pogleda«, prenijela je gotovo sva štampa tadašnje Jugoslavije. Mjesec dana nakon toga u Splitu su se susreli Izetbegović, Tuđman i Milošević da bi razmotrili »aspekte bosansko-hercegovačke krize«.

"Srbima srpsko, Hrvatima hrvatsko ..."

Mislim da Izetbegovićevo koketiranje s muslimanskom teritorijom »koja bi se mogla prosperitetno kontrolirati« datira još otprije, ali ono je tada bilo rezultat već izvjesnih razgovora i izvjesnih razmišljanja i kod srpske i kod hrvatske strane. Tuđman je bio od početka fasciniran Banovinom Hrvatskom po sporazumu Cvetković-Maček iz 1939. Po njegovoj ocjeni to je za Hrvatsku bio maksimalni državni okvir, koji je on htio ponovno ostvariti. Mislim da je Izetbegović, u svojoj naivnosti i težnji da stvori jednu od Muslimana kontroliranu teritoriju, stvarno i iskreno tome težio. On je, kao amater u politici, sebi predstavio da je takvo nešto moguće i korisno. I vjerovatno je on sam sebi postavio zadatak u tome pravcu.

Poznavajući Izetbegovića, ne bih rekao da je iza toga stajala neka tvrdokorna i duboka težnja, kao što se kod Franje Tuđmana pokazuje ideja »Velike Hrvatske« i podjele Bosne i Hercegovine. Jer Izetbegović je u različitim prilikama prihvatao i druge solucije, potpuno oprečne tome. Primjer je njegova javna izjava da će Bosna i Hercegovina unići u jednu užu autonomiju sa Srbijom i Crnom Gorom. Ta je izjava isto tako bila nepromišljenja i politički nefundirana, prije svega nedefinirana.

Bez čvrste orijentacije

Izetbegović uvijek ostavlja nedefinirane okvire i političke ciljeve. I onda pusti događajima da to na neki način definiraju. SDA je bila neka vrsta narodnog fronta, u kojemu su bile objedinjene krajnja desnica, zatim

Amorfna politička grupa

srednja, politički spekulativna, liberalna sredina, zatim najtamnija skupina vjerskih fanatika, kao i ljudi koji nisu imali nikakve veze s vjerom, ali koji su uvidjeli da je to sada postalo oportuno sredstvo političke borbe ili sredstvo izražavanja pripadnosti. Da bi udovoljio svim tim strujama, Izetbegović se nije usuđivao definirati svoje političke programe, nego je njima prepustio da svaka nađe u tome okviru nešto njoj odgovarajuće.

Izetbegović je postavio izvjesne političke okvire, ne definiravši prije što će se dogoditi, tako da je svako mogao uklopiti svoju definiciju, a njemu je bilo najvažnije da niko njega ne dovede u pitanje. Tako je on izišao i s idejom uže autonomije sa Crnom Gorom i Srbijom, ne definirajući prava, ulogu ni odnose u politici, ne definirajući najvažnija, suštinska pitanja za svaku državu.

Bitni okviri i limiti

Kad sam išao u sporazum sa Srbima, nastojao sam da se do tančina definira svaki politički problem koji između nas postoji. Prije svega, tražio sam da se Srbi odreknu svih tendencija k regionalnoj podjeli Bosne i Hercegovine. Sve dok nisu na to pristali, stajao sam na stanovištu da se ne može prići nikakvom sporazumijevanju. Na prvom sastanku sam im već rekao: »Gospodo, ako vi inzistirate na stvaranju neke Srpske krajine, onda ćemo se mi danas rastati kao neprijatelji; ili ako inzistirate na stvaranju istočne Hercegovine, Posavine, kao nekih zasebnih regija, to znači rat između nas.« Tek kad su oni izjavili da su spremni potpisati sporazum pod takvim uvjetima, to jest da BiH neće biti podijeljena na regije, onda smo prešli na drugu tačku.

Dakle, pitanje tačnoga određivanja prema svakome problemu suština je vođenja politike. Ne može se ići »kao guske u maglu«, kao što reče Stjepan Radić onoj hrvatskoj delegaciji krajem 1918. koja je išla na poklonstvo u Beograd, da izruči Hrvatsku srpskom kralju. Mora se znati šta se može izgubiti, a šta se dobija. O problemima se može diskutirati, ali se mora paziti da niko ne bude potpuni gubitnik i da niko ne bude potpuni pobjednik, da rezultat bude sporazum, po kojemu svak nešto daje i svak nešto dobija, a opći su interesi osigurani.

Da ne bude ni potpunog pobjednika ni potpunog gubitnika

Kao opće interese gledao sam nedjeljivost BiH, suverenitet BiH, zajednički život, miran razvoj, mogućnost prosperiteta, političkog djelovanja, stvaranje demokratskih struktura, zaštitu vjerskih sloboda, zaštitu privatne imovine, ravnopravnost... To je nešto normalno, nešto što se podrazumijeva samo po sebi, i sve te vrednote morale su biti u tolikoj mjeri zaštićene da se niko ne osjeća ugroženim.

Poguban Vance-Owenov plan

Logika događaja ukazuje na to da je Vance-Owenov plan, svojim nagovještajem podjele Bosne i Hercegovine na isključivo nacionalnom principu, doveo do nagloga pogoršanja odnosa između Hrvata i Bošnjaka, te izazvao početak rata između ta dva naroda, koji su se smatrali prirodnim saveznicima.

Dotada je naš odnos s Hrvatima išao u nekoliko faza. Prvo je to bila faza povjerenja, zatim latentnog nepovjerenja, a poslije je to prešlo u neke lokalne sukobe. Kada se otvorila mogućnost stvaranja neke »Velike Hrvatske«, proširene Banovine Hrvatske, Hrvati su odjednom usvojili iste ideje i metode kao Srbi. Krenuli su da krajeve koje je Vance-Owenov plan indirektno dodijelio njima, očiste na način kako su to prije uradili Srbi. Vidjevši kako su to Srbi uradili temeljito, s mnogo krvi i mnogo »uspjeha«, Hrvati su došli u iskušenje da urade to isto.

U tome sam vidio opasnost Vance-Owenova plana, koji ne samo da ne rješava naš sukob sa Srbima, nego uzrokuje i naš sukob s Hrvatima. Najenergičnije sam ustao protiv njega, jer je bilo očito da ćemo mi Bošnjaci dobiti mnogo manje nego što nam pripada. Vidio sam da Owen nema pojma o strukturi stanovništva i odnosu stanovništva prema teritorijama u Bosni i Hercegovini. Srbi su u svojim geografskim kartama, koje su davali međunarodnim mirovnim posrednicima, dokazivali kako sva erarna zemlja, sva državna zemlja pripada Srbima. Tragedija Vance-Owenova plana bio je sukob između Hrvata i Muslimana, otvaranje rata između nas.

Tragični sukob Hrvata i Muslimana

Ima jedna činjenica u kojoj se svi Bošnjaci slažu: na početku ratnih sukoba u Bosni govorilo se o Srbima kao agresorima, niko nije rekao da nam to i Hrvati pripremaju. A evo, i Hrvati zaratiše s nama, i Hrvati nam zabiše nož u leđa u najtežem trenutku naše historije. Kad smo mi bili posrnuli, pali na koljena, u tom momentu su nam Hrvati onemogućili dostavu hrane za naš narod, a da ne govorim o oružju. Ne samo da su nas spriječili, nego su nas još i napali, otvorili logore, počeli etničko čišćenje, uništili sve džamije do kojih su mogli doći, digli ih u zrak istim metodama kao i četnici. Jesu li nam to pedeset godina pripremali Hrvati? Nisu! Odjednom se stvorila takva situacija. Tuđman je poveo prema Bosni oštru akciju. Isto tako i Miloševića doživljavam kao političara koji u jednome momentu vjeruje ovako, a u drugom vjeruje sasvim drugačije. Jer, kad počne sukob i rat, onda tabui padaju i dolaze do izražaja drugi principi i druge težnje, drugi ciljevi i druge metode. I to kod svih i svakoga.

Mislim da sada ne treba analizirati ni zlo ni dobro, već valja govoriti o političkoj situaciji u koju smo dovedeni. Ne želim time kazati kako srpski vođe nisu krivi za rat. Pored svih naših propusta i pogrešnih koraka, mi nismo dali nikakva povoda da nas neko počne ubijati, istjerivati iz naših kuća, da nam siluje žene, da nam ubija djecu, da uništava stanovništvo, da nam ruši džamije – mi za to nismo pružili razloga ni povoda.

Zamke Vance-Owenova plana

Čudnovato je da mi u našoj okolini nemamo saveznika. Srbi nas kolju, a Hrvati koji su bili u ratu najveći neprijatelji sa Srbima najedanput se

pomiriše s njima na naš račun. I jedni i drugi ratuju protiv nas. A onda se preko noći pomirismo s Hrvatima. Tu se vidi koliko je ovaj rat besmislen i kako se je mogao spriječiti. Ratovali smo s Hrvatima na stotine mjesta da bi se preko noći, na pritisak Amerike, pretvorili u neke prijatelje... A još su nam vruće cijevi od pucanja.

Ocjena Washingtonskog sporazuma

Biti sada protiv Washingtonskog sporazuma s Hrvatima znači biti protiv interesa Bosne i Hercegovine. Taj je sporazum donekle i u našem interesu, ali moramo od njega napraviti zaista osnovicu za jednu normalnu zajednicu slobodnih ljudi, slobodnih naroda, Bošnjaka i Hrvata, a nikako postati hrvatski protektorat. Predstoji nam zato politička borba, da spriječimo naše političko vodstvo da ne uleti u nove greške pa da postanemo hrvatski protektorat, da spriječimo sve ekstremne elemente među Hrvatima koji su nama neprijateljski, da nađemo i sarađujemo s onim snagama u Hrvatskoj koje će prema nama gajiti prijateljstvo.

Svi se mi sada pitamo: kako je moguće da se u ovom momentu, kad Hrvatska mijenja politiku prema Bosni, odbacuje, istjerava prijatelje Bosne u hrvatskoj politici, a jača položaj onih koji su bili nosioci uništenja Muslimana Bosne i Hercegovine? Kako to da se jednoga Mesića, jednoga Manolića izbacuje, a u isto se vrijeme daje povjerenje Šušku, Rosi, Kordiću, Prliću, Benderu, i njima se povjerava da budu pregovarači s nama? Ponižava nas se do te mjere da se od nas traži da prihvatimo takve ljude. Mi prihvaćamo sporazum s Hrvatima. On je logičan, ali nije logično prihvatiti naše ubice kao partnere.

Amerika protiv Vance-Owenova plana

Kada je Vance-Owenov plan bio objavljen, Sjedinjene Američke Države javno su se izjasnile protiv njega. Imenovan je Reginald Bartholomew kao treći faktor, pored Owena i Vancea. SAD su htjele pokazati da žele kao samostalan faktor, pored Ujedinjenih naroda i Evropske unije, učestvovati u rješavanju bosanskohercegovačkog problema. Ali, Bartholomew nije imao osobnog kalibra, niti je bio dorastao dvojici posrednika. U to vrijeme Alija Izetbegović je naglo pristao na Vance-Owenov plan, propagirao ga kao želju Amerike, što nije bilo tačno, propagirao ga je kao spas za Bosnu. Malo pomalo, Owen se pretvorio u advokata srpske politike, napustio je potpuno mandat koji je dobio na Londonskoj konferenciji i išao na podjelu Bosne i Hercegovine na bazi nagrađivanja ratnoga zločina, etničkog čišćenja i uništavanja kulturnih dobara i ekonomskog potencijala Bošnjaka.

Međunarodna zavjera protiv Bosne?

MALOČA: Paradoksalno je to dvojako ponašanje međunarodne zajednice prema Bosni. Najprije je, i to neočekivanom brzinom, rekao bih gotovo s entuzijazmom, priznala BiH kao suverenu državu, da bi se ubrzo nakon toga, u svim pregovorima s predstavnicima nacionalnih stranaka snažno angažirala na podjeli Bosne i Hercegovine. Nije onda čudno da su mnogi

skloni čitavo to ponašanje pripisati nekim dalekosežnim planovima velikih sila, nekoj međunarodnoj zavjeri.

ZULFIKARPAŠIĆ: Neosnovana je pretpostavka da u Evropi i svijetu postoje neki centri s unaprijed tačno određenom politikom. Sve su to konglomerati različitih struktura i interesa. Priznati jednu državu, pa onda za sve vrijeme postati žandar u nacionalnim sukobima u toj državi – to nikada nije bila praksa Evrope, niti Ujedinjenih nacija. Izgubili smo iz vida da se s priznanjem Bosne i Hercegovine od strane Ujedinjenih nacija nije istovremeno stvorila mogućnost da Ujedinjene nacije budu stražar nad sudbinom BiH. To, da ćemo mi sve probleme morati riješiti s našim komšijama, moralo je biti jasno svakom političaru od prvog trenutka. Stara je stvar, kada nam ne ide dobro mi krivicu tražimo u nekakvim zavjerama. Mi smo, usprkos svemu, mogli jednom razumnom politikom sačuvati Bosnu i Hercegovinu.

»Osvojite ako možete!«

Izetbegović je na jednoj zatvorenoj sjednici Predsjedništva, u martu 1992., na kojoj se razmatrao Vance-Owenov plan, ispričao dijalog s lordom Owenom koji mu je navodno rekao: »Što hoćete? Vi ste izgubili rat! Pa vi ne možete osvojiti ni nekoliko kuća u Nedžarićima!« Takvom smo gledanju i reagiranju djelomično i sami krivi. U najmanju smo ruku mogli doći do oružja teritorijalne odbrane. Imali smo to oružje u svojim rukama. Kada je vojska (JNA) naložila da se to oružje mora pokupiti, jednostavno smo ga mogli narodu podijeliti i staviti ga pod kontrolu općina u kojima smo imali vlast. Osim toga, u Bosni i Hercegovini se nalaze najveća skladišta oružja u čitavoj bivšoj Jugoslaviji. Imali smo mogućnosti da djelomično i ta skladišta uzmemo pod svoju kontrolu.

Propuštena šansa naoružavanja

Drugo, pošto smo ostali bez oružja, nama nije dozvoljeno da oružje kupimo, nije nam dopušteno da se branimo. Prema tome, vrlo je licemjerno govoriti: »Bujrum, osvojite ako možete«, a pritom nam vezati ruke, zabraniti da se naoružamo. To je zaista hipokrizija, ali i opet moram reći da je dosta krivice na nama, jer smo to morali znati, biti spremni na takav odnos.

Embargo na oružje

Ovakav pristup pokazuje kako svjetska politika, usprkos svim zvučnim proklamacijama o samoopredjeljenju naroda, o poštivanju međunarodno priznatih granica, o tome kako se neće i ne može nagraditi agresija, ipak favorizira princip faktičnog stanja. Moramo dakle ozbiljno računati s time da se faktično stanje uzima kao polazište u međunarodnoj politici prema Bosni. Ako bismo mi došli do oružja, napravili ofanzive i vratili okupirane krajeve, Evropa bi to prihvatila kao faktično stanje. Ako bismo

uspjeli vratiti Zvornik, Foču, Rogaticu i ostale okupirane krajeve, Evropa bi to sigurno prihvatila kao faktično stanje, ali to za nas drugi neće uraditi.

Ovo nije građanski rat

Nije to samo pitanje evropskog pragmatizma. Evropa naprosto ne želi učestvovati u sukobima. Ona jednostavno sve više i više dobija dojam da se u Bosni vodi građanski rat. Ali, u Bosni nije riječ o građanskom ratu. To je svima jasno, to smo bezbroj puta ponovili i analizirali... Stoga nama ne preostaje ništa drugo nego da nastavimo rat, da se branimo i da dobijemo mogućnost da naše krajeve vratimo.

Zato sam protiv potpisivanja kapitulantskih ugovora o podjeli Bosne i Hercegovine. Ali se bojim da se Armija ne politizira i da se bez pametnog plana malo pomalo ne satre.

Plašenje islamskim fundamentalizmom

Ulazak u rat bez određenih političkih ciljeva

Kad čovjek pogleda sve što se dogodilo u Bosni, vidi se da nije bilo sistema ni tačno određenih političkih ciljeva, da se otišlo u političku avanturu i u Sloveniji i u Hrvatskoj. To su bile stepenice prema brutalizaciji i pooštravanju sukoba. Sigurno je Slovenija iznenadila Jugoslavensku armiju i čitavu političku strukturu svojim organizacijski vrlo uspješnim izdvajanjem iz Jugoslavije i svojim vezama s Evropom. Slovenci su pokazivali na televiziji svaki pokret Armije, a ona se još tada ustručavala da otvoreno nastupi kao instrument Srbije i kao ubica naroda. Očito je bila iznenađena slovenskom politikom, koja nije išla na punu konfrontaciju s Armijom, dajući joj mogućnosti da se povuče, da izvuče i oružje, dakle omogućila joj da sačuva obraz, da ne bude do kraja ponižena i time izazvana da napravi krvoproliće.

U Hrvatskoj ste imali rat koji je pokazao veliku nesposobnost Jugoslavenske armije. Vrlo je važan faktor toga rata bila i činjenica da su kadrovi u Armiji još bili hrvatski, slovenski, makedonski, muslimanski.

TRIPALO: O paralizi jugoslavenske vojske u ratu u Sloveniji moramo uzeti u obzir da je u tom trenutku, za razliku od rata u Hrvatskoj, ta vojska bila sastavljena od regruta i u Sloveniji su se na prvi pucanj puške gotovo sve granične karaule predale. To su bili mladići od 18, 19 godina, koji su tek došli, nisu to bili rezervisti koji bi imali neka iskustva. U tom smislu mislim da je bila opravdana koncepcija generala Špegelja da se, doduše ne generalnim napadom na kasarne i sva skladišta, zauzme bar dio onoga što je ta tzv. JNA imala u Hrvatskoj. Čitajući knjigu generala Veljka Kadijevića vidite da je njima za intervenciju na pojedinim kriznim područjima bilo teško mobilizirati tri brigade vojnika. Dakle, već je bila počela opća politička i organizacijska paraliza te vojske.

No, htio bih progovoriti o drugoj temi. Što se tiče stvaranja islamske države, mislim da je srpska propaganda, zapravo, otpočela s plašenjem Evrope, svijeta, pa i Hrvatske, islamskim fundamentalizmom. Nažalost, Tuđman je to prihvatio i počeo je također iznositi svoje argumente u Evropi zašto treba biti protiv muslimana. Te argumente je potkrepljivao upozorenjima da se na tlu BiH na strani Srba bore dobrovoljci Kozaci, a na strani Muslimana mudžahedini koji su došli iz arapskih i drugih zemalja. Dakle, Hrvatska je zapravo nasjela na srpsku propagandu oko opasnosti od islamskog fundamentalizma u BiH. I sad vidite kako se to nastavlja. Povodom Washingtonskog sporazuma Tuđman govori da je Amerika tražila od Hrvatske da stvori uvjete za stvaranje bošnjačko-hrvatske federacije, i onda da ta federacija uđe u konfederaciju s Hrvatskom da bi se spriječilo stvaranje nezavisne islamske države u Evropi.

Tuđman samo prividno mijenja početno gledište

Iz toga se mogu izvući dva-tri zaključka. Prvo, da Tuđman zapravo ne priznaje ono o čemu je uvijek govorio, i to da u Bosni postoje tri konstitutivna naroda. Muslimanima to pravo oduzima, jer ako Muslimani treba da budu pod tutorstvom Hrvata da ne bi bili fundamentalisti, onda oni ne mogu biti nezavisni. Drugo, jako je u Hrvatskoj naglašena tendencija kao da ćemo mi Muslimane kao neke malodobnike za ruku voditi u Evropu. I to je nastavak te politike stvaranja straha od islamskog fundamentalizma, plus ovo što se tiče općih svjetskih odnosa i činjenice da Amerika mora voditi računa o islamskom svijetu, jer tu ona nalazi svoje strateške interese. Bosna je postala na neki način u sadašnjem trenutku kriterij odnosa prema islamskom svijetu od strane Zapada.

ZULFIKARPAŠIĆ: Između islamskih zemalja i Zapada, koji je Istok želio zadržati kao koloniju, postoji nesporazum. Islamsko gledanje na svijet drugačije je od gledanja zapadne demokracije. U islamskom svijetu u Srednjem vijeku nije bilo inkvizicije. Srednji vijek je na Istoku doba najvećega procvata kulture i sloboda. Podsjeća nas na jednog Harun al-Rašida, na procvat filozofije, na nicanje gradova, na veliko materijalno blagostanje i na velike kulturne domete. Islam je velika svjetska religija, riječ je tu o milijardi ljudi. Islamski svijet bio je do prije malo vremena u kolonijalnom i polukolonijalnom položaju prema Evropi. Tu još i danas postoji određeni postkolonijalni odnos nepovjerenja, jer nosioci kolonijalizma bile su zapadne demokratske zemlje. Islamske se zemlje sada razvijaju također u pravcu na kojem je teško prepoznati jesu li odlučili prihvatiti zapadnu demokraciju ili islamsku tradiciju.

Kolonijalni odnos nepovjerenja prema islamskom svijetu

Ta se tradicija u isto vrijeme pojavljuje u dvije forme. Na jednoj strani u onoj, kao što su bili Afgani i Abdu, koja predstavlja humanizam, ljudske slobode u demokratskom smislu, a na drugoj strani u protuzapadnoj, militantnoj formi, što je naročito došlo do izražaja pojavom Homeinija u

Dvojaka islamska tradicija

Iranu, sada u Alžiru i Sudanu. Isto je tako borba za oslobođenje Palestine dovela do niza nesporazuma između Zapada i islamskih zemalja. U Egiptu, Alžiru i nekim drugim islamskim zemljama javljaju se militantni islamski pokreti koji pod parolom vjere nastoje da se u ime islama provede emancipacija društva, da se mobiliziraju mase upravo na odbijanju zapadnih demokratskih principa.

Sve to čini Zapad vrlo nervoznim. Pokreti poput onoga za oslobođenje Palestine, Kašmira ili Čečenije na Zapadu se odmah krivo vežu za »islamski sveti rat«, »islamski pokret«, tako da se na Zapadu naziv musliman i islam povezuje s nekom opasnošću za demokraciju. U Americi se pojavljuju apsurdne teze i u kvazi-naučnim krugovima po kojima borba evropske civilizacije za opstanak nalaže jedan konačni obračun s islamskim svijetom. Naravno, ni muslimanski politički pokreti u Bosni nisu mogli biti pošteđeni od utjecaja i jedne i druge strane, tako da je od početka političkoga života u BiH poslije ovih izbora dominirala dilema: ili islam ili demokracija bez islama, ili islam bez veza sa zapadnom demokracijom ili islam protiv zapadne demokracije.

Kriva dilema Mladih muslimana

Grupa »Mladih muslimana«, kojoj su pripadali Alija Izetbegović, Omer Behmen, Hasan Čengić i niz drugih danas poznatih imena, postali su, stvaranjem SDA, vodeća grupa političkog života u Bosni i Hercegovini. Nakon povratka u domovinu gledao sam na njih s mnogo simpatija, uvjeren da će se oni politički uhvatiti u koštac s nacionalnom stranom problema, koji je bio bitni problem Bosne, te uzeti taj aspekt kao svoj osnovni okvir političkog djelovanja, a vjerska strana da će se zadržati kao stvar osobnog uvjerenja i opredjeljenja. Očekivao sam da će oni islam uzeti kao neko polazište politike, ali nipošto da će se islam politizirati i upotrijebiti kao faktor i sredstvo politike. Vjerovao sam da se vezanost našega naroda uz islam neće zloupotrijebiti u političke svrhe. Na moje veliko razočaranje, oni su izabrali najlakši put – da oni jedini predstavljaju islam.

Tendencija: vjerska politička stranka

Bila je očevidna tendencija da se SDA pretvori u vjersku političku stranku, i to je, na kraju krajeva, bio i jedan od uzroka moga razlaza s njima. Čim se u Bosni počelo govoriti o tome šta je »naše«, a šta je »njihovo«, grupa na čelu s Alijom Izetbegovićem počela je povlačiti crte muslimanske Bosne. Po onom: »Neka Srbi uzmu što je njihovo, a Hrvati što je njihovo, a mi ćemo uzeti ono što je naše.« Izetbegović je zamislio da bi to bilo nešto slično kao što je bilo u Banovini Hrvatskoj: muslimani su bili u Banovini Hrvatskoj i imali ponegdje i udjela u vlasti, kao na primjer u Mostaru gdje su bili većina, pa je gradonačelnik mogao biti musliman. Izetbegović nije znao da takva rješenja rezultiraju etničkim čišćenjem, ratom.

U korijenu problema jesu ljudi kojima se Izetbegović okružio, a to su većinom bivši »Mladi muslimani«. Došao sam do uvjerenja kako je to jedna politički neozbiljna grupa. Bio sam u emigraciji prijatelj s nekima od njih, s Teufikom Velagićem, na primjer. Velagić mi je pričao kako je tek nakon Drugog svjetskog rata, u zatvoru, saznao kakva je nacionalna struktura stanovništva u Bosni. Bio je osuđen na dvadeset godina i u zatvoru upoznao Aliju Nametka, od kojega je čuo kako muslimani nisu apsolutna većina u Bosni. »Ja sam mislio da smo mi većina i da moramo stvoriti muslimansku državu. Kad mi je Alija Nametak rekao koliko Srba ima u Krajini, nisam mogao vjerovati.« Oni čak nisu poznavali povijest Bosne, nisu imali pojma o sastavu stanovništva. Nisu imali političkoga programa. Mislim da je tu riječ o grupi neznalica, vjerskih fanatika, koji su imali neke nebulozne predstavke o islamu i Bosni. Na našu žalost i nesreću vode zemlju u propast.

"Za rat je potrebno dvoje"

Izetbegović kao da uvijek u podsvijesti ima neku rezervnu varijantu. Sudeći po različitim njegovima izjavama, on misli da kao posljednje rješenje može dobiti muslimansku državu. Ali, treba kazati da on zaista nije kanio ići u rat za ostvarenje svojih ciljeva. Mislio je da će nešto biti napravljeno mirnim putem. On je u to vjerovao kad je govorio kako rata u Bosni neće biti. Tako je mislio kad je govorio da je za rat potrebno dvoje. Otišao je patrijarhu Pavlu pa mu rekao: »Nikada Muslimani neće prvi pucati na Srbe.« On je vjerovatno i mislio da je time rat isključen. Ali ako zapucaju Srbi, šta onda? To nije predvidio.

MALOČA: Da se vratimo na pitanje odnosa islamskih zemalja prema Bosni kao i odnosa današnjega bosanskoga vodstva prema islamskom svijetu. Još polovicom decembra 1992. dala je Konferencija islamskih zemalja ultimatum međunarodnoj zajednici: ako Ujedinjene nacije i Europa do 15. januara 1993. ništa ne učine da se zaustavi agresija u Bosni, islamske će zemlje jednostrano mimo svakoga embarga početi naoružavati Muslimane. A nakon toga datuma nastupila je totalna šutnja...

ZULFIKARPAŠIĆ: O Islamskoj konferenciji moramo govoriti s posebnim žaljenjem. U svjetskoj javnosti ona nije doživjela pažnju koju je zaslužila. Postoji od strane velesila tradicionalno potcjenjivanje trećega svijeta, kojemu pripadaju i islamske zemlje. Ali, ni kod nas koji smo u tome vidjeli veliku nadu nije bilo drugačije. Ni naša štampa nije tome posvetila doličnu pažnju. Naši su to političari svjesno prespavali ili hotimično prešutjeli.

Međutim, postavimo li pitanje je li Konferencija islamskih država bila u stanju da utiče ili da sama riješi pitanje agresije na BiH. Odgovor mora da bude jasan – ona je to mogla učiniti! Kada je izbio rat između Izraela i

arapskih zemalja i kad je proveden naftni embargo prema Zapadnoj Evropi i Americi, poduzete su sve mjere da se taj embargo spriječi i popušteno je zahtjevu islamskih zemalja. Islamske su zemlje time postigle nevjerovatno velik politički uspjeh. Isto tako, Turska je bila u stanju da učini mnogo više. Ne zaboravite da je preko sedamdeset posto džamija, hamama, medresa, saraja, sahat-kula i ostalih građevina koje su četnici uzeli za cilj rušenja bilo dio turske kulturne baštine. Ona ih je prilikom svoje vladavine na Balkanu izgradila. Ona je imala puno pravo da, kao članica NATO-a, kaže, prvo svojim saveznicima, a i ovima koji su rušili: Mi ne dozvoljavamo rušenje naše vlastite kulture i građevina koje smo podigli kroz prošla stoljeća.

Islamske zemlje zakazale

Islamske zemlje, osobito arapske, zakazale su na upravo tragičan način. One su postavile uslove i rekle da će, ako se agresor ne povuče ili se agresija nastavi, od toga i toga datuma početi aktivno pomagati Bosni i Hercegovini, u naoružavanju, financijskim putem ili u pravljenju različitih pritisaka na ostali svijet. Ništa se od toga nije dogodilo, mada je agresija bila pojačana i proširena, zahvatila više krajeva i poprimila strašnije oblike.

To zakazivanje islamskih zemalja, islamskih vlada i njihovih političara jest specijalno tragično, ali je tragično i ponašanje naših političara koji nisu umjeli mobilizirati te ljude i njihove zemlje, koji nisu umjeli animirati njihovo javno mnijenje.

MALOČA: Ipak, teško je objasniti za islamski svijet upravo uvredljivu činjenicu da Ujedinjene nacije, Amerika i Europa nisu na ultimatum islamskih zemalja »ni okom trepnule«. A i sam islamski svijet je nakon isteka roka sasvim zašutio. Kao da se uopće ništa nije dogodilo, kao da nikakve prijetnje ni najave akcije nije bilo!?

Naša sporazumijevanja zbunila islamski svijet

ZULFIKARPAŠIĆ: Islamske zemlje bile su našim stavovima zbunjene, jer je naša politička struktura u nekoliko navrata najavljivala da su rješenja na vidiku. Potpisala je Vance-Owenov plan i pristala na niz raznih drugih međunarodnih prijedloga. Kako onda mogu arapske i islamske zemlje intervenirati, ako se ovi ljudi sporazumijevaju, ako kažu kako su na putu da se sporazume.

Dok god traju pregovori, dotle nema mjesta ratnim opcijama. A naša politički diletanska i neznalačka diplomacija bila je, poput djece, uvučena u razne pregovore, tako da su sve muslimanske države koje su bile voljne pomoći imale puno opravdanje za ocjenu kako su neke oštre mjere nepotrebne, jer ovi pregovaraju i na putu su da se riješi problem.

Pored toga, sve dok se u našoj Republici govorilo o jedinstvenoj Bosni i Hercegovini, naši su predstavnici otvoreno arapskim zemljama, u Sau-

dijskoj Arabiji, Iranu, u Sjevernoj Africi, govorili kako je najbolje da se stvori islamska država, pa su ih neki od njih u tome i podržavali. Dakle, na jednoj strani se govori o jedinstvenoj Bosni, a na drugoj o islamskoj državi. Sve su to, međutim, i jedna i druga strana znale, pa nisu ni mogle drugačije reagirati. Međutim, islamski svijet neće dopustiti da Bosna i islam u njoj budu uništeni, i tu može doći do velikih akcija.

MALOČA: Često se čuje ocjena, a to ide daleko unatrag, posebno kad je riječ o palestinskoj borbi, da dobar dio krivice za neaktivnost islamskih država treba pripisati njihovoj političkoj nejedinstvenosti.

Promašaji naše diplomacije

ZULFIKARPAŠIĆ: Ne zaboravite da se problem prije svega prelama u sposobnosti političke strukture koja vodi Bosnu i Hercegovinu. Kako je ona prilazila tim ljudima i na koji način je mobilizirala muslimanske zemlje u našu korist? Tu je naša diplomacija i naše političko vodstvo zakazalo. Nije umjelo mobilizirati one snage koje bi ovu politiku aktivirale. Ljudi koji vode islamske zemlje imaju sredstva, imali su dobru volju, ali nije im se na pravi način prilazilo.

Prihvaćena podjela Bosne

Čitav taj kompleks objektivnih i, još više, subjektivnih negativnih faktora, o kojima smo govorili, rezultirao je time da se kao grlom u jagode išlo u Lisabon, gdje su Izetbegović, Karadžić i Boras, raspravljali kao o najnormalnoj stvari o podjeli Bosne na tri etničke zajednice, odnosno kantone. Štaviše, diskutirali su i o podjeli institucija. Na primjer, da se stvori srpska policija ne samo u srpskim kantonima nego i u Sarajevu, i isto tako hrvatska i muslimanska policija u njihovim kantonima. Oni nisu pojma imali šta znači u Bosni i Hercegovini etnička podjela. Podjela na kantone nedvosmisleno je i neizbježno vodila čišćenjima tih kantona od pripadnika drugih nacionalnosti. Ti bi kantoni morali biti etnički čisti, što se odmah pokazalo u općinama u kojima su Srbi dobili na izborima većinu, kao i u onima u kojima su pobijedili Muslimani ili Hrvati.

Ideja kantona vodi u etničko čišćenje

Na primjer, u općini Staro Sarajevo jedan muslimanski intelektualac u roku od pet dana izbacio je iz općine sve Srbe činovnike, a isto su to uradili Srbi Muslimanima u drugoj općini Sarajeva. I počela je eskalacija čišćenja institucija. Mi smo prije, kao što rekoh, imali u Jugoslaviji nacionalne ključeve. Sad pak su stvorili komisije između Srba, Muslimana i Hrvata, koje su počele računati koliko direktorskih i drugih mjesta u nekoj ustanovi drže Muslimani, koliko Srbi, koliko Hrvati.

Tako je ta tendencija kantonizacije bila vrlo prisutna. Naši političari nisu bili svjesni činjenice da su od 105 općina u 103 općine Muslimani pomiješani sa Srbima i Hrvatima, dok Hrvati i Srbi imaju izvjesna područja u kojima su apsolutno dominantni, te bi mogli mnogo lakše nego Muslimani stvoriti svoje regije, kantone ili neke nacionalne jedinice.

Spremno stavljani potpisi na podjelu

Kad sam jednom prilikom u Washingtonu stao uvjeravati kako je Bosnu nemoguće podijeliti, jednostavno su mi stavili na stol plan s potpisom našega predsjednika: »Izvolite, vidite!« U Lisabonu je stavljen preliminarni potpis na podjelu, pa je onda stavljen potpis u Ženevi, pa u Sarajevu... Ostao sam zapanjen da je ta tendencija nacionalne podjele, koja je bila apsolutno prisutna kod Srba kao pritisak na nas da ne budemo protiv Jugoslavije bila prisutna također kod Izetbegovića. On je to spremno prihvatio, valjda da se konačno dobije islamska država. Sigurno je tu islamsku državu zamišljao kao neku idealnu republiku, u kojoj su svi vjerski fanatizirani, u uvjerenju da je raj zemaljski u njegovoj vjerskoj državi. I što je više dolazilo do sukoba, to je on bio čvršći i odlučniji u tendenciji stvaranja islamske države. On zaista nije imao pojma šta to znači i kakve to teškoće u sebi sadrži.

"Zajedno živjeti više ne možemo"

Prisustvovao sam jednoj konferenciji proširenoga Predsjedništva u Ženevi, na kojoj su bili i Abdić, Duraković i čitavo Predsjedništvo. Bio sam prisutan kao predsjednik stranke, jer su proširili konferenciju s predsjednicima stranaka. Izetbegović mi je tada otvoreno pred svima rekao: »Mi zajedno više živjeti ne možemo. Evo, meni stručnjaci kažu da je ovaj dio centralne Bosne – Sarajevo, Visoko, Tuzla – najvredniji dio i da ćemo tu moći stvoriti svoju državu.« Bila je to, dakle, kod njega evidentna tendencija, što je napokon rezultiralo Vance-Owenovim planom, koji je apsolutno značio podjelu Bosne. Po mome mišljenju taj je plan značio i propast muslimana, jer mi bismo bili očišćeni iz srpskih kantona i hrvatskih kantona.

Uloga beogradskih profesora

TRIPALO: U Hrvatskoj je, a i u Srbiji, bila vrlo jaka tendencija da se bosanski islam proglasi fundamentalističkim. Ja nikako ne vjerujem da bi to ikada mogao postati fundamentalizam u onom vjerskom smislu, jer takav islam nije ukorijenjen u bosanskohercegovačkoj situaciji.

Fundamentalizam tuđ Bosni

ZULFIKARPAŠIĆ: Apsolutno! To je propaganda i plašenje svijeta od strane beogradskih profesora koji su svaki pokret emancipacije u Bosni odmah etiketirali kao fundamentalizam, kao povampireni islam i kao da je tu na djelu Turska koja hoće opet da osvoji Evropu. To su takvi apsurdi da se o njima u jednom krugu kao što su Banac, Tripalo, Gotovac i ja uopće ne

može diskutirati. Ali, mi tu činjenicu moramo analizirati te ustanoviti kako je to poslužilo izvjesnim političkim krugovima u Srbiji da bi se stvorila atmosfera borbe protiv islamskih naroda – na Kosovu, u Makedoniji, Sandžaku i u Bosni, da se mobiliziraju mase protiv manjina, protiv susjednih naroda, da ih se proglasi neprijateljima Srba i nosiocima tuđe ideologije. Ni oni patrioti kojima ja zamjeram da su htjeli stvoriti islamsku republiku nisu fundamentalisti u smislu da bi željeli svoje susjede uništiti i tuđu zemlju osvojiti.

Činjenica je da u krajevima gdje vlast imaju Muslimani nije porušena nijedna crkva, ni katolička, ni pravoslavna, da vlada tolerancija među religijama, relativna demokracija i suživot, da je to još uvijek jedino područje gdje egzistira izvjesna pravna država. Iako je taj narod najviše stradao, najviše uništavan, on nije pošao politikom osvete niti vjerske mobilizacije da se stvore od Srba i Hrvata neprijatelji islama. To se zadržalo do danas, mada postoje izvjesne opasnosti u blagom smislu riječi. Jer, čim postoji ideja islamske države, ona bi se s vremenom pretvorila u diktaturu jedne vjerske političke skupine, koja ne bi išla demokratskim procesima, nego bi pokrenula procese diktature jedne vjerske strukture.

MALOČA: U Hrvatskoj je neposredno prije Washingtonskih sporazuma izišla serija članaka poznatog hrvatskog pisca Ivana Aralice u kojima je objavio analizu Izetbegovićevih istupa, pokušavajući dokazati fundamentalizam u Bosni i Hercegovini na islamskoj strani. Uto je potpisan Washingtonski sporazum, pa da bi završio taj svoj feljton i koliko-toliko časno izašao iz vlastitog labirinta, pokušao je stvari relativizirati, poručujući da ima nade da se ipak stvari promijene, da Muslimani i Hrvati ostvare federaciju.

TRIPALO: Ono što mene obeshrabruje u svemu tome jest ono o čemu je govorio g. Zulfikarpašić, da je zapravo kod sva tri bitna politička faktora postojala tendencija podjele Bosne. Za Hrvate i Srbe znamo, a sad vidim da je i Izetbegović naginjao tome. Za mene je baš to neshvatljivo. Očuvanje Bosne je u interesu i prvih, i drugih, i trećih, ali ako se mora govoriti o tome gdje je interes najveći, to je sigurno na strani Muslimana.

ZULFIKARPAŠIĆ: Htio bih pokazati g. Tripalu geografske karte[3], koje pokazuju što Muslimani imaju uknjiženo kao svoje vlasništvo, što imaju Srbi pravoslavci, što imaju Hrvati katolici, a što pripada državi. Iz toga ćete vidjeti kako je apsolutno nemoguće ovu Bosnu podijeliti. Oni koji

[3] Vidi prilog, str. 169-172

tvrde da je to moguće zaista su neznalice, ljudi spremni počiniti zločin nad vlastitim narodom. Tragedija je u tome da će se ovo cijepanje i kidanje produžiti, i da će na kraju krajeva doći jedno rješenje koje će pokazati svu apsurdnost ove situacije u kojoj se počinjaju toliki zločini i podnose tolike žrtve.

Povijest agrarnih odnosa

Evo, ovdje je riječ o tome kakvi su bili agrarni odnosi u Bosni. Za vrijeme Turske, muslimani su bili jedini koji su išli u rat. Vrlo često se dogodilo da seljak musliman odlazi u rat i daje komšiji pravoslavcu zemlju da mu je obrađuje i da njegovoj ženi daje polovicu uroda, ili kako su se već nagodili. Onda on pogine u ratu, ili se vrati kao invalid, i ta zemlja ostaje pravoslavnom seljaku, koji ulazi u kmetovski odnos s muslimanskom familijom. I sad pravoslavac ima više zemlje od muslimana, jer je uz svoju zemlju preuzeo i muslimansku. Ali, kad je nakon Prvoga svjetskog rata, g. 1919., provedena agrarna reforma, nije se pitalo ko je prvobitno posjedovao više zemlje, ukinut je kmetovski odnos, određeno je da zemlja pripadne onome ko je radi. To je bila velika varka. Tako je bilo pravoslavnih seljaka koji su na primjer obrađivali tri stotine duluma zemlje, radeći istovremeno kod nekoliko muslimana koji su imali po dvadeset, trideset duluma.

Dok su, dakle, ovi muslimani bili mnogo siromašniji od komšija Srba, morali su svoju zemlju prepustiti njima. U Bosni je u takozvanom kmetskom odnosu bio velik dio muslimanske sirotinje. Tako, na primjer, hoće čovjek da mu sin bude hodža. Kao hodža imat će svoju egzistenciju od vjerske službe, dobivat će sve od vjernika, pa daje svoju zemlju komšiji da mu obrađuje. Onda njegov sin postane u gradu neki zanatlija, sirotinja, ali dobiva nešto i od svoje zemlje koju u kmetovskom odnosu obrađuje komšija Srbin. I onda se dogodilo da sve imanje kmetovsko bude oduzeto. Tako da to nije bila agrarna reforma protiv feudalne gospode, nego naprosto protiv svakog muslimanskog posjedovanja zemlje.

Čija je bosanska zemlja

Mit o 64 % srpske zemlje

I tako neki gimnazijski profesor u jednoj televizijskoj emisiji pred ove prošle izbore jednostavno lupi, bez ikakve provjere i dokazivanja, kako 64 posto zemlje u Bosni i Hercegovini pripada Srbima. On je jednostavno onome što Srbi posjeduju priključio svu erarnu zemlju, to jest državnu, ono što je zajedničko vlasništvo sviju. Ovdje imate 53,5% erarne zemlje, plus ovih 20%, i tako se dolazi do rezultata od 64 posto. Onda su tu tvrdnju o 64 posto zemlje u srpskom vlasništvu odmah preuzeli mediji, od njih političari, i priča je krenula oko svijeta. Sjećam se da je jedini Mate Boban komentirao tu brojku i osporio je. Odgovorio je da Srbi prisvajaju

i ono šume, planine oko njihovih općina i sve to smatraju nekim svojim katastrom. Izetbegović je na to izopačavanje šutio.

Uzmite, na primjer, Gacko. Tu su najveći stočari u Hercegovini bili Muslimani. Sedamdeset posto od sve zemlje u općini koristili su Muslimani, a 30 posto Srbi. Onda planina Vlašić u centralnoj Bosni – to su veliki pašnjaci, koje su većinom koristili katolici, uz nešto Srba, ali sve je bilo apsolutno zajedničko, i svi su to smatrali zajedničkom imovinom. I postaje zaista tragično kada jedan lord Owen iznosi te brojke iznovice u svojim intervjuima pred čitavim svijetom, a nema nikoga da ih opovrgne. Moram vam reći da je Izetbegović posjedovao te podatke, i ne znam iz kojih ih razloga nije iznosio. Njemu je bila dužnost da to otvoreno kaže. Imamo ipak mnoštvo novinara, profesora, koji bi u svojim napisima i intervjuima iznosili precizne podatke što ih sadrže ove geografske karte, koje su sve izrađene na osnovu objavljenih dokumenata. Ništa tu nije iskombinirano, nego naučno utemeljeno, na osnovu katastarskih knjiga.

Šutnja vodstva Bosne na falsificirane podatke

BANAC: Ovi podaci su vrlo važni, jer znače osporavanje nekih drugih navodnih argumenata. Vidite kako sada Clinton i svi govore o tome da Srbi moraju dobiti 49%, a Muslimani i Hrvati 51%. Odakle im to da 30% stanovništva dobiva 49%? Kakva je to logika, kakva je to kalkulacija, i to kao rezultat fizičkog uništenja stanovništva i etničkog čišćenja?

Bio sam u bezbroj različitih diskusija o Bosni i Hercegovini u posljednje dvije godine. Srpska propaganda uvijek iznosi dvije stvari i samo dvije stvari: jedno je to takozvano vlasništvo nad 60, 70 ili ne znam već koliko postotaka zemlje, a drugo je Islamska deklaracija Alije Izetbegovića. To su jedina dva argumenta kojima oni operiraju. Opetovano sam bio u mogućnosti pitati ne samo Srbe nego i američke nadrstručnjake: otkuda ste vi došli do toga podatka od 60, 70 posto? Oni koji su malo pošteniji kažu: pa to je Karadžić rekao, ili: to je već negdje objavljeno. Drugi vele da se radi o stručnim procjenama.

Dva stalna argumenta srpske propagande

Kakvim procjenama, recite mi? Kako ste vi došli do toga, jeste li išli u katastarske knjige? Tko je išao u katastarske knjige? Onda se, naravno, zbune, ne znaju što će reći. Ove su karte zaista odgovor na to.

ZULFIKARPAŠIĆ: Tragedija je u tome da je lord Owen bio preplavljen hrvatskim i srpskim geografskim kartama u kojima se Bosna i Hercegovina i Sandžak predstavljaju kao hrvatski teritorij, a s druge strane Bosna i Hercegovina i čitava Hrvatska do Slovenije kao srpski teritorij, već prema tome koji su to »stručnjaci« s koje strane radili, a niko mu s muslimanske strane nije došao s ovim kartama zasnovanima na egzaktnim podacima, koji se mogu provjeriti.

IV

BOŠNJAČKO-SRPSKI PREGOVORI

Sudbonosni propusti

MALOČA: Mi smo bili, svaki na svoj način, svjedoci trenutka kad je gospodin Zulfikarpašić pokušavao napraviti sporazum s Karadžićem i Miloševićem, a tu je, po mojim informacijama, i Izetbegović u početku imao nešto udjela. Ti su pregovori izazvali najrazličitije reakcije, uglavnom vrlo grube. Je li bilo moguće doći do sporazuma, do objedinjavanja zajedničkih interesa koji bi spojili te narode, a da se izbjegne krvoproliće. Ili je to bio puki idealizam, zasnovan na nerealnim pretpostavkama, iluzija da bi se u tom trenutku još moglo razgovarati o bilo kakvom savezu između već duboko posvađanih naroda?

Je li sporazum sa Srbima bio moguć?

ZULFIKARPAŠIĆ: Činjenica je da je Bosna uvijek bila multinacionalno-kulturna sredina. Otkako stupa u historiju, ona nastupa kao multinacionalna i multireligijska i multikulturna zemlja. Pravi je fenomen da Bosna nikada nije imala građanskoga rata, rata između etničkih grupa. Uvijek su to bile intervencije sa strane koje su silom narušavale postojeću ravnotežu. Bosna je u svojoj povijesti uvijek znala pronaći ravnotežu i ostati i opstati kao multikulturna i multireligijska sredina. Odlaskom Turaka i dolaskom Austro-Ugarske mi smo u Bosni propustili historijsku šansu da riješimo izvjesne nesporazume koji su postojali među nama. Trebali smo to učiniti jednom otvorenom diskusijom, sporazumom. To je naš sudbonosni propust.

U prošlosti uvijek čuvana ravnoteža

Mi smo živjeli jedni pored drugih, i respektirali smo se, ali smo se malo poznavali. To je bilo zatvoreno društvo, gdje se jedno drugoga poštovalo, ali nam je još falilo da otvorimo vrata. Kad sam došao u Bosnu nakon emigracije, najvažnija mi je stvar bila stvoriti Bošnjački institut kao mjesto susreta i razgovora između Srba, Hrvata i Muslimana, želio sam da se otvori proces uzajamne diskusije o našim problemima, o našim predrasudama, da se poruše ograde između nas. Ne vjerujem u teoriju da su Hrvati ili Srbi pripremali uništenje Muslimana, iako je evidentna činjenica da je velikosrpska ideja permanentno egzistirala u izvjesnim krugovima srpskoga društva. Isto je tako velikohrvatska ideja trajno postojala u okviru hrvatske politike, kao što je – u manjoj formi – i kod Muslimana postojala jedna panislamska ideja, da se spojimo sa San-

džakom, možda i s nekim dijelovima Makedonije, te da postanemo dio velike islamske zajednice od milijarde ljudi.

Prijateljstvo između Muslimana i Hrvata

Odnos između Hrvata i Muslimana bio je, po mome mišljenju, prijateljski, i pored iskustva s NDH, naprosto zato što smo imali istoga protivnika – velikosrpski hegemonizam. I prva i druga Jugoslavija stvorile su solidarnost između Hrvata i muslimana. To se osjećalo prvi put za ovoga rata i u širim masama. Prije povratka u domovinu ja sam poznavao Bosnu kao sredinu gdje je vezanost uz ovaj ili onaj narod postojala isključivo u intelektualnim krugovima, pa su se intelekutualci muslimani osjećali Srbima ili Hrvatima. To nije bilo prešlo u muslimanske mase.

S padom komunističkoga režima prvi put sam vidio da je simpatija prema Hrvatima prešla granice intelektualne sredine te stvarno ulazila u šire narodne i građanske sredine. U svojim sam govorima i nastupanjima uvijek tvrdio – što su poslije drugi prihvatili, neki odbacili, ali i krivo razumjeli – da su Hrvati naši prirodni saveznici. Pritom sam naglašavao kako moramo razbiti pojam prijatelja-neprijatelja. Narodi nemaju prijatelja, narodi imaju saveznike, vlastite ili zajedničke interese. Tako mi moramo zamisliti situaciju da ćemo u bosanskome parlamentu jednom glasati za Srbina protiv nekog hrvatskog prijedloga, a da ne budemo proglašeni izdajicama ili protivnicima Hrvata, ali ćemo u nekom drugom pitanju glasovati s Hrvatima protiv srpskog prijedloga, kao što će to raditi i Hrvati i Srbi. Zauzimao sam se za Bosnu bez stvaranja neprijatelja i političkih protivnika.

Prije ovoga rata na pozornici Bosne i Hercegovine pojavile su se nacionalističke stranke, i one su uspjele pokrenuti mase. Muslimani su prvi put osjetili potrebu da se pokažu kao jedno. Komunističko je društvo omogućilo stvaranje inteligencije i relativnog bogatstva kod Muslimana, stvorio se stanoviti kulturni nivo, nova politička svijest. Osjećali smo se kao državotvorni element, kao nosioci ideje bosanske državnosti.

Utakmica nacionalističkih stranaka

Naša državotvorna tendencija vjerojatno je izazivala neki strah naročito među Srbima, iz dobro znanih razloga. Najedanput Muslimani manifestiraju svoju političku snagu i volju. Počelo je na Osnivačkoj skupštini SDA, na koju je došlo hiljadu i po ljudi, a već nakon nedjelju dana na zborove nam je dolazilo i po pedeset hiljada, da bi doseglo vrhunac na onoj čuvenoj i nevjerovatnoj skupštini u Kladuši kad se okupilo više od stotine hiljada. No, isto takvo manifestiranje političke volje pokazali su i Hrvati i Srbi, i te su nacionalističke stranke počele utakmicu s bivšom komunističkom partijom i raznim jugoslavenskim strankama koje su se pojavile.

Meni je bilo jasno da je demokracija jedini način da se društvo organizira, da se ljudi upoznaju, da izmijene mišljenje u međusobnoj borbi, bez stvaranja neprijateljstva. Međutim, svi smo mi išli u radikaliziranje.

Nije to bio isključivo srpski recept, nego se radikaliziranje događalo i kod Hrvata i kod Muslimana.

Razlaz s Izetbegovićem

U stranci SDA stvari su se razvijale tako da sam ja kao liberalni političar, s više od trideset godina političke aktivnosti u Liberalnoj internacionali, dobio osjećaj kako ne smijem svoju političku karijeru završiti u nekoj militantnoj, nacionalističkoj, religioznoj partiji, kakvom je postala SDA, iako sam bio svjestan i njenih vrijednosti i uloge koju ona može odigrati u muslimanskoj sredini. Stoga sam se s Izetbegovićem rastao.

Napustio sam SDA i osnovao Muslimansku bošnjačku organizaciju. Očekivao sam da će se MBO razviti u drugu jaku muslimansku stranku, ali, kako smo bili svega oko mjesec dana pred izbore, Izetbegovićev krug je uspio u muslimanskoj sredini ocrniti i odbaciti bošnjaštvo kao moju ideologiju. Na izborima smo dobili svega tri poslanika, jer nije bilo vremena da pripravimo liste. Mjesec dana prije izbora započeti s novom strankom zaista je bilo kasno. Ali smo uspjeli dobiti većinu muslimanske inteligencije.

Osnivanje MBO — pridobivena inteligencija

Sama priprema izbora bila je od strane SDA i Izetbegovića krajnje nezgrapna, pogrešna. Sve se svelo na to kako doći do vlasti. Izetbegović je pritom mislio da to ne može ostvariti bez Karadžića, pa mu je činio kobne ustupke. Preporučao je u lecima, na zborovima i preko delegata da se biraju Koljević i Plavšićka u Predsjedništvo. Skupština je pred izbore donijela vrlo objektivne i poštene odluke; tako je bilo odlučeno da se u Predsjedništvo biraju 3 Muslimana, 2 Srbina, 1 Hrvat i 1 Jugoslaven. To je bilo za Bošnjake vrlo povoljno, jer bi nam na taj način bila osigurana većina, budući da je od onih koji su se opredijelili kao Jugoslaveni preko 90 posto bilo Muslimana. A što je najvažnije, svi građani Bosne birali su svakoga: ne Muslimani Muslimane, Srbi Srbe niti Hrvati Hrvate. Svi građani birali su sve predložene za Predsjedništvo.

Povoljni predizborni uvjeti za Bošnjake

Budući da smo mi relativna većina, to smo mogli izabrati ne samo Bošnjake muslimane, nego i ostale. To su odmah uvidjeli i ostali. Komunisti su vjerovali u svoju većinu, ali mnogi su vidjeli da će Muslimani odlučiti. Mi smo mogli izabrati one Srbe i Hrvate koji su za Bosnu, za demokraciju, koji su za suživot i mir, protiv rata i ekstremista. Predložio sam da pregovaramo s umjerenim Srbima i Hrvatima, kao što je primjerice bio Obrad Piljak. Nekolicina vrlo uglednih političara nudili su nam saradnju.

To je uznemirilo SDS, te je Karadžić, da bi izbjegao takve procese, predložio Izetbegoviću da idu na izbore kao saveznici i da jedan za drugoga glasaju. Eto, mi smo u Predsjedništvo sigurno mogli dobiti po

želji i u interesu nas i Bosne one osobe koje su nam najbolje odgovarale. Izetbegoviću je pak odgovarao Karadžić, i tako smo ne samo pristali na njegov prijedlog nego smo čak umanjili broj naših predstavnika i prihvatili podjelu 2-2-2-1, umjesto 3-2-1-1. Mi to zaboravljamo. Ali moramo znati da nikada ne bi došlo do ovih sukoba da smo znali politički djelovati.

Izetbegović i SDA su se dali kao djeca voditi od Karadžića, kojemu su sve popustili i s njime pred izbore vezali zastave. On je pored sebe uzeo Fikreta Abdića za člana Predsjedništva, a ispred Jugoslavena Ejuba Ganića.

Koalicija nacionalnih stranaka — bez dogovorene osnovice

Poslije izbora napravljena je muslimansko-srpsko-hrvatska koalicija nacionalnih stranaka između Izetbegovića, Karadžića i Kljuića. Osobno sam odobravao uspostavu te koalicije, vjerujući da je zasnovana na dobro razrađenom sporazumu. Nikako nisam uspio doznati na čemu su se oni složili, dok nisam upitao podpredsjednika SDA od kojih se tačaka sastoji njihov sporazum, na čemu su se složili. On mi kaže: »Mi smo se za pet minuta složili, da komunistima oduzmemo vlast, i da predsjednik vlade bude iz HDZ, predsjednik republike iz SDA, a predsjednik Skupštine iz SDS.« Ni o čemu drugome, a kamoli o kakvom programu, oni se uopće nisu sporazumjeli.

Problem je nastao kad je ta koalicija trebala početi raditi. Dio je bio za ravnopravnu Bosnu, drugi protiv suvereniteta Bosne. Tako je došlo do toga da se u Parlamentu stvorila koalicija u koaliciji. Muslimani i Hrvati su glasovali uglavnom zajednički protiv Srba. Dakle, u samoj pobjedničkoj koaliciji stvorena je opozicija, i dok smo mi koji smo stvarno i nominalno bili opozicija, kao što je socijalistička stranka Nijaza Durakovića, kao što je moja liberalna stranka i tako dalje, mi smo bili za državu Bosnu, a opozicija Bosni bila je u Vladi i Predsjedništvu.

Pokušaj zajedničkog nastupa sa Slovencima i Hrvatima

Da bih ispitao sve mogućnosti izlaska iz krize u kojoj se našla čitava Jugoslavija, kao i najpovoljniji mogući put da se Jugoslavija preobrazi u savez samostalnih država, bilo kroz stvarnu konfederaciju ili, ako to ne bi bilo moguće, stvaranjem samostalnih država, a da se izbjegne otvoreni rat i sukob, naročito da se ne uvuče u rat Bosna, pokrenuo sam akciju razgovora s mjerodavanim političkim strankama i ličnostima. Tu se pokazalo kako manje-više svi imaju iste brige. U jednoj od tih akcija bilo je došlo do vrlo konkretnog plana, da Slovenija, Bosna i Hrvatska nastupe zajednički, da stvore platformu s koje će poduzimati sve daljnje političke korake.

Susretljivost na slovenskoj strani

Nakon referenduma u Sloveniji i formiranja slovenske vlade, otputovao sam, marta 1991., u Sloveniju i razgovarao sa svim relevantnim političkim faktorima. Ključna osoba bio je predsjednik Demosa Jože Pučnik, i on mi je saopćio da Slovenija definitivno kani izići iz Jugoslavije. S njime sam se dogovorio da ćemo sve učiniti da se osigura zajednički nastup Slovenije, Hrvatske i BiH. Pučnik mi je pritom obećao da će Slovenci sačekati tri mjeseca dok mi ne pripremimo s Hrvatskom taj zajednički korak. Složili smo se u ocjeni da bi zajednički istup zapadnih republika zadobio maksimalnu podršku Evrope i spriječio vojnu agresiju Srbije i Crne Gore, to više što su na ovoj teritoriji bile goleme količine vojnog potencijala, a pametnom smo politikom mogli dobiti mornaricu i niz vojnih jedinica pod našu kontrolu.

Tuđmanova spremnost i skepsa

Tim razgovorima prisustvovao je i Muhamed Filipović, podpredsjednik naše stranke. Najavili smo se Tuđmanu i Mesiću, da im izložimo zajednički slovensko-bosanski plan. Tuđman je plan prihvatio, ali je izrazio bojazan da će se takvom planu usprotiviti Alija Izetbegović. Tuđman je pritom naglasio da ima namjeru izdvojiti Hrvatsku iz Jugoslavije istoga dana kad i Slovenija, naglasivši kako Hrvatska neće s izdvajanjem čekati ni dana iza Slovenije.

Izetbegović odbija

Filipović je otputovao u Sarajevo da plan izloži Izetbegoviću. Nakon tri dana javlja mi da to Izetbegović odbija, rekavši kako ni u kojem slučaju ne želi povrijediti Srbe i Crnogorce, već on i dalje ostaje na stanovištu jugoslavenske federacije i rješavanja problema u okviru Jugoslavije.

Pripreme Srba za rat

Milošević je vodio vrlo agresivnu politiku prema Bosni i Hercegovini. Stvara se pomalo nevidljiva, uska veza između Karadžića i Miloševića, dok je HDZ otvoreno bio dio hrvatskoga HDZ. Kriza u Sloveniji i rat u Hrvatskoj s Jugoslavenskom armijom, a naše vodstvo ne zna kako da se postavi. Izetbegović govori otvoreno da to nije naš rat. Naše mlade ljude mobiliziraju i šalju u Hrvatsku. Idu hrvatski i srpski dobrovoljci u Hrvatsku u rat.

Zaoštravaju se politički sukobi između Bošnjaka-muslimana i Srba do te mjere da počinje potajno naoružavanje srpskih organizacija i Srba po selima. Do nevjerovatno užurbanih komunikacijskih aktivnosti došlo je između Miloševićeva kabineta i Generalštaba s centrima JNA u Bosni i Hercegovini i njima privrženim političkim osobama i grupama. Kako je naša vlast dobila Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje je raspolagalo prvorazrednom tehnikom prisluškivanja, uhvaćene su telefonske i radioporuke s naređenjima Generalštaba JNA pojedinim generalima, kao i povjerljivi razgovori raznih armijskih komandanata sa šefovima političkih

Povjerljivi razgovori političkih i armijskih vrhova

stranaka u Bosni koji su s njima surađivali. Osobito su bili značajni razgovori između Miloševića i Karadžića. Od Predsjedništva sam dobio te materijale na uvid, a neke i od HDZ-a. Tako je jedno tajno naređenje, takozvana koverta koja treba da se u datom momentu otvori, upućena svim komandantima, i u njoj se govori o napadu i preuzimanju vlasti od strane Armije i Karadžića. Tu su bili datumi kada će se hrvatska Krajina pripojiti Bosni, istočna Hercegovina Crnoj Gori. Riječ je o stvaranju srpskih »regiona« u Bosni, o konkretnim osobama i o akcijama za preuzimanje vlasti. Situacija se naglo i vrlo dramatično zaoštravala.

Za uključivanje svjetskih faktora

Vidjevši sve to, pozvao sam SDA i HDZ i ostale stranke na zajednički javni istup, na konferenciju za štampu u hotel Holiday Inn, sa svrhom da otvoreno iznesemo srpsku politiku uništenja Bosne pomoću Armije i Srbije. Predložio sam Izetbegoviću da nakon toga delegacija od tri čovjeka – Izetbegović, Ljuić i ja – odemo u Washington, London, Pariz, Bonn i Rim te da vlade svijeta upoznamo s tim planovima i zbivanjima.

Tuđman dijeli Bosnu

Izetbegović, koji se u međuvremenu vratio s puta, i Ljuić odmah su se suglasili da sastavimo delegaciju i krenemo u sjedišta velikih sila, a ja sam preuzeo na sebe da preko diplomatskih predstavnika u Beogradu utvrdim ko će nas primiti i da zakažem termine. Dobili smo informaciju da će nas primiti ministri vanjskih poslova. Međutim, dok mi to pripremamo, Tuđman boravi u Londonu i ja dobivam preko prijatelja iz Londona protokol Tuđmanova prijedloga da se Bosna podijeli između Srba i Hrvata. Odmah smo provjerili autentičnost toga teksta, a saznali smo također da je Tuđman na još jednoj večeri, priređenoj za jedan uži krug političara u Londonu, ponovio tezu kako je najbolje rješenje da se Bosna podijeli, po uzoru na Banovinu Hrvatsku 1939. Suočen s tom činjenicom, učinilo mi se besmislenim da ja sada s Ljuićem, koji je kao šef HDZ-a za Bosnu zapravo pristalica i sumišljenik Tuđmana, idem u Washington i London i ondje branim Bosnu dok HDZ na čelu s predsjednikom Hrvatske vodi kampanju da je dijeli.

Izetbegović uviđa kritičnost trenutka

Došlo je do sastanka s Izetbegovićem. Rekao sam mu: »Alija, vidiš li da idemo u sukob sa Srbima, u rat. A Tuđman hoće da Bosnu dijeli. Šta ti kažeš, kako da riješimo ovaj problem?« On je bio svjestan da se nešto mora odmah poduzeti. Upitao me je što mislim da bi se konkretno moglo napraviti. Rekoh kako mislim da nikoga ne možemo zaobilaziti, već moramo ići na direktne i vrlo otvorene pregovore s jednom i s drugom stranom. Znao sam da je Izetbegović uvijek nedefiniran, voli skakati s jednog problema na drugi, tako da imaš osjećaj kako si mnogo pričao, a

rezultata nema. U tome razgovoru bio sam vrlo precizan, rekavši kako odmah moramo poduzeti neku određenu akciju.

Izetbegović za tajne kontakte

On nato reče kako nakon ovoga Tuđmanova stava moramo ispitati mišljenje bosanskih Srba, u kolikoj su mjeri oni za podjelu Bosne ili pod kojim uslovima nisu za podjelu. Upozorio me je na ono vrijeme kad je on objavio ideju o užem povezivanju Bosne sa Srbijom i Crnom Gorom i taj je njegov prijedlog naišao na vrlo negativne reakcije sa strane Muslimana i Hrvata, pa ga je on, da bi umirio mase, javno morao povući, i to više puta. To je za njega očevidno bio velik šok, te nakon toga više nije imao hrabrosti da povede javne pregovore. Predložio je neku vrstu tajnih pregovora. Odgovorio sam mu kako mi vremena za neke tajne kontakte nemamo, a, osim toga, pristalica sam javnih pregovora, sa svim konsekvencama koje to sa sobom nosi. Narod mora od prvoga do posljednjega momenta biti o svemu obaviješten. U demokraciji nije bez velike nužde dopušteno voditi pregovore iza leđa naroda koji te je birao.

Je li bilo tajnih pregovora o podjeli Bosne?

Imajući na umu razgovore između Izetbegovića, Tuđmana i Miloševića u Splitu, u meni se rodila neka sumnja kako nije riječ o nekim novim idejama, već da su vođeni tajni pregovori o podjeli Bosne u kojima je i Izetbegović sudjelovao. Upitao sam ga je li bilo i takvih pregovora. On me je uvjeravao da u takvim pregovorima nije učestvovao.

Dogovorismo se da nas dvojica ovaj put izađemo pred narod i temeljito obrazložimo kako je potrebno napraviti stvaran sporazum. Uvjeren sam, rekoh, da bi to narod prihvatio, pogotovo ako mu jasno predstavimo situaciju u kojoj se nalazimo. Vjerovalo se da se pregovori vode. Sam je Izetbegović predložio tu bližu federaciju sa Srbijom i Crnom Gorom, što je naišlo na otpor, jer se ništa nije znalo pod kakvim uvjetima bi to bilo. Onda je objavljen prijedlog Izetbegovića i Gligorova za očuvanje Jugoslavije. Prilike i narod zaista su neodloživo tražili rješenja.

Sukobi unutar koalicije

Izetbegović mi je rekao kako misli da srpska strana nema u njega povjerenja. Napomenuo sam mu da se on u koaliciji nalazi već devet mjeseci: »Vi imate političku koaliciju triju političkih nacionalnih stranaka i dijelite vlast u Predsjedništvu, Skupštini i Vladi, i kako to da niste uspjeli uspostaviti međusobnu saradnju i povjerenje?« Otkrio mi je kako postoje veliki sukobi, naročito u pogledu kadrovske politike. »Eto, mi na primjer na televiziji damo jedno mjesto za SDS, skinemo Srbina komunistu koji u nacionalnom pitanju ima manje-više pomirljiv i ljudski odnos, onda SDS postavi četnika koji počne voditi otvorenu borbu protiv nas.«

Biti ili ne biti

Izetbegović me je direktno upitao da li bih ja bio spreman pokušati razgovarati sa Srbima. Rekao sam: »Svakako da sam spreman, ako ti i ja

odmah ukratko uskladimo naše stavove.« Onda sam obrazložio osnovne pretpostavke naše pozicije: Jugoslavija mora biti u najmanju ruku konfederacija suverenih naroda, gdje Bosna mora biti ravnopravna članica. Mora imati vlastitu vojsku; mora u potpunosti biti ravnopravna Hrvatskoj i Srbiji i imati iste institucije kao one. Upozorio sam ga da i Srbija i Hrvatska već sada imaju institucije koje njih karakteriziraju kao suverene i nezavisne, i mi to moramo uzeti kao minimum, kao početno polazište za svaku daljnju diskusiju. Istaknuo sam kako do uspostave »regiona«, koji su teritorijalno već bili zacrtani, ne smije doći ni pod kakvim okolnostima.

Barem konfederacija...

Rekao sam kako se po mojoj procjeni Bosna može spasiti jedino ako mi sa Srbima napravimo otvoren i pošten sporazum, i to na bazi šest republika. Slovenija i Hrvatska još nisu proglasile nezavisnost, Mesić je sjedio u Predsjedništvu u Beogradu. Rekao sam mu kako mi s Hrvatima nemamo problema, samo moramo na vrijeme spriječiti Tuđmana da nas dijeli. Drugo, istaknuo sam kako je ovo problem isključivo Srba i Muslimana, pa ako dođe do rata, mi ćemo stradati.

Upitao sam Aliju Izetbegovića ima li on neki aranžman s Armijom. Odgovorio je da nema, ali da misli kako je Armija bolja od četnika, te da će nas ona braniti. Rekoh mu na to: »Pa Armija je četnička, pobogu Alija! Nemoj da tu sebi praviš iluzije!«

Jedini izlaz u sporazumu sa Srbima

Složili smo se da je sada pitanje biti ili ne biti. Za nas Muslimane jedini je izlaz u tome da načinimo sporazum sa Srbima. Došli smo do zaključka da bi se kontakti morali poduzeti odmah te izvidjeti je li neki sporazum sa Srbima moguć. Izetbegović me je zamolio da to pokušam.

»Ja ću to učiniti«, rekoh, »pod jednim uvjetom: da ti i ja stanemo zajedno.«

»Mi idemo zajedno, budi siguran!«, odgovorio mi je.

Onda sam mu iznio limite do kojih ja po savjesti i moja stranka možemo ići: Prije svega, suverenitet BiH, nedjeljivost BiH, bilo kakva podjela na regije apsolutno je neprihvatljiva. Drugo, Hrvati su ravnopravan konstitutivni narod Bosne i Hercegovine isto kao i Srbi, i mi zastupamo tripartitnost. Treće, polazimo sa stanovišta postojanja šest republika, da BiH mora biti ravnopravna Srbiji i Hrvatskoj. Ako bi se bilo kada dogodilo da jedna republika neće da ostane u Jugoslaviji, mi moramo preispitati svoju poziciju. Ja predlažem konfederativnu Jugoslaviju, ne na osnovi federacije, nego suvereniteta naroda, koji uključuje vlastitu vojsku, eventualno vlastiti novac, jednu zajedničku vladu.

Temeljni zahtjev: suverena BiH

Izetbegović se s time složio. Rekao je: »Dajem ti odriješene ruke da pregovaraš. Ja stojim iza toga, iako sumnjam da ćeš sa Srbima moći nešto postići.« – Bilo je to 12. jula 1991.

Pustio sam da prođe dvanaestak sati. Bio sam u velikom stresu. Uvečer sam pozvao Muhameda Filipovića, koji je bio potpredsjednik moje stranke: »Muhamede, situacija je takva da mi idemo u rat. Iza Srba stoji Armija, stoji Srbija, a Hrvati imaju iza sebe svoju republiku. Mi Muslimani smo ti koji će biti žrtve, mi smo u najslabijem položaju.« Oteto nam je oružje, mi smo goloruki. Mi nismo raspolagali vojnom snagom, jer kada je JNA uzimala oružje od teritorijalne odbrane, Izetbegović je bio pasivan i sve to dopustio. Iznio sam Filipoviću Izetbegovićev i moj prijedlog da napravimo iskreni sporazum sa Srbima, koji će biti historijski akt.

Karadžić prihvaća sastanak

Muhamed Filipović se s time složio i ja zatražim od njega da zakaže sastanak s Karadžićem. On je to pokušao, nije uspio. Tada sam uzeo telefon i sam nazvao Karadžića: »Želim da vidim vas, Koljevića i Krajišnika.« On mi odgovori da je zauzet iduća tri dana, da ide na put. Odgovorih mu: »Pazite, radi se o vrlo ozbiljnoj stvari. Pitanje je rata i mira. Molim vas, mi se moramo odmah vidjeti.« Nakon pola sata Karadžić meni telefonira i predloži da se sastanemo sutra u osam sati u Predsjedništvu, u kancelariji Nikole Koljevića.

"Jeste li svjesni da idemo u rat?"

Došao sam s Filipovićem. Njih su bila trojica: Radovan Karadžić, predsjednik, Nikola Koljević, član Predsjedništva BiH, i Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine BiH. Odmah sam prešao na stvar: »Gospodo, došao sam da pokušamo napraviti aranžman između nas. Mi ćemo se danas rastati ili kao ljudi koji ćemo živjeti zajedno ili kao protivnici. Odmah ću vas upitati: jeste li svjesni da idemo u rat?« Kažu: »Jesmo.« Pitam ih: »Jeste li svjesni da će to biti rat između Muslimana i Srba?« Kažu: »Jesmo.« Upozorim ih: »Kad god dođe do nekih problema između nas, mi mislimo da ste vi naši iskonski neprijatelji, a slično gledanje vlada i među vama, da smo mi vaši neprijatelji.«

Karadžić potvrdi da je upravo tako.

Okviri historijskog sporazuma

Onda nastavih: »Eto, zbog toga predlažem historijski sporazum. I to: mi prihvaćamo zajednički život s vama i ostajemo u konfederativnoj Jugoslaviji. Vi hoćete unitarnu Jugoslaviju po svaku cijenu. Mi hoćemo pod drugim uslovima: Bosna i Hercegovina treba da bude suverena i ravnopravna Srbiji i Hrvatskoj. Drugo, Bosna mora ostati čitava i nedjeljiva, ne prihvaćamo nikakve regije. Treće, u Bosni i Hercegovini su tri konstitutivna naroda, Srbi, Hrvati i Muslimani. I ovaj sporazum koji sada pravimo između nas automatski vrijedi i za Hrvate u Bosni.

Pored ovoga sporazuma predlažem protokol koji se neće objavljivati, a u njemu se utvrđuje da nikakav kraj ne smije biti priključen Bosni, to jest nikakva srpska krajina. Za Sandžak tražimo kulturnu i administrativnu autonomiju, prema omjeru stanovništva. Mi svoj jezik nazivamo bošnjačkim jezikom, vi ga možete nazivati srpskim, a Hrvati hrvatskim

jezikom. Mi tražimo paritet u vlasti, prema popisu stanovništva koji se već pripremao ili izborima koje ćemo pripremiti.«

Tko će zaigrati krvavo kolo

Za zaštitu manjina

Vjerovao sam: ako se oni muslimani koji su se prije izjasnili kao Jugoslaveni, Srbi ili Hrvati, u novom popisu svi identificiraju kao Bošnjaci-muslimani, rezultati toga popisa pokazat će da smo mi apsolutna većina u Bosni i Hercegovini. Zatim sam rekao kako mi moramo biti zaštićeni gdje god smo u manjini, a Srbi će biti zaštićeni gdje su oni u manjini.

Rekoh kako smo propustili priliku za vrijeme Austro-Ugarske i, poslije, pri stvaranju Jugoslavije, da mirnim dogovorom raščistimo međusobne račune. »Mi ustvari nemamo problema s vama. Za svako selo se zna kome pripada. Naše vjekovno neprijateljstvo je mit koji mora biti razbijen.«

Predložio sam da sastanak nastavimo kod Alije Izetbegovića, da čuju da se on s tim slaže, ali je nastavljen kod Koljevića.

Nema ujedinjavanja krajina!

Postavio sam još pitanje Krajine. Bio sam odlučan da ni u kojem slučaju ne dolazi u obzir neko ujedinjenje krajina, hrvatske i bosanske. Mi smo, rekoh, upoznati s tim planovima i smatramo da se oni ne mogu provesti bez rata: »Ko to krvavo kolo zaigra, morat će ga igrati do kraja i nikada se ne zna ko će na kraju izići kao pobjednik.« Podsjetio sam na primjer njemačke armije, koja je dugo vremena bila pojam nepobjedivosti, zatim primjer odluke o uništenju Židova, i sve to Hitleru i njegovoj silnoj Njemačkoj nije pošlo za rukom, te su na kraju taj rat izgubili.

Nato će Karadžić: »Slušajte, ako ste zaista iskreni i ako zaista hoćete da ostanete u savezu jugoslavenskih zemalja, ja vam mogu odmah reći da sam spreman prihvatiti ravnopravnost Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Hrvatskom. Sve vaše zahtjeve i uslove mi prihvaćamo, osim jednoga: mi smo već suviše daleko otišli u stvaranju regiona, ne možemo od toga odustati. Isto tako ne možemo više da zaustavimo ideju o spajanju srpske Krajine u Hrvatskoj s Krajinom bosanskom. Taj je proces već daleko odmakao. A i druge republike imat će neke regione, kao npr. Kosovo.«

Odgovorio sam Karadžiću: »Albanci su nacionalna manjina u Srbiji, jer Albanci imaju svoju matičnu državu. U Bosni niko nije manjina, pa se to dvoje ne može uspoređivati. Ali, ako vi od regiona ne odustajete, onda nemamo o čemu da diskutiramo. Naš je zahtjev kategoričan: nema regiona u Bosni i Hercegovini!«

Onda Karadžić kaže da misli da bi ipak na to mogli pristati. Koljević se s njime složio, onda se priklonio i Krajišnik. Nakon Krajišnikova pristanka nastupila je velika promjena atmosfere. Karadžić je rekao Koljeviću: »Pa dobro, domaćine, imaš li ti šta ovdje da se popije?«

Uto se postavilo pitanje: Šta sad da se radi?

Rekao sam kako smatram da bi o svemu ovome trebali razgovarati s Miloševićem. Karadžić je ustao i nazvao Miloševića. Iz njegova telefonskog razgovora bilo je očevidno kako je već prije toga o najavljenom razgovoru obavijestio Miloševića. Sam način na koji je započeo razgovor ukazivao je na to. Odmah mu je rekao da su ovdje gospoda Zulfikarpašić i Filipović. Kazao je kako smo došli do jednog sporazuma: »Oni imaju vrlo jasne poglede, i mi smo mišljenja da bi se moglo krenuti u pravcu dogovora. Složili smo se u osnovnim principima na osnovu kojih bi se trebao izraditi jedan sporazum i uz njega jedan dodatni protokol. Zulfikarpašić bi želio doći i s Vama o tome razgovorati.« Onda se okrenuo meni: »Kada Vi možete ići u Beograd?« Rekoh kako ću sutra krenuti redovnom avionskom linijom. Oni su znali u koliko sati leti prvi avion, tako da je sastanak s Miloševićem ugovoren za sutra u deset sati ujutro.

Ugovoren sastanak s Miloševićem

Nakon kojih sat i po od našega dolaska predložio sam im da odemo k Aliji Izetbegoviću, kako bi se oni uvjerili da on iza toga stoji. Izetbegovića sam prethodno obavijestio o dogovorenom sastanku s Karadžićem i pritom najavio eventualni dolazak njemu. Tako smo se svi skupa – Karadžić, Koljević, Krajišnik, Filipović i ja – zaputili u kabinet Alije Izetbegovića. Nakon konvencionalnih pozdrava prešli smo u konferencijsku sobu i tu počeli razgovore. Ispalo je da sam tu konferenciju vodio ja. Izetbegovića sam u kratkim crtama obavijestio na kojim smo se principima složili, te mu kazao da sutradan idem Miloševiću u Beograd da i s njime o tome razgovaram. Slušao je vrlo pažljivo, i na njegovu licu bilo je vidljivo iznenađenje kad sam rekao kako je pitanje regija skinuto s dnevnog reda. Očevidno nije očekivao da će Srbi na takvo šta pristati, te je bio vrlo zadovoljan.

Izetbegović iznenađen

Ja sam na osnovu svoga iskustva još iz partizana, pa iz kasnijeg političkog rada, dobro upoznao srpski mentalitet i držim kako je najbolji način razgovora s njima kazati im otvoreno koji su limiti, šta mi ni pod kakvim okolnostima nećemo prihvatiti i na taj im način ne dati mogućnost da izađu sa svojim prijedlozima koji bi bili u sukobu s našima. Tako sam ih stavio pred alternativu: uzmite ili odbacite. Ako prijedlog odbacite, mi znamo da će biti rat i sukob, na to ćemo se pripremiti; ako prihvatite, napravit ćemo sporazum.

Koljević ne vjeruje Izetbegoviću

Nakon moga izlaganja Izetbegović je rekao da se on sa svim iznesenim u potpunosti slaže. Predložio sam da se ove tačke u kojima smo se složili odmah izdiktiraju sekretarici, pa da onda zajednička komisija izradi protokol koji neće biti za objavu. Srbi su se suglasili, a onda je Izetbegović

rekao: »Neka se to napiše, pa ću ja potpisati kad se vratim iz Amerike.« Nato će Nikola Koljević glasno: »Bogami, Alija će nas prevariti!«

Okrenuo sam se Koljeviću i oštro reagirao: »Molim Vas, kako Vi to govorite? Čovjek pred svima nama potvrđuje svoj pristanak. Nismo djeca, ovdje se radi o vrlo ozbiljnoj stvari.«

Koljević mi na to kaže: »Vi ste bili s njim, ali ga ne poznate kao ja, koji svaki dan s njim radim u Predsjedništvu.«

Tako je atmosfera najednom zaprijetila da se pretvori u svađu. A to sam svakako želio izbjeći. I zaista je nastala prepirka između njih dvojice. Koljević mu je počeo dobacivati: »Evo vidiš, ti ideš u Ameriku, a ja koji sam u Predsjedništvu zadužen za veze s inostranstvom o tome nemam pojma! O tome me nisi ni obavijestio. Ti vodiš i svoju kćerku, ona je član delegacije, a ja, koji sam član Predsjedništva, nisam pozvan da pođem.«

Napetost nesređenih odnosa vlasti

Izetbegović je tada izjavio nešto, za mene nevjerovatno: »Znaš, ja sam razumio da je Skupština u vašim rukama, Vlada u rukama Hrvata, a Predsjedništvo u rukama nas Muslimana.« Rekao sam poluglasno Izetbegoviću kako mislim da je on predsjednik svih građana Bosne i Hercegovine – Bošnjaka, Srba i Hrvata. Pošto sam ih obojicu upozorio kako nije vrijeme za svađe, Koljević mi se obratio ignorirajući Izetbegovića. Počeo je objašnjavati kako je putovanje u Ameriku stvar njegove kompetencije, kako mu je Alija dosada stotinu puta nešto rekao, pa to kasnije nije izvršio, kako će to uraditi i ovaj put, pa će se iz svega ovoga izvući, kako on sumnja da Izetbegović uopće hoće da potpiše sporazum.

Rekao sam Koljeviću da je Alija Izetbegović sigurno svjestan važnosti ovog događaja te da sigurno ovo ne može niko izigrati, pa treba da on, kako je i Alija napomenuo, sve ovo s profesorom Filipovićem metne na papir, da bi se što prije potpisalo.

Nisam nikako htio dozvoliti da se sastanak pretvori u prepirku o beznačajnim problemima sastava delegacije koja ionako nije bila službena, pa sam im vrlo energično rekao: »Gospodo, mene se ne tiču ove vaše stvari. To je stvar Predsjedništva, pa vi to tamo raspravite. Molim vas da u ovom poslu zadržimo nivo na kojem smo počeli.«

Dogovor o potpisnicima

U tom nas je trenutku Alija Izetbegović odlučio nečim počastiti. Pozvana je sekretarica, naručeno je piće i onda je opet počeo razgovor u civiliziranoj atmosferi. Karadžić i Izetbegović razgovarali su prijateljski. Bili su također na »ti«, ali s više uzajamnog respekta nego što ga je bilo između Koljevića i Izetbegovića. Karadžić je upitao što misli ko bi sve trebao supotpisati. Rekao sam da u ime Muslimana treba da potpiše Izetbegović, ako potpisuje samo jedan, a ako će ih potpisati više, dogovorit ćemo se da potpiše i neko iz naše stranke. Izetbegović je odlučno tražio da supotpisnik budem i ja. Meni pak je bilo važno stvaranje sporazuma, jer sam bio duboko svjestan opasnosti u kojoj smo se nalazili.

Susret s Miloševićem

Sve se završilo na dogovoru o ponovnom susretu nakon Izetbegovićeva povratka iz Amerike. S Izetbegovićem sam o sporazumu razgovarao kasnije još dva-tri puta. Nikakvih problema nije bilo.

Mješavina boljševika i nacionalista

Odmah sutradan otputovao sam u Beograd na razgovor sa Slobodanom Miloševićem. S njime se prije toga nisam nikada susreo. O njemu sam – znajući ga samo s televizije i iz novina – imao predstavu kao o temperamentnom balkanskom čovjeku, mješavini boljševika i nacionalista. Primio me je tačno u deset sati. Njegov me je sekretar dočekao na ulazu zgrade, a sam Milošević čekao je u predsoblju sekretarijata. Reče mi kako je čitao stvari koje sam pisao, kako je pratio moj dolazak u zemlju. Odmah smo prešli na konkretan razgovor. Milošević je djelovao vrlo mirno, uglađeno, kultivirano, daleko od slike što sam je o njemu imao.

Kratko vrijeme prije tog susreta dao sam jedan intervju koji je nosio naslov »S Miloševićem se ne može pregovarati«. To sam izjavio imajući u vidu njegova drastična i krajnje nacionalistička shvatanja. No, u tom je trenutku njegov pristanak na sporazum bio od bitne važnosti za Bosnu i Hercegovinu, a tomu sam, i ničemu drugom, morao dati prioritet. Izložio sam mu tačke naših uvjeta i limita. Posebno smo se zadržali na pitanju regija. Rekao sam mu kako je to za nas neprihvatljivo i kako mi je drago što su predstavnici SDS-a u tome pogledu pokazali određeno razumijevanje, ali da kod njih još postoji neko kolebanje koje bi trebalo otkloniti. Milošević reče da su regije predviđene kako bi se izvršio pritisak na Muslimane:

»Ako vi vodite neprijateljsku politiku prema nama, onda mi putem regija uzimamo što veći dio Bosne pod našu kontrolu. Sporazumom ovakvoga sadržaja, koji su i Srbi Bosne prihvatili, okolnosti se mijenjaju, i želim vam reći da o regijama više neće biti govora.«

Pitanje regija u Bosni

Tako sam imao priliku i neposredno se uvjeriti da je Milošević jedan od tvoraca velikosrpske politike u Bosni i Hercegovini, dirigent koji izravno određuje kako će se ta politika provoditi. Ali sad on vrlo energično govori kako se odustaje od stvaranja regija. Podržao je ono što je bilo najvažnije u čitavom sporazumu, jer stvaranje regija dovelo bi neizbježno do ratnog sukoba.

Sandžak

Potom sam mu izložio naš odnos prema Sandžaku, rekavši kako se mi ne možemo odreći naših interesa za Sandžak. To je dio Bosne koji je tek 1878. otkinut. Kazao sam kako mi želimo biti politički prisutni u Sandžaku, pri čemu ne želimo dovoditi u pitanje granice između Bosne i Srbije. Nato on, na moje veliko iznenađenje, reče da takvo stanovište prihvaća, i odmah je iznio svoj prijedlog:

»Mi smo spremni dati kulturnu i administrativnu autonomiju Sandžaku, po principu 60:40 u korist Muslimana u srbijanskom dijelu novopazarskog Sandžaka i isto tako u korist Srba u crnogorskom dijelu, kako odgovara strukturi stanovništva. Spremni smo u kompletnoj administraciji, u školstvu itd. dati punu slobodu jezika, kulture i u svim državnim ustanovama striktno respektirati ovaj ključ 60:40.«

Separatni protokol o Sandžaku

Rekao sam da to zadovoljava naše želje i mislim da bi to trebalo umetnuti kao dio našega sporazuma. Odgovorio je: »Vidite, to bi moglo izgledati kao da smo mi prisiljeni dati vama autonomiju. Ta autonomija dolazi kao posljedica ovoga sporazuma između Srba i Muslimana u Bosni. Odnosi u Sandžaku ne mogu biti predmet ugovora između dvije države – to je stvar Srbije. Mi to možemo unijeti u protokol koji neće biti objavljen, ali kojega će se svaka strana morati obavezno držati. U sporazumu možemo kazati kako je izrađen i jedan protokol koji regulira detaljno provođenje sporazuma.«

Rat u Hrvatskoj

Postavio sam mu potom pitanje rata u Hrvatskoj. »Po mojoj ocjeni«, rekao sam, »riječ je o osvajačkom ratu. To je napad na jednu slobodnu republiku. Mi to ne možemo odobriti i želimo da se taj rat na častan način završi.«

Milošević me je pogledao i odgovorio: »Vi morate shvatiti da ondje živi velik broj Srba. Imajući u vidu iskustvo s NDH, mi moramo biti zainteresirani za taj problem, ali ako dođe do realizacije sporazuma između nas, onda ratu nema mjesta, i moglo bi se odmah stupiti u razgovore o tome kako okončati rat s Hrvatskom. Ukoliko želite biti posrednik, možete hrvatskoj strani prenijeti ovo moje mišljenje.«

Kao pojedinac nisam se toga mogao primiti, ali sam rekao da bi naša stranka sigurno bila spremna naći pogodne ljude koji bi te kontakte uspostavili.

Kosovo

Treće o čemu sam s Miloševićem razgovarao bilo je pitanje Kosova. Rekao sam mu: »Morate znati da smo mi vjerski vrlo osjetljivi i suosjećamo s albanskim narodom. Insistiramo da budu poštovana njihova prava. Zainteresirani smo za pronalaženje demokratskog rješenja za Kosovo.« Predložio mi je da nakon potpisivanja ovoga sporazuma odmah stupimo u kontakte s predstavnicima Albanaca i taj problem uznastojimo riješiti na obostrano zadovoljstvo.

JNA

S Miloševićem sam također razgovarao o pitanju strukture komandnog kadra u JNA. Pošto sam bio upoznat sa sadržajem prije spomenutih pisama pojedinih oficira JNA, kao što je primjerice Uzelac, s njihovim držanjem i shvatanjem cjelokupne situacije, rekao sam Miloševiću: »Vidite, kad sam se vratio u svoju domovinu, na moje veliko čudo, pored relativne većine Muslimana vidio sam da su oni vrlo malo zastupljeni na

komandnim položajima u Armiji. Imajući u vidu nacionalni sastav, mi smo nešto kao okupirana zemlja.«

"Ovim sporazumom vi prestajete biti naši neprijatelji"

Milošević je bio neočekivano otvoren i kooperativan: »Mi taj problem možemo riješiti u roku od nekoliko dana, još prije sklapanja sporazuma. Dajte mi imena generala koje vi želite, spreman sam odmah urediti s Generalštabom da se u Mostaru, Tuzli, Sarajevu i Banjoj Luci postave komandanti Muslimani. Neka Musliman bude i komandant Teritorijalne odbrane. Ovim sporazumom vi prestajete biti protivnici i neprijatelji, i nemamo nikakvog razloga da ne prihvatimo vaše zahtjeve.«

Nervoza u Hrvatskoj

Srbima je tada odgovarao sporazum

Sjećajući se tih događaja, ne mogu se oteti dojmu kako smo se u tom trenutku zaista našli pred jednom historijskom šansom. Očevidno je da su Srbi bili spremni na mnogošta, kako bi se rehabilitirali u svijetu i pokazali da nisu agresori. Naravno, njima je odgovaralo to što su Muslimani sporazum ponudili na vlastitu inicijativu.

U mome razgovoru s Miloševićem nije bilo sukobljavanja, ali je u jednom trenutku ipak došlo do nesuglasice. Rekao sam mu: »Znate, Vi ne uživate povjerenje moga naroda, dapače bošnjački narod Vas doživljava kao čovjeka koji na svaki način želi sprovesti velikosrpsku politiku na teritoriji Bosne i Hercegovine. S obzirom na to, smatram da bi neki treći, inostrani faktor trebao biti supotpisnik ovog sporazuma. Mislim da bi Evropska zajednica ili OUN prihvatili da budu supotpisnici sporazuma.«

Strani supotpisnici

Tome se Milošević usprotivio, rekavši kako je on protiv arbitraže stranaca. Onda sam sugerirao kako to mogu zatražiti oni, kao srpska strana, tako da djeluje kao gesta velikodušnosti. Milošević je ponovio da je protiv toga: »Ali, da bismo pokazali u kojoj mjeri želimo ovaj sporazum i u kojoj mjeri vam želimo izaći u susret, spreman sam i to uzeti u obzir.«

Zatim smo razgovarali o tehnici samoga potpisivanja. Predložio sam da to učine predsjednici republika, da to bude državno-pravni ugovor, ili, pak, da to najprije potpišu predstavnici muslimanskog i srpskog naroda, a onda predsjednici republika.

Prvi predsjednik nove zajednice Musliman

Tada je Miłošević iznio još jedan prijedlog: da se predsjednik Predsjedništva Jugoslavije, odnosno Saveza država, kako god se ono nazvalo (nismo još insistirali na određenom rješenju), imenuje po abecednom redu, pa neka Bosna i Hercegovina bude prva. »Slažem se da predsjednik ove države bude Musliman, i stavimo to na pet godina. Neka mu budu date kompetencije slične onima koje se daju u Francuskoj – da može postavljati vojne komandante, diplomaciju itd.«

Iznio sam mišljenje kako ta osoba na vrhu saveza država, koji će se oslanjati na republike, a ne na centralnu državu, treba predstavljati više

simboličnu figuru i kako toj funkciji ne treba davati neke velike kompetencije. Kazao je da ćemo se o tome kasnije dogovorati. »Samo želim pokazati svoju spremnost za izbor Muslimana kao bosanskog predstavnika, a te kompetencije nudim radi vaše sigurnosti.«

Za minimalne kompetencije predsjednika

U tome sam vidio opasnost – da nakon našeg pristanka na velike ovlasti i kompetencije predsjednika bude usvojen princip brojčane jačine naroda. Bio sam stoga pomalo sumnjičav i ostao sam na stanovištu minimalnih kompetencija centralne vlasti, koje ne smiju ograničavati suverenitet pojedinih sastavnih država, odnosno republika. Milošević je to smatrao predmetom diskusije nekih komisija, parlamenata, čije prihvatanje ne mora biti tretirano kao nečiji uspjeh ili neuspjeh.

Interesantno je i njegovo insistiranje na što skorijem potpisivanju. Osobno sam tražio raščišćavanje svih spornih detalja prije nego što dođe do potpisivanja. Rekao sam mu kako nam političko iskustvo i mudrost nalaže prethodnu javnu diskusiju svih otvorenih pitanja te uključivanje i trećeg faktora u ovakav sporazum. I druge bi zemlje, smatrao sam, vidjele kako se ne stvara centralistička Jugoslavija, nego država koja uvažava slobode drugih naroda, država u kojoj Srbi nemaju hegemonističkih privilegija. Evropa je svakako kretala prema ujedinjenju, pa je trebalo tražiti rješenje koje neće nositi negativne posljedice za čitavo ovo područje. Treba tražiti rješenje u uređenju koje će garantirati slobodu transfera novca, robe, ljudi, saobraćaja...

Izetbegovićeva suglasnost

Po mom povratku iz Beograda u Sarajevo doskora je Izetbegović došao iz Amerike i na aerodromu, na pitanje novinara znade li da je Zulfikarpašić bio kod Miloševića i razgovarao s njim, izjavio: »Razgovarao je i u moje ime i u ime SDA. Mada je on na čelu jedne male stranke, ja imam s njime aranžman da radimo na sporazumu između Muslimana i Srba.«

Prije odlaska Miloševiću obavijestio sam o tome i Stjepana Kljuića, koji je pokazao veliko razumijevanje. Rekao sam mu: »Ja nemam što s tobom pregovarati, mi isto mislimo. Pregovara se s političkim protivnicima, a tebe ne smatram protivnikom, za razliku od Srba, koji jesu politički protivnici. S protivnicima se prave aranžmani, ne s prijateljima. Mi obojica stojimo na stajalištu samostalne Bosne, smatram da su Hrvati nama prirodni saveznici. Spreman sam odmah s tobom napraviti sporazum da ćemo zajednički ići u parlamentarnu borbu.« Kljuić mi je rekao: »Ja u to ne sumnjam, to je dobra stvar, mi ćemo još razgovarati. A što kaže Alija?« Rekoh kako se Izetbegović sa svime slaže i aktivno u svemu učestvuje.

Hrvati prirodni saveznici

U to vrijeme rad oko sporazuma sa Srbima bio je centralna tema štampe i ostalih medija. Bila je to senzacija. Nervoza je nastala u Hrvatskoj, jer su ondje mislili kako sada Muslimani sa Srbima prave savez-

ništvo na štetu i protiv Hrvata. Čim se okreneš jednome, drugi smatra da ga izdaješ. Čim se okreneš prema Hrvatima, Srbi postaju nervozni, čim se okreneš prema Srbima, postaju Hrvati nervozni. *Negativni odjeci*

No, bio sam apsolutno uvjeren da je pitanje sporazuma sa Srbima pitanje rata i mira, pitanje egzistencije Bosne i Hercegovine. Bio sam uvjeren da smo dostigli kritičnu tačku gdje će sukobi, ako izbiju, ugroziti opstanak Muslimana u Bosni. Pogotovo s obzirom i na politiku Alije Izetbegovića i na politiku onih u Srbiji.

Jastrebovi protiv Zulfikarpašića

U svemu tome nehotično sam došao u centar političkih zbivanja u Bosni, a to je SDA i Izetbegovićev aparat primio vrlo negativno. Poslije sam saznao kako su govorili Izetbegoviću: »Vidiš, tebi sada ulazi Zulfikarpašić na mala vrata, ti si ga pobijedio na izborima, a on sada postaje vodeći politički faktor u Bosni i Hercegovini.«

Čuvši takve priče i komentare, otišao sam Izetbegoviću i rekao: »Alija, potpiši ti sporazum, ti si predsjednik vladajuće stranke. Ja u toj konačnoj fazi nisam potreban, vratit ću se u Švicarsku. Nikakvih političkih pretenzija nemam. Da sam htio da budem predsjednik, SDA stranka me je kandidirala, ja bih bio izabran. Ti bi bio predsjednik stranke, ja predsjednik republike, kako si i sam predložio. Kad sam se rastajao s tobom znao sam da se odričem toga položaja. Odlazim, radit ću samo na Bošnjačkom institutu i posjećivati Bosnu.« *Sporazum predan u ruke Izetbegoviću*

Ali, u SDA je mašinerija već stavljena u pogon. Napravili su na Igmanu, u bivšem milicijskom domu, zasjedanje na kojem su pobijedili stranački »jastrebovi«. Postavili su tezu: SDA je u opasnosti, naši izborni rezultati su ugroženi. Zulfikarpašić dolazi na čelo političke borbe u Bosni i Hercegovini. Tu će biti s njegove strane osvetničke politike prema nama. Opasnost od sukoba sa Srbima je prenapuhana. Oni neće da ratuju kao što nećemo ni mi. Vidite da vlada mir u Bosni. *Odbijanje u SDA*

MALOČA: Kako su razgovori odjeknuli u javnosti? Je li popuštala napetost među ljudima? Strah se ipak već duboko uvukao u narod!

ZULFIKARPAŠIĆ: Istina jest, da je nakon nagovještaja sporazuma najedanput zavladalo popuštanje zategnutosti između Muslimana i Srba, u tolikoj mjeri da su se opet Muslimani i Srbi počeli nalaziti zajednički u kafanama, razgovarati. Bio je to rezultat već samoga očekivanja sporazuma, a ne rezultat neke politike SDA ili četničke politike. *Popuštanje napetosti*

U to vrijeme nisam vjerovao da se ideja velikosrpstva mijenja, ali sam bio uvjeren da se konkretna velikosrpska politika povlači pred tim spo-

Srpska kritika: sporazum u interesu Muslimana

razumom, jer je i u njihovu vlastitom interesu tada bilo da se napravi mir. Srbi su u sporazumu gledali svoj interes, kao što smo mi gledali svoj. Profesor Nenad Kecmanović je u svojim zabilješkama, objavljenima u NIN-u, ocijenio da je moj sporazum sa Srbima bio u interesu Muslimana, ali da nije bio u interesu Srba.

No, danas možemo reći Kecmanoviću da ne može biti u interesu Srba ovo što se poslije dogodilo, jer je to za njih historijski i civilizacijski velika sramota i tragedija. Ovo ubijanje, klanje, silovanje, razaranje isto tako kompromitira srpski narod kao što uništava moj narod. I ni za koga nije u interesu. Niti je u interesu Srba, niti Hrvata, a najmanje je u interesu Muslimana.

U onome trenutku moj je pristup Srbima bio iskren, mada nisam imao iluzije da nećemo naići na ogromnu opoziciju i da će nestati ambicije velikosrpstva da ipak osvoje ove krajeve. Ali meni je bilo jasno i ovo: ako ne dođe do otvorenoga rata, doći će do političke borbe između velikosrpske ideje i ideje sporazumijevanja. Vodit će se dugotrajna borba, ali ona će biti politička, a ne vojna! Vjerovao sam da ćemo izići iz te borbe kao pobjednici, jer sam imao u vidu snagu moga naroda i naše kadrove. Nisam imao razloga vjerovati da će Hrvati nakon jednog sporazuma, u kojemu mi njima ostavljamo prvorazredno mjesto, pokušati taj sporazum razbiti. Doduše, oni ga ne bi ni mogli razbiti ako bismo mi i Srbi postigli efektivan aranžman. Sporazum su mogli razbiti samo Srbi ili Bošnjaci, nitko drugi.

I dogodilo se to da su ga razbili upravo Bošnjaci. Nakon već spomenutog vijećanja SDA na Igmanu donesena je odluka da se odustane od sporazuma, koji Izetbegović nije, doduše, sam inicirao, ali ga je objeručke prihvatio kao jedinu alternativu ratu. Ne mogu se oteti dojmu da je Izetbegović u duši bio za sporazum i da je možda postao žrtva jedne radikalne grupe u svojoj stranci, koja ga je prisilila da od sporazuma odustane.

Šok odbijanja

Dogodilo se to iznenada i posve neočekivano, dok sam nastupio na sarajevskoj televiziji i u razgovoru s gospođom Kenić u otvorenoj diskusiji objašnjavao ciljeve sporazuma. Govorio sam o ulozi Hrvata i kako njih smatram našim prirodnim saveznicima, a ništa nisam govorio protiv Srba. U toku TV-razgovara bude gospođi Kenić uručen telefax u kojem je pisalo da je SDA protiv svake ideje sporazumijevanja sa Srbima! Na dnu je bio neki pečat i nečitljiv potpis. Kad je to Kenićka pročitala, bio sam vrlo iznenađen, šokiran.

MALOČA: Što se poslije dogodilo? Kako je reagirala srpska strana, njihove vođe?

Zajednički zborovi

ZULFIKARPAŠIĆ: Značajno je da ni Milošević ni Karadžić ni nakon toga ne odustaju od sporazuma, već nastavljaju razgovore s MBO, jer njima je očito do sporazuma bilo jako stalo. Ja idem s njima na zajedničke zborove u Trebinju i Zvorniku. U Trebinje dolazi 40 hiljada ljudi, od toga 30 hiljada Srba i samo deset hiljada Muslimana. Rekoše mi da ni prilikom priredbe u čast Jovana Dučića ni prilikom Osnivačke skupštine SDS nije bilo u Trebinju toliko ljudi kao što je došlo na ovaj zajednički zbor. Isto je tako uspješan bio velik zbor u Zvorniku, na kojem je Karadžić rekao otprilike kako je ideja »Velike Srbije« lijepa, ali za nas je to neostvariv san«. Bilo je to odricanje od velikosrpstva.

Tada je SDA organizirala demonstracije protiv mene. A ja doista nisam želio voditi borbu protiv Izetbegovića. Imao sam tada i neke zdravstvene probleme, pa sam otišao na neko vrijeme u Švicarsku, a onda Filipović na svoju ruku objavi da naša stranka MBO zamrzava sporazum i da prepuštamo Stranci demokratske akcije da ona nastavi pregovore. Alija Izetbegović, zajedno s Izetom Serdarevićem i Rusmirom Mahmutćehajićem, potpredsjednikom vlade, na prvim je pregovorima pristao na stvaranje regija, tako da je Momčilo Krajišnik u jednoj televizijskoj emisiji rekao: »Ne mogu uopće da razumijem ovu promjenu kod Alije Izetbegovića. On sada insistira na nečemu što nije u interesu Muslimana, kad nam sam nudi regije.«

Iznenađenje strane koja je popustila

Tako je, eto, došlo do ove katastrofe. I danas sam duboko uvjeren da je sporazum bio posljednja šansa Bosne da ostane suverena, samostalna i, što je najvažnije, da se izbjegne rat.

»Slučaj Abdić«

MALOČA: Kad već spominjete raskole u bošnjačkom političkom korpusu, bilo bi zanimljivo čuti kako objašnjavate još jedno za mnoge zagonetno, nerazriješeno pitanje unutarmuslimanskog rascjepa u Bosni, to jest lučaj Fikreta Abdića i njegove »Autonomne pokrajine Zapadne Bosne«?

ZULFIKARPAŠIĆ: S Abdićem je razbijanje Bosne doživjelo jedan od najžalosnijih svojih trenutaka. Pored teške borbe sa četničkom agresijom i napada HVO-a u najkritičnijem momentu zaprijetio je i međusobni sukob Bošnjaka. Na prve vijesti da prijeti neposredno izbijanje vojnog sukoba između ljudi Fikreta Abdića i snaga Armije Bosne i Hercegovine, uputio sam 6. oktobra 1993. pismo predsjedniku Predsjedništva, Aliji Izetbegoviću, i, tada članu Predsjedništva, Fikretu Abdiću, apelirajući da na svaki način izbjegnu tragediju. Upozorio sam ih da se u ovim teškim povijesnim trenucima mora spriječiti međusobno prolijevanje bošnjačke krvi. Pozvao sam ih da odmah dođu u Zürich na razgovor. I od jednoga i

Poziv Aliji i Fikretu na razgovor

od drugoga dobio sam u različitim vremenskim razdobljima potvrdu o spremnosti da pregovaraju. Ali tada je već bilo kasno. Naime, najprije je pristanak dao Abdić, a onda, kad je dosta kasnije na razgovore pristao i Izetbegović, dolazi vijest o Abdićevom odlasku u Beograd na razgovore s Karadžićem i Miloševićem.

Sposoban privrednik

Uvjeren sam da se taj porazni događaj mogao i morao izbjeći na svaki način. Izetbegović je izabrao Abdića da s njim uđe u Predsjedništvo, i Abdić tom prilikom dobiva najviše glasova. Osobno sam imao s Abdićem prilično negativno iskustvo. Dok je bio progonjen i nalazio se u zatvoru, počevši od 1987., imao sam osjećaj da je hajka na njega izazvana u svrhu slabljenja ekonomskog napretka bošnjačke Cazinske krajine, koja je, pod Abdićevim vodstvom, išla prilično brzim koracima u modernu industrijalizaciju, izgradila najmoderniji sistem obrade poljoprivrednih proizvoda, stvarala perspektivnu proizvodnju, izgrađujući kadrove prvoga reda. Sve to zahvaljujući viziji i energiji Abdića kao privrednika, na čelu kombinata Agrokomerc u Velikoj Kladuši. Nakon moga povratka u zemlju Abdić mi se nije ni zahvalio za sve što sam činio za njegovu obranu u vrijeme suđenja i za objektivno informiranje javnosti.

Izetbegovićev izabranik

Što se tiče Abdićeve uloge u Predsjedništvu, može se reći da njegov značaj tu nije bio malen. U vrijeme sukoba u Hrvatskoj Abdić je bio glavni opskrbljivač srpske Krajine hranom i zauzvrat Karadžić mu je omogućio da naplati sve dugove koje je imao na Kosovu i u Srbiji. Bilo kako bilo, on je bio član Predsjedništva, nastupao je kao visoki funkcioner SDA i izabranik Alije Izetbegovića. Onda je krenuo putem izdaje i pridružio se najvećim neprijateljima Bosne i svoje Cazinske Krajine, koja ga je uzdigla.

Krajišnici junaci, dobri komšije

A kad je riječ o Cazinskoj krajini, historijski gledano, ona predstavlja jedan od najinteresantnijih krajeva Bosne. Smještena na granici turskoga carstva, dala je danak u krvi i stvorila borbeni element kakav nije postojao u čitavom carstvu. Svaki je seljak prije svega bio vojnik, a Krajina je bivala kolijevkom najvećih junaka: Mustaj-bega Ličkog, Muje i Halila Hrnjice, Hasan-age Pećkog i niza junaka koji su obogatili našu povijest i našu poeziju. Zbirka junačkih pjesama Cazinske krajine najbogatija je i najljepša u Bosni. Krajišnici su kroz stoljeća bili siromašan, ali ponosan i ratnički element, uvijek spreman na velike žrtve za svoj narod, za svoju vjeru, za svoju Bosnu.

Jedno vrijeme za Drugoga svjetskog rata proveo sam u Cazinskoj krajini. Krajišnike sam tada upoznao i kao dobre junake. Živeći zajedno s kršćanima, s kojima su bili u stalnom kontaktu još od turskih vremena, razvili su posebnu vrstu tolerancije i poštovanja prema komšijama, koje u svojoj sredini brane svim silama. Oni su spremni na kompromis, nikada na kapitulaciju.

Cazinska krajina je u toku Drugoga svjetskog rata jedina sačuvala svoje stanovništvo od pokolja. Oni sami nisu počinili nikakvih prijestupa protiv svojih komšija, nego su naprotiv uložili sve da očuvaju živote svoje i svojih komšija. Preko Huska Miljkovića i Nurije Pozderca vodili su pametnu i samostalnu politiku. Iz rata su izašli s najmanje žrtava. I pored toga što su se za svoju slobodu borili i u okviru partizanskih jedinica, komunističke su vlasti na njih vrlo loše gledale.

Tragična Cazinska buna

Naročito tešku tragediju doživjeli su nakon poznate Cazinske bune 1952., kada su, vjerovatno isprovocirani krivim vijestima, podigli ustanak s ciljem svrgavanja komunističke vlasti, nakon čega su se JNA i komunistička policija s neviđenom okrutnošću bacile na Krajišnike. Uhapšeno je nekoliko hiljada ljudi, pobijeno na stotine njih, hiljade su bile otjerane u logore, robije, zatvore, gdje su godinama radili po rudnicima i na drugim najtežim poslovima.

Morali smo, eto, doživjeti da je nakon one tragedije od prije četrdeset godina ovaj prostor danas pogodila nova, koja je žalosni vrhunac tragedije za cijelu Bosnu. Danas je izdajom jednoga samozvanog vođe došlo do političkog apsurda, do bošnjačkog samoponiženja i samouništavanja. To do kraja iskorištavaju svi neprijatelji Bosne, jer jedino njima ovaj međubošnjački sukob ide u prilog.

Katastrofa na pomolu

MALOČA: Gospodine Zulfikarpašiću, vratimo se na trenutak propasti sporazuma i Vašem tumačenju svega što se dogodilo.

ZULFIKARPAŠIĆ: Vidite, čudnovata je ta Bosna. Imate komšiju Srbina, koji može da oženi vašu kćer, može vam dati svoju kćer za ženu, može se s vama pobratiti, može vas braniti, ali može isto tako, ako pođe krivim putem, da vam siluje ženu i kćer, da vam zakolje dijete, zapali kuću. To je čudnovata balkanska sredina. Nismo mi izmislili taj zajednički život, mi ga živimo hiljadu godina. Naši djedovi i pradjedovi uvijek su dobro znali crtu koja se ne smije prekoračiti, s kojom se ne smije poigravati. Takav odnos prema egzistiranju jednih pored drugih čini to društvo mogućim. Dolazilo je u prošlosti do sukoba, ali naši stari, i njihovi i naši, uvijek su znali limit koji se ne prelazi. A danas, jedna diletantska grupa političara avanturista, neznalica nije imala osjećaj za interese svoga naroda i tu je liniju prešla, s nedoglednim tragičnim posljedicama.

Crta koja se ne smije prekoračiti

Bilo je na svim stranama ekstremista i nesavjesnih ljudi, koji su bili spremni na provokacije. I sada, vidite, pošto se ova tregedija dogodila, dolazi nam gubitnička logika kojom se želi reći kako su Srbi ovo nama pripremali pedeset godina. Ta argumentacija ide od pet do pedeset godina.

Svi oni sada znaju da su to Srbi pripremali. Ja ih uvijek upitam: jesu li i Hrvati nama pripremali ovaj nož u leđa? – E pa nisu oni pripremali. – Isto nam tako nisu pripremali ni Srbi.

Prilika da se nekažnjeno grabi

Ako pustite zle duhove iz boce, oni odmah zagospodare situacijom. Kada je Tuđman vidio da se nekažnjeno može od Bosne uzimati zemlja i bosanski narod ubijati, onda je i on poželio uzeti svoj dio kolača, istim metodama kako su to učinili Srbi! Nikakve iluzije nemam da su ubistva u Hercegovini, u Prozoru ili u Mostaru bila nešto elegantnija. Ne, zatekla su nas u doba borbe na život i smrt sa četnicima.

Znam, a imao sam i dosta informacija, da su nam u početku Hrvati bili skloni, pa i sam Tuđman. Mi smo i tu propustili priliku da se na jedan otvoreni način sporazumijemo. Neka smo pitanja mogli ostaviti za kasnije, ali neke osnovne probleme morali smo riješiti odmah i otvoreno. Lošom politikom uspjeli smo, na neko vrijeme, pomiriti dva najneprijateljskija naroda Evrope – Srbe i Hrvate. U tome gledam našu krivicu. Diletanti i ignoranti u našoj političkoj strukturi, koji su bili pozvani i birani da ovaj narod dovedu na zelenu granu, odveli su ga u katastrofu, iz koje se još ne vidi izlaz iz crnoga tunela.

Neće drugi ginuti za nas

Dok mi sada razgovaramo vidimo kako Amerika odbija intervenirati da spriječi pokolj na području Goražda. Ali, moramo se upitati: kakvoga razloga ima Amerika da gine za nas? Zašto smo doveli svoju sudbinu na to da ona zavisi od nekoga japanskoga činovnika ili promašenog engleskog političara koji je postavljen od Evropske unije da rješava sudbinu Bosne? Zašto je mi nismo riješili kad smo imali za to mogućnosti? Znali smo više i mogli bolje.

Razgovarao sam s američkim diplomatom u Beogradu. Upitam: »Hoćete li vi nas braniti?« On kaže: »Ne.« Ja mu odgovorim: »Znam da nećete, ali recite vi to Izetbegoviću. Vi ćete brojiti naše mrtvace i slati nam deke i konzerve. To će biti vaš udio i doprinos.«

Moje je uvjerenje bilo od početka da se od međunarodne zajednice može tražiti pomoć u obliku arbitraže. U direktno i efikasno kažnjavanje zločinaca i vojno pomaganje žrtvi nikada nisam vjerovao. Pasivnom držanju velikih sila, kao što smo se mogli uvjeriti, nema mjere ni granice. Od početka smo za njih bili jedna od sukobljenih strana. O tome nisam imao iluzije, a bojao sam se da bošnjački političari, u svojoj ignoranciji, kalkuliraju sa faktorom strane pomoći. Uvijek sam bio uvjerenja da se naši problemi rješavaju između nas i naših komšija za zelenim stolom. I koliko god se mi klali i ubijali, na kraju ćemo opet morati sukobe i probleme riješiti direktnim pregovorima. Druge sudbine i alternative Bosna ne može imati.

Samljeveni ljudi u Brčkom

Nakon sloma pokušaja sporazuma zaredale su »mirotvorne« konferencije – u Londonu, Ženevi, New Yorku, gdje su naši vođe, u jeku pokolja, koncentracionih logora, silovanja i razaranja, s raznim Carringtonima, Cutillerima, Vanceima i Owenima sjeckali geografsku kartu Bosne. Ni u to vrijeme još nisam odustajao od pokušaja da se nađe neko sporazumno rješenje, da se rat zaustavi.

Sjetimo se tih prvih mjeseci rata koji su donosili iz dana u dan strahote kakve nismo očekivali niti smo ih mogli sebi predstaviti. Ja sam bio u ratu u doba partizanske borbe, u mnogo sam se bitaka borio protiv četnika, vidio sam mnoge njihove zločine, vidio popaljena sela, poklano stanovništvo, vidio zbjegove ispred četnika i na nekoliko mjesta prepad na te zbjegove – u snijegu stotine i stotine žena i djece poklanih kao da su vukovi stado ovaca zasreli.

Ja, koji sam sve to vidio, uložio sam sve da se rat izbjegne. Ali, i pored svih mojih slutnji i upozoravanja da će to biti krvav sukob s mnogo žrtava, nisam očekivao ovakvu veličinu zločina koji se dogodio, tu niskost i podlost koja je prešla sve ljudske granice! To je nadišlo i moja najgora predviđanja. Dok sam o toj opasnosti javno govorio rekli su mi prijatelji: »Pa bit će kao u Libanonu«, a ja sam im odgovarao: »Ono što se dogodilo u Libanonu za deset godina to će se u Bosni dogoditi za deset nedjelja!« Jer znam što je Balkan.

Daleko gore nego u Libanonu

Prvi dani i mjeseci rata bili su popraćeni najvećim zločinima, ali i za nas je bilo zaprepašćujuće novo kad smo doznali o koncentracionim logorima, vidjevši slike izgladnjelih i umirućih skeleta, gomile pobijene djece i žena, civila, staraca, kad smo čuli i vidjeli na televiziji stotine žena koje su preživjele silovanja i kad smo čuli brojke tih žrtava.

Razgovarao sam svojedobno s predstavnicom Crvenog križa koja je bila u Bosni. Pričala mi je što se događa po brdima istočne Bosne, gdje se sklonilo po nekoliko hiljada, hiljadu i po, dvije, tri hiljade ljudi u neka sela koja su se još branila. Tamošnji su im ljudi na leđima i konjima pod najtežim okolnostima donosili nešto malo hrane da prežive. Četničke vlasti odbile su svaku mogućnost da se ti zbjegovi posjete, da se ljudi evidentiraju i fotografiraju. Onda su, najedanput, preko noći ti zbjegovi nestali, kao da nisu ni postojali. Jednostavno se ušutili, nikakva glasa odande više nije bilo. Poslije su to bila pusta sela. To su bile one masovne likvidacije za koje niko od nas nije znao, a od zapadnih sila, koje su znale, niko nije protestirao, niko ih nije ni spomenuo. Svijet se zgražao nad onim što se događalo sa Sarajevom, zgražao se nad onim što se događalo s Mostarom, a u potpunoj tišini nestajale su hiljade civila, a da o tome nije bilo evidencije.

Preko noći nestali zbjegovi

Prešućeni zločini

Nastojao sam s tim činjenicama upoznati svjetsku javnost. Preko prijatelja sam doznao za likvidaciju tri hiljade Muslimana oko Brčkog i u Brčkom. Bili su potrpani u mašine za mljevenje stočne hrane i formalno izmljeveni živi, onda bačeni po poljima i u Savu. Jedan preživjeli Hrvat, šofer, koji je prevozio te ljude i vidio te zločine, dao je pismenu izjavu. Diktirao ju je nekoliko dana u ambasadi jedne velesile u Zagrebu. Sigurno je ta ambasada upoznala s time svoju vladu, i s time su morale biti upoznate vlade i drugih velesila, ali, začudo, ti podaci nigdje nisu objavljeni! Činjenica je da je na osnovu takvih saslušanja i informacija američka vlada organizatore tih zlodjela javno proglasila ratnim zločincima.

Panić protiv generala i Miloševića

Zatvorene hrvatske granice

Ali, onda se dogodilo ono najstrašnije, počeo se uobličavati Vance-Owenov plan, koji je i Hrvatima dao teritorije koje njima ni po etničkom značaju ni po veličini ne pripadaju. Tuđman je odlučio taj plan odmah prihvatiti i potpisati, te povesti akciju etničkog čišćenja u kantonima koji su trebali pripasti Hrvatskoj. Vance-Owenov plan je bio direktan uzrok tome. Tada se dogodio prijelom u hrvatskoj politici. Došli su na vidjelo tajni kontakti između Tuđmana i Miloševića, nakon čega su se oni počeli javno sastajati. Hermetički su se zatvorile granice Hrvatske prema Bosni, tako da se nije mogla prebaciti ni jedna kila brašna, ni jedan metak, ni jedna puška, preko hrvatskog teritorija. A to je bila jedina veza sa svijetom, jedina mogućnost da se prehranimo, da se nešto malo naoružamo.

MALOČA: Razgovor koji ste vodili s Miloševićem i Karadžićem svi su pratili s različitim osjećajima. Ali u javnosti je manje poznato da ste sa srpskim političarima vodili još jedne razgovore...

ZULFIKARPAŠIĆ: U to doba, u ljeto 1992., Muhamed Filipović, tadašnji potpredsjednik MBO, putovao je kao član delegacije Bosne i Hercegovine u mirovnim pregovorima u inozemstvo, i često stanovao u mojoj kući. Upoznao me je s cjelokupnim stanjem i rekao da nas Hrvati sada guše više nego Srbi. Nije bilo dovoljno mobilizirati svjetsku javnost, jer ona je o tome bila informirana. Moralo se nešto konkretno učiniti. Filipović me je upitao ne bismo li mogli na neki način obnoviti razgovore sa Srbima i tražiti neko rješenje da se izbavimo iz situacije u koju su nas doveli Hrvati.

Smatrao sam da je kombinacija Karadžić, Koljević, Krajišnik i Milošević izgubila svako moralno i političko značenje. Oni su kao ljudi s kojima bi trebalo pregovarati prešli svaku granicu dopuštenoga. Bilo mi je jasno da oni, bez obzira na njihovu snagu i vlast, ne mogu biti naši

Nova linija sugovornika

sugovornici. Ali upozorio sam da u Srbiji postoji druga linija, koja je djelimično i na vlasti, a čine ju Milan Panić i Dobrica Ćosić, predsjednik Vlade i predsjednik SR Jugoslavije. Oni su, po mojim informacijama, zastupali gledišta različita od Miloševića. Filipović je predložio da ispitamo mogućnost susreta s njima.

Pošto osobno nisam imao s njima nikakve veze, pokušao sam preko prijatelja u Francuskoj uspostaviti kontakt. I odmah mi se javio Stojanović[4], koji je bio neka desna ruka gospodina Panića. Rekao mi je da bi on došao u Zürich da me posjeti. I zaista, nakon nekoliko dana je došao, a ja sam izrazio spremnost da se vidim s Panićem i s Ćosićem. Tražio sam da susret ne bude u Beogradu, nego u nekom drugom mjestu, od Budimpešte do Pariza. Neka oni izaberu. Nakon kratkog vremena Stojanović mi javlja da je Ćosić voljan doći k meni na razgovor u Švicarsku, a isto tako i Panić. Njihov dolazak u Švicarsku bio je isključivo aranžiran kao sastanak sa mnom. Oni su o tome obavijestili OUN, Vancea i Owena. Rekli su da će doći u Švicarsku na razgovore. Onda je Owen predložio da se tom prilikom Ćosić vidi i s Tuđmanom, pa je bilo predviđeno, jer se u isto vrijeme održavala konferencija u Ženevi, da se vidi i sa Izetbegovićem. Protiv toga nisam ništa imao, iako je razlog njihova dolaska i angažmana bio zapravo sastanak sa mnom. Tom sam se prilikom vidio i s Izetbegovićem.

Na sve razgovore s Panićem i Ćosićem vodio sam Muhameda Filipovića. Panić je bio s nekim ambasadorom iz Amerike, koji mu je bio savjetnik, te sa srpskim ministrom vanjskih poslova. O Paniću nisam imao neko visoko mišljenje. Njegovi su nastupi djelovali nekako olahko. Moram ipak priznati da je on čovjek koji odmah prelazi na srž stvari. Govori direktno i otvoreno, što je, dakako, neobično za Balkan. Poznajem Amerikance i metode razgovora tih poslovnih ljudi; kad putuje iz Amerike u Evropu Amerikanac nema vremena da se raspituje za ženu i djecu ni da razgovara o vremenu. On odmah prelazi na problem. Tako i Panić, čim smo se pojavili: »Dobar dan... Ja sam isto protiv ovog rata, ove ludnice, naročito protiv ovih metoda. Ja sam za to da srpska vojska ne ide u Bosnu... «

Američki stil razgovora

Tako je odmah došlo do direktnog, otvorenog razgovora.

Prvo smo se sastali s Panićem, imali smo dva sastanka. Zatim smo održali duži sastanak s Ćosićem. Trajao je nekoliko sati. Panić nam je pokazao svoju korespodenciju s Boutros-Ghalijem. Panić je tražio od Ujedinjenih nacija da kontroliraju granice između Srbije i Bosne. On navodi da to čini zato što srpska vlada i neke trupe bez njegova znanja šalju vojni materijal i vojsku u Bosnu i Hercegovinu. To me je vrlo ugodno iznenadilo. Vidio sam da je on zaista protiv rata i protiv anga-

[4] Svetozar Stojanović, profesor filozofije i nekada član redakcije "Praxis".

Panić iskreno protiv rata

žiranja Srbije u tom ratu. Nije krio, također, da je protiv politike Alije Izetbegovića. Bio je i u tome vrlo brz, i dao izjavu novinarima da ne cijeni Izetbegovićevu politiku. Rekao je da bi on najradije sa mnom razgovarao, da sam ja čovjek kojega on razumije i da bih ja trebao da vodim Bosnu, a ne Izetbegović, što je za mene, naravno, bilo vrlo nezgodno zbog ovih složenih odnosa s Alijom i SDA. Ali, takav je bio način njegova razgovora. On je za bosanske Srbe rekao da su banditi, nekontrolirana banda. Trebalo bi pozvati OUN na kaznenu ekspediciju koja bi ih rastjerala, tu bi trebalo intervenirati.

Karadžić i Koljević: "bitange", "ubice"

Još je rekao: »Ja tražim od Ujedinjenih nacija jaku kontrolu između Srbije i Bosne, ali evo, vidite, Ujedinjene nacije na to ne reaguju... Ako se vi uspijete sporazumjeti s Ćosićem, a on kao predsjednik Republike ima komandu nad Armijom, mi ćemo zabraniti Armiji da dalje pomaže bosanske Srbe.« Otvoreno mi je rekao: »Vidite, ja sam došao u Ženevu, došli su da me vide taj Karadžić i taj Koljević, a ja sam naredio mom sekretaru da ih otjera. To su obične bitange, ubice, s kojima ne želim da razgovaram. Srpski narod ne želi ovo, srpski demokrati su protiv ovog rata...« Za Miloševića je rekao da je avanturist, da previše angažira Srbiju spram Bosne i da će on njega isključiti iz srpske politike.

Moram priznati da sam sa skepsom, ali i simpatijom, slušao Panićeva izlaganja. A znajući pozicije Miloševića u Armiji, bilo mi je jasno da Panić neće biti u stanju smijeniti Miloševića. On je vjerovao da će na slobodnim izborima na kojima će se kandidirati, pobijediti Miloševića. S predsjednikom Republike Ćosićem on može, govorio je, stati na kraj ovom ratu. Preporučio nam je da to energično zahtijevamo od Ćosića. Panić je sve to govorio s nekom lahkoćom i pretjeranim optimizmom. Počeo mi je govoriti o svojim sastancima s generalima, šta je kome rekao. Pričao je kako je posjetio Sarajevo, da je Izetbegoviću predložio neke stvari...

Začuđeni Ćosić

Dobra volja i nemoć

U svakom slučaju, imao sam osjećaj da ovaj razgovor s Panićem nije dao neke perspektive za realiziranje onoga što je on tako spremno obećavao. Tako mu rekoh da u Hercegovini armija učestvuje u zlodjelima. A on kaže da će odmah zabraniti učestvovanje Armije i smijeniti toga komandanta. Nisam sumnjao u njegovu dobru volju, ali nisam vjerovao u moć njegove kompetencije ni u to da bi bio kadar sprovesti takvu odluku. Nesumnjivo, on je ipak bio čovjek koji je osuđivao ovaj rat. Bio je jugoslavenski orijentiran, ignorirajući činjenice koje su se dogodile:

»Pa mi možemo zajedno!«

Odgovorio sam mu: »Zajedno više nema govora.«

Nije se dao. »Mi ćemo riješiti taj problem s Makedoncima i s Albancima na Kosovu!« Bio je previše optimist, pun elana i raznih ideja. No, činjenica jest, da je on kao predsjednik Vlade srpskocrnogorske države tražio od Ujedinjenih nacija da se granica između Srbije i Bosne kontrolira, što je Boutros-Ghali ignorirao.

Samo verbalna obećanja

Panić je zaista mislio da se prebacivanje vojske i ratnog materijala iz Srbije u Bosnu događa bez naređenja šefa Generalštaba, da to rade razne lokalne jedinice i komandanti. Također je bio uvjeren, da vođe Srba u Bosni ne uživaju simpatije među Srbima u Srbiji, što, po mom mišljenju, nije odgovaralo stvarnosti. S njim smo obavili dva razgovora, koji su bili pozitivniji nego sam očekivao, ali samo u pogledu verbalnih obećanja. Iako je on bio predsjednik Vlade, bilo je jasno da iza njega ne stoji ni Armija, ni srpsko javno mnijenje, ni Milošević, koji je očevidno s njime bio u konfliktu.

MALOČA: Kako je tekao razgovor s Ćosićem? Za mnoge u bivšoj Jugoslaviji on slovi kao najodgovornija osoba za krvave zločine koji su se dogodili. Kako ste razgovarali s čovjekom koji je bio inspirator te mržnje?

ZULFIKARPAŠIĆ: Nakon razgovora s Panićem veliku sam nadu polagao u Ćosića. S njim sam se otprije poznavao. Sastanak je bio ugovoren u hotelu u Ženevi, gdje je stanovao. Trebali smo otići k njemu predveče. Trajanje razgovora bilo je predviđeno na sat i pol. Ćosić je bio nešto bolestan, uzimao je lijekove, bio je sa suprugom, koja se došla pozdraviti sa mnom. Bio je okružen s nekoliko ministara, članova vlade. Odmah sam mu rekao da sam razgovarao s Panićem. Kako Panić nije predložio da on prisustvuje ovom sastanku, pretpostavljao sam da to nije želio Ćosić. Tom razgovoru prisustvovala su dva srpska ministra, Muhamed Filipović i ja. Ćosić nas je primio vrlo ljubazno.

Ćosićevo užasavanje i nevjerica

Iznio sam Ćosiću nekoliko dokaza o zločinima. On ih je saslušao s užasavanjem. Rekao je da to nije moguće. U jednom momentu mi reče: »Pa šta nas dvojica tražimo u ovoj politici, mi ovdje treba da se ubijemo, da se objesimo, jer vidite šta se dogodilo našim narodima! Ako je to istina, onda nama dvojici nema mjesta među ovakvima. Pa to nije moguće!« Iznio sam mu procjenu, po mojim informacijama, o, u to doba 150 hiljada ubijenih i 700 hiljada protjeranih.

On će nato: »Ni govora, kakvih stopedeset hiljada! Molim Vas, gospodine Zulfikarpašiću, to je nemoguće!« Za brojku od 40 hiljada ubijenih u prostoru Prijedora, Sanskog Mosta i Kotorca, naveo sam Nikolu Koljevića koji je to izjavio u jednom društvu, što se može provjeriti. Dobio sam o tome tačne podatke. Nato on kaže ministru Stojanoviću: »Slušajte,

"Mi to moramo spriječiti!"

molim Vas, ne želim da ikada više primim toga Koljevića, Krajišnika i Karadžića. S tim ljudima neću da imam posla!« Onda se okrene meni: »Mi to moramo spriječiti!«

Spomenuli smo mu prebacivanje aviona na teritorij Bosne, a on kaže: »Ja sam komandant Armije, to nije tačno.« Što se tiče angažmana Armije u Hercegovini rekao je da će odmah pozvati komandanta, koji je njemu odgovoran kao predsjedniku Republike, i to provjeriti. Rekoh mu da imam informacije, ali nisam htio odmah citirati Panića, da iz Srbije idu naoružanje, vojnici, dobrovoljci, i da to srpska vlada tolerira, niti da imamo informacije da je ta vlada tražila intervenciju OUN.

Ćosić je, čini se, bio uvjeren kako još ima veliki utjecaj nad Armijom i da on to može narediti. A i ja sam u to vjerovao, znajući da je on jedan od tvoraca srpskog nacionalizma, vrhunski autoritet za nacionaliste, za Miloševića i ostale. Tako sam u njegovim riječima vidio neku vrstu potvrde onoga što želi Panić, osobito kad je rekao: »Dobro, možda je ovo pretjerano što vi kažete ali mi moramo nešto učiniti.«

"Srpski narod nije u stanju učiniti takve zločine"

Onda je uzeo riječ Muhamed Filipović. Iznio je opširno podatke, govorio o sistematskom uništavanju džamija i ostalih naših kulturnih spomenika. Ćosić je to s velikom pažnjom slušao i na kraju reče da on u takve stvari jednostavno ne može vjerovati, da srpski narod nije u stanju da učini takve zločine, da tu ima pretjerivanja, da on razumije naše pretjerivanje, ali da ima i s naše strane prijestupa nad srpskim narodom, da je on o tome informiran.

Izbjegao sam diskusiju, jer sam procjenjivao da je nevažno gubiti se u detaljima. Cilj mi je bio da ga nagovorim da donesemo odluku o poduzimanju konkretnih mjera da se oslobodi Sarajevo od bombardiranja, da se dopusti prolaz konvojâ za pomoć, da se vrate ljudi koji su protjerani iz svojih krajeva i domova, da počnu pregovori i da se stvori mir.

Stoga sam mu rekao: »Predlažem da mi odmah napravimo jedan sporazum. Poslije svega više nema govora o historijskom sporazumu između dva naroda, sada nam treba sporazum koji se odnosi isključivo na konkretne planove: da se ne bombardiraju gradovi, da se oslobodi Sarajevo, da se stvore slobodni prolazi, da se narod može vraćati svojim kućama i da se obustavi rat.

Prijedlog sporazuma

Ćosić je odgovorio: »To je najmanje što moramo da poduzmemo.«

Tražio sam da se to odmah potpiše, pa smo dogovorili da se izdiktira prijedlog teksta sporazuma. Budući je to bio vrlo povjerljiv sastanak, ministar je donio mašinu, Ćosić je diktirao, a ja sam neke stvari ispravljao. Bio je to sporazum postignut na našem sastanku. Potpisali smo ga nas dvojica – Adil Zulfikarpašić i Dobrica Ćosić. Faksimil toga sporazuma objavio je sedmični list 'BH-ekskluziv'. Tekst je glasio:

»Sagovornici su se saglasili da se rješenje sukoba u Bosni i Hercegovini odmah potraži na osnovi sljedećih principa:
– momentalne obustave oružanih sukoba i traženja političkog rješenja u Bosni i Hercegovini na bazi dogovora tri konstitutivna naroda;
– demilitarizacija i deblokada Sarajeva i drugih gradova uz pomoć i pod kontrolom UNPROFOR-a;
– hitnog omogućavanja dostave humanitarne pomoći stanovništvu;
– povratka svih protjeranih i izbjeglih, koji to žele, u svoje domove;
– oslobađanja puteva i uspostavljanje potpune slobode kretanja stanovništva;
– momentalnog obustavljanja etničkog čišćenja, ma sa koje strane ono dolazilo.«

(Ćosić nije htio prihvatiti da etničko čišćenje provode samo Srbi nad Muslimanima, govorio je da ga provode Hrvati nad Srbima i Muslimanima, a onda je rekao kako se tvrdi da smo to na nekim mjestima i mi Muslimani uradili, pa je on tako formulirao posljednju tačku, što sam prihvatio.)

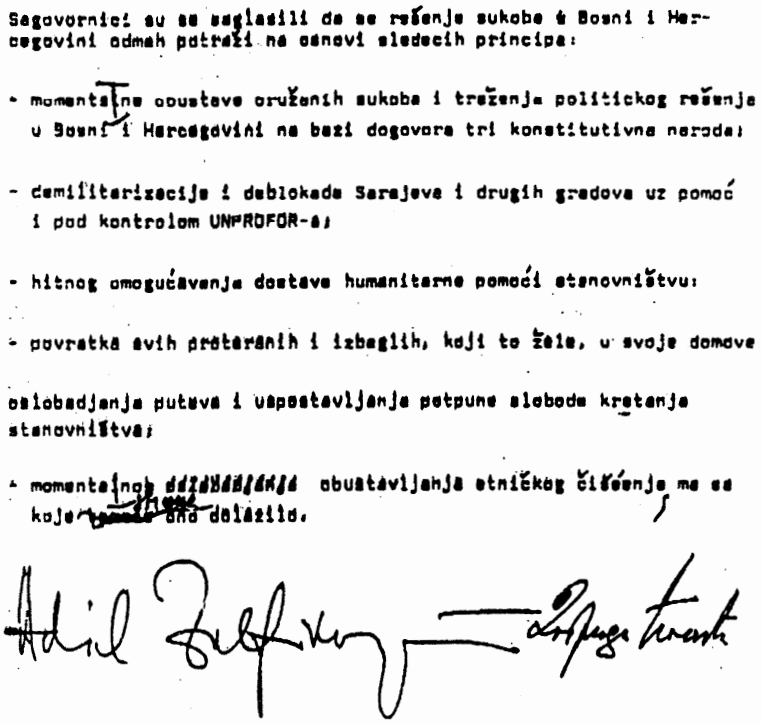
Sagovornici su se saglasili da se rešenje sukoba u Bosni i Hercegovini odmah potraži na osnovi sledecih principa:

- momentalne obustave oruženih sukoba i traženja politickog rešenja u Bosni i Hercegovini na bazi dogovora tri konstitutivna naroda;

- demilitarizacija i deblokada Sarajeva i drugih gradova uz pomoć i pod kontrolom UNPROFOR-a;

- hitnog omogućavanja dostave humanitarne pomoći stanovništvu;

- povratka svih proteranih i izbeglih, koji to žele, u svoje domove

oslobadjanja puteva i uspostavljanja potpune slobode kretanja stanovništva;

- momentalnog obustavljanja etničkog čišćenja ma sa koje strane ono dolazilo.

Posljednja propuštena prilika

Vidite, bio je to kratak, jasan sporazum. Ćosić mi je rekao da će razgovarati s Miloševićem i sve učiniti da se predloženi sporazum odmah provede. Tražio je da ovaj dokumenat predamo UNPROFOR-u i Ujedinjenim nacijama, i rekao: »Ja ću ga predati osobno predstavnicima OUN i Evropske zajednice ovdje u Ženevi. Kako sam htio ponijeti potpisani tekst, napravili smo tri primjerka u originalu i potpisali. Nije bilo vremena da se to ponovo prepisuje, nego smo upisali rukom neke manje izmjene i ispravke, pa to u tom obliku potpisali.

Dogovor s Izetbegovićem zamutio prethodni jasan sporazum

Pošto me je Ćosić obavijestio da namjerava vidjeti Aliju Izetbegovića, ponio sam Aliji primjerak potpisanog teksta, i predložio mu, da on na bazi njega razgovara sa Ćosićem i, ako do takve mogućnosti dođe, napravi ugovor. Međutim, objavljeni protokol dogovora između Alije Izetbegovića i Ćosića sasvim je zamutio dogovorene odluke. U protokolu se govorilo o »procesu«, da treba raditi ovo, ono... Ništa od određenosti i jasnoće prethodnog dogovora između Ćosića i mene. I tako, umjesto da naš dogovor postane baza za daljnje pregovore, uz inzistiranje da ih provedu Ujedinjene nacije, Izetbegović je dao prednost daljim pregovorima s Karadžićem i Bobanom. U smisao i perspektive njihovih razgovora nisam vjerovao. I, zaista, nisu urodili nikakvim pozitivnim rezultatima. Za međunarodnu javnost veći su autoritet bili predsjednici vlade i republike, i sporazum s njima bio bi u Evropi i Americi lakše prihvaćen nego dogovor sa samozvanim vođama Karadžićem i Bobanom, koji nisu tada bili priznati ni od koje međunarodne institucije. Značaj im je dao upravo Izetbegović, svojim pristankom da s njima pregovara.

Ako je Izetbegoviću smetnja bio moj angažman u toj inicijativi, on je to mirne duše mogao uzeti kao vlastitu inicijativu. Rado bih mu je prepustio kad je u pitanju dobrobit Bosne. Na Izetbegoviću i bosanskoj diplomaciji bilo je da se kod UN i Amerike iskoristi spremnost najviših organa Srbije na mir. Ali oni tu alternativu nisu htjeli uzeti ni u razmatranje. To je, eto, bila posljednja propuštena šansa da se zaustavi eskalacija rata.

Unutarsrpski sukob

Uskoro potom, počeo je sukob Ćosića i Panića s Miloševićem. Poslije Panićeva pada čuo sam da se govorilo o razlozima zbog kojih ga je Milošević uklonio. Navodno je Panić dao Generalštabu neka naređenja za koja kao predsjednik Vlade nije imao vlasti. Generali su potom otišli Miloševiću da izraze svoje neslaganje s tim odlukama. Ne znam je li u tim naređenjima, i u kojoj mjeri, bilo išta što se odnosilo na Bosnu. No bilo kako bilo, to su svakako bili njihovi unutrašnji problemi. Ćosić je odlučio stati na Panićevu stranu u namisli da se smijeni Milošević.

U kojoj je mjeri UNPROFOR bio obaviješten o tome dogovoru, to je bila stvar našeg Predsjedništva i Vlade. Kad sada vidite potpis Dobrice Ćosića na onom vrlo jasnom dogovoru iz oktobra 1992., vidite da su Srbi, predsjednik SR Jugoslavije i predsjednik Vlade, bili u tom trenutku za obustavu rata, za prekid etničkog čišćenja, za povratak izbjeglica, za oslobođenje puteva, za slobodno snabdijevanje stanovništva i niz drugih stvari od životnog značaja, koje bi vjerujem, preusmjerile događaje sasvim drugim putem .

Iako kao šef jedne male stranke, uz to u opoziciji, imao sam politički i moralni autoritet u tih ljudi. Pa kad sam ja mogao ovakav sporazum načiniti s predsjednikom Vlade i predsjednikom Republike, onda je ovakav

sporazum pred čitavim svijetom morao napraviti i Izetbegović. Ne mogu se pomiriti s pomišlju da on takav sporazum nije mogao postići. Taj je sporazum objavljen, iza njega su stali predsjednik Republike i predsjednik Vlade Jugoslavije.

Nadohvat mogućnosti

Interesantno je da je taj dogovor bio potpuno prešućen od naše štampe i zbog toga se o tim razgovorima malo znalo. Ignoriralo se stanovište predsjednika Republike i predsjednika Vlade Jugoslavije, koji su bili međunarodni faktori. Iza Panića je stajao američki State Department, a iza Ćosića Francuska. Ćosić je bio spreman da ide u Pariz i u svijet da to brani. Nije međutim, bio spreman Milošević, ali moglo se preko predsjednika Vlade i predsjednika Republike čuda napraviti u Evropi. Ćosić je pozitivno odgovorio na moje pitanje je li spreman da on i ja ove stvari zajedno zastupamo. Ali njegov partner nisam bio ja, nego predsjednik naše Republike i naše Vlade, oni su trebali to učiniti.

Nečista savjest

Postavljam javno pitanje: Što bi se dogodilo da su predsjednik Izetbegović i predsjednik Vlade, otišli s Panićem i s Ćosićem pred Ujedinjene nacije, i rekli: – Evo, mi smo se sporazumjeli u tome i tome...? Sumnjam da bi u OUN rekli da taj sporazum ne valja, da bi Amerika i Francuska rekle da to ne valja. Naprotiv, oni uvijek ponavljaju da će ako se mi sporazumijemo i pomirimo oni stati iza toga.

E, gospodo moja, kad se Adil Zulfikarpašić mogao u Ženevi javno sastati s Ćosićem i s Panićem, sporazumjeti se na ovim tačkama, onda vam otvoreno kažem da je to mogao i gospodin Izetbegović. A zašto on to nije uradio i zašto nije s tim ljudima otišao pred međunarodne forume da kaže: evo mi smo se sporazumjeli? Svi bi drugi bili neutralizirani. Suviše su bili mali i Karadžić i Boban, pa i Tuđman i Milošević, da bi spriječili ovako nešto pred Amerikom i pred Ujedinjenim nacijama, to više što je Amerika otvoreno rekla da će, ako se sporazumijemo, oni taj sporazum provesti u djelo.

Za Bošnjake prihvatljivo

Ovaj je sporazum bio za nas Bošnjake potpuno prihvatljiv. Izbjeglice bi se vratile, prilike su još bile takve, oni se nisu raspršili po Evropi i dalje, nego su bili po hrvatskim i slovenskim logorima, često šikanirani, maltretirani i jedva čekali da se vrate u svoju domovinu. Vidite, želio sam vam ovom širom interpretacijom pokazati da sve ovisi o tome kako se pregovara. Ja sam sa Ćosićem razgovarao otvoreno. Otvoreno mu iznio podatke o žrtvama. I on je dobio nečistu savjest. Tu su bili ljudi okolo, njegovi ministri. Nije mogao reći: ne prihvaćam vaše ideje, ne mogu se vratiti svojim kućama ljudi koji su istjerani etničkim čišćenjem. Nije se moglo ni prigovoriti: pa Ćosić je vas, gospodo, htio prevariti. On je

odmah nakon potpisa u Ženevi bio spreman otići s tim papirom u OUN i Evropsku uniju. S njim se nakon toga sastaje Izetbegović, daje izjavu o sastanku i uopće ne ide na sporazum. Pa nemamo mi novaca ni vremena da se sastajemo na piknike po Ženevi i da dajemo izjave kako smo se sastali i diskutirali o tome i tome, bez kraja i konca! Na sastanak se ide da bi se postigao neki dogovor, sporazum.

Sve sam ovo ispričao da se vidi kako se moglo sporazumjeti i s onim Srbima u Bosni, ako se krene na vrijeme sa njima otvoreno, a stvari postave tačno i precizno. Ćosiću je bilo nemoguće odbiti moje prijedloge ako je iole držao do svog imena i časti. Ali treba ga dovesti u takvu situaciju. U ovih šest tačaka vidi se njegov stil, on je to diktirao, i tih šest tačaka i danas su za nas prihvatljive, a kamoli onda, 1992. Kad sam tada njemu rekao: »Pazite, mi sumnjamo da nas hoćete da podijelite«, Ćosić je odgovorio: »Ja vam dajem svoju riječ.« Panić je rekao: »Nećemo dozvoliti podjelu Bosne između Hrvatske i Srbije!«

Molim vas, to je bio rezultat mojih razgovora, to je objavljeno.

MALOČA: Ipak, pitanje je koliko je to moglo biti obavezujuće za Karadžića.

ZULFIKARPAŠIĆ: Karadžić je tada bio niko i ništa. Nije bio priznat kao partner za razgovore, niti je njegova tvorevina smatrana državom, niti je on bio priznat kao predsjednik republike, od bilo koga na svijetu. To je isto kao kad biste pitali: Slaže li se šef mafije u Chicagu s politikom Clintona. Važno je ovo: ako bi ovaj sporazum akceptirale Amerika i Francuska, oni bi sve učinili da se pod njihovom kontrolom taj sporazum provede. I oni su to javno obećali.

Međunarodna kontrola bila bi osigurana

A Clinton sada kaže da oni ne daju svoje trupe, učinit će to jedino ako se mi sporazumimo. Evo, gospodo, mi smo se sporazumjeli! Tu nije bilo riječi ni o srpskim, ni o hrvatskim, ni o muslimanskim gradovima. Rekao sam: da se može samo o Bosni govoriti. Nikada nisam htio diskutirati šta kome pripada u Bosni. Cjelovita Bosna pripada svima – Muslimanima, Srbima i Hrvatima. Nema podjele! Ćosić mi je otvoreno rekao: »Mislim da je kasno da živimo zajedno. Neću biti protiv toga da se stvori jedinstvena Bosna, ali neću ni preporučiti. Vi se sporazumijte s njima o tome, a mi smo se sporazumili o pitanju Armije i odnosa Srbije prema Bosni.«

Siguran sam, Srbe bi se prisililo da se toga drže, OUN bi ih prisilio, jer svi smo potpisali.

Tim primjerom želio sam pokazati da nije bio ni nemoguć, ni nerealan, sporazum iz 1991., kao ni ovaj iz 1992., dogovoren u toku najgoreg rata. Ovo nisu bili fakini s beogradskih ulica. Nije to polupismeni Boban koga

niko ne priznaje, koga može perom Tuđman postaviti i baciti, ni samozvani Karadžić. To su bili predsjednici republike i vlade Jugoslavije, dakle Crne Gore i Srbije, tada još priznati od svijeta i od svoje zemlje. To je trebalo iskoristiti.

Rekao sam Izetbegoviću: »Molim te, Alija, mi smo se u ovome složili, daj sada na toj bazi nešto napravi.« A oni se sastanu i daju izjavu, zato što je Tuđman napravio nekakvu izjavu. Tuđman se možda mogao nešto dogovoriti u pitanju Krajine, no to je njegov problem. Moj je problem bila Bosna. Zato sam pozvao sam Ćosića u Švicarsku, i kad dođu ljudi poput Panića i Ćosića, i naprave sporazum, taj se može takoreći sutra ratificirati. Ali to mora učiniti predsjednik vlade, sa ministrom vanjskih poslova i državnom delegacijom.

Pregovori imperativ političkog djelovanja

GOTOVAC: Pokušaj da se pregovara jest pokušaj koji je imanentan svim političkim orijentacijama. Politika je nemoguća bez pregovaranja. Dakle, pregovori s Miloševićem, Ćosićem, Panićem, bili su imperativ političkog djelovanja. Prije negoli proglasiš neku stvar propalom, moraš vidjeti je li propala. Ali, gledajući iz perspektive iz koje se jedino ove stvari mogu gledati, dakle iz perspektive koja je izmijenila sve odnose na Balkanu, a to je pomak turskog carstva, oblikovanje balkanskih država i uloga koju su im namijenile evropske države. Gledajući iz te perspektive, mora se reći da je ovaj sukob koji se dogodio već jako dugo spreman u svim svojim komponentama. Ne samo u Garašaninovu programu, ne samo u pokušaju da se taj program neutralizira preko onih komponenata južnog slavjanstva koje su, napose u slučaju Strossmayera, bile svjesne svih elemenata koji su u pitanju, ali su, s druge strane, isto tako željeli stvoriti ravnotežu između onako shvaćene Srednje Europe kao procesa homogeniziranja germanskog prostora naspram svih ostalih. Dakle, opiranja tom procesu jednom drugom silom, koja nije integralna kao što je ova, nego je u svojoj raznolikosti povezana nekakvim općim motivima.

Pravoslavna crkva — ideologija carstva

S druge strane, postojala je na ovim prostorima još jedna tradicija, a to je odnos pravoslavne crkve s Otomanskim carstvom. Ona se de facto u ovom prostoru identificirala s granicama Otomanskog carstva. Dokle je sezalo tursko carstvo na ovim prostorima dotle je, po njima, sezala i pravoslavna crkva, a dokle je sezala pravoslavna crkva dotle se prostirala i Srbija! Prema tome, u Srbiji je stvoren osjećaj da je Srbija sve dotle dokle dopire pravoslavna crkva. I, naravno, kad se pokušava odstraniti ideale Srbije, onda je to moguće samo na razumijevanju ovih temelja. To je, dakle, nešto vrlo staro i povezano s najdubljim tijekovima srpske novije povijesti i njenim idealima.

Pokušati te ideale izigrati trenutnim političkim motivima jest naivno. Oni su premasivni, prečvrsti, i, osim toga, oni su oblikovni ideali menta-

liteta. Srpski mentalitet je posve izgrađen na pretpostavkama takve ideologije. On je zapravo postao njezin posve prirodni identitet. Ideal i praksa potpuno su se identificirali. Jer, Srbi nisu od onih naroda koji bi mogli shvatiti da bi se nešto moglo napustiti, jer oni, jednostavno, ne vide ni jedan jedini motiv koji ne bi dokazivao da oni nemaju zašto to napustiti. I zato oni moraju dobiti lekcije koje će im pokazati da postoje povijesni motivi zbog kojih neke stvari moraju napustiti, jer im jednostavno ne pripadaju, niti ih mogu zadržati.

Srbima je bila potrebna lekcija

Zato je, s jedne strane, pokušaj da se s njima pregovara neizbježan motiv realpolitike. Ali, ako je iza toga stajalo ozbiljno uvjerenje da će ti pregovori brzo riješiti pitanja bez ozbiljnog povijesnog materijala kao dokaznog materijala, koji se više ne može ignorirati, bilo bi naivno. Srbi su morali prethodno dobiti takvu lekciju da shvate takve pregovore, kao svi evropski narodi, kao neizbježne oblike međusobnog sređivanja poslova. Oni su morali izaći iz onog prostora u kojem su vjerovali da oni nemaju što pregovarati. I shvaćali su pregovore samo kao zamke. Svaki je pregovor bio samo jedna zamka s kojom su, na ovaj ili onaj način, pokušali izigrati drugu stranu, zapravo uljuljati je u san u kojem će se, najednom, probuditi u Srbiji.

Opozicionari bez kičme

MALOČA: U Bosni je, znamo, niz oporbenih stranaka. To što govorite o sklizanju bosanskog političkog vodstva sve dublje u bezizgledne pregovore s agresorima očito svjedoči ili o nezainteresiranosti, ili o manjku ideja, ili o nemoći opozicije da podigne svoj glas pred javnošću te poduzme nešto kako bi se zaustavilo porazno političko pogađanje s neprijateljem i podvrgavanje kojekakvim stranim posrednicima i arbitražama.

Pozitivni dijalog unutar opozicije

ZULFIKARPAŠIĆ: Između takozvanih opozicionih političara postojali su permanentni kontakti i razmjenjivanje mišljenja. Imao sam stalne veze s bosanskim HDZ-om, s predsjednikom Socijal demokratske partije Nijazom Durakovićem, sa Selimom Bešlagićem, Rasimom Kadićem, predsjednikom Demokratsko-socijalističkog saveza Mirkom Pejanovićem, Mirom Lazovićem kao i s još velikim brojem političara, javnih radnika, vjerskih dostojanstvenika, naučnika, umjetnika, novinara, u zemlji i dijaspori. Iznovice se iznosila ideja da se stranke koje su za obranu Bosne od agresora i zastupaju cjelovitu demokratsku Bosnu, udruže te da suradnjom i savjetom djeluju kako bi se oslabile monopolističke pozicije SDA i HDZ, koje su se u pitanju cjelovite Bosne kolebale i često pritajeno, a kasnije i otvoreno, radile na njenoj podjeli. Takvim je vođenjem politike vladajuća garnitura štetila zemlji i dovodila u zabunu javno mnijenje

svijeta, pomažući tako indirektno agresoru. Mene je osobito iritiralo pregovaranje s agresorima, i to u doba kad su palili naše sela, rušili gradove, uništavali fabrike, škole i džamije, mostove i masakrirali stanovništvo, silovali žene i nadmetali se u neviđenim svirepostima. Svijet ih je proglasio ratnim zločincima, Amerika objavila listu vodećih imena zločinaca, a Alija Izetbegović odlučio da s njima pregovara.

Ženeva — prihvaćanje poraza

Slabo obaviješteni, dezorijentirani strahotama agresije, vodeći političari parlamentarnih stranaka pristali su na pregovore s agresorom u Ženevi, što ja nisam mogao spriječiti čak ni kod podpredsjednika moje stranke. Želio sam da se to pregovaranje barem kanalizira i stavi pod kontrolu demokratskih stranaka. Ako se već moralo pregovarati, onda su se morali pronaći drugi partneri, jer se s ubicama ne može postići nikakav prihvatljiv dogovor. I velike sile, u nedostatku pametnih predstavnika, iznosile su mirovne prijedloge, koji su često bili porazni po nas.

Da bi se spasilo što se još spasiti dade, došlo je do užega povezivanja opozicije. Nakon niza sastanaka, faksova i telefonskih kontakata na moj je prijedlog održan sastanak predstavnika opozicije 7. novembra 1992. u Ljubljani.

Ljubljanski sastanak

I s Izetbegovićem smo se prije toga sreli u Ženevi i otvoreno o tome diskutirali. Pošto je HDZ, kao prije i SDS, napustio Skupštinu, a poslanici i zemlju, to smo mi kao neka vrsta koalicije zatražili da preuzmemo vladu. Bilo je to vrijeme kada se još moglo nešto učiniti. Po našoj zamisli, predsjednik vlade trebao je biti iz opozicije, koja bi sa SDA dijelila ostale resore. Duraković i ja, nismo željeli nikakva položaja. Predlagao sam Selima Bešlagića i Ivu Komšića.

Ali, dogodilo se da je istoga dana Alija Izetbegović bio krivo obaviješten da opozicija priprema preuzimanje vlasti i njegovo skidanje, što uopće nije bio predmet razgovora. Nismo sa sigurnošću ustanovili ko je između nas Aliju Izetbegovića o tome krivo informirao, ali je s ozbiljne strane pala sumnja da su to učinila dvojica učesnika sastanka u Ljubljani, pojedinačno ili zajedno, iz osobnih motiva. Stoga Izetbegović u Sarajevu nije htio ni čuti o dogovoru, nego je prvo predlagao nekog Bukvića, a predstavnici opozicije složili su se na Harisu Silajdžiću.[5]

---

[5] Tekst zaključaka sa sastanka opozicije u Ljubljani 7. novembra 1992:
»Predstavnici Ujedinjene opozicije su se saglasili u slijedećim političkim stavovima:
1. UO stoji na stajalištu da BiH može biti samo zajednička država svih njenih građana i naroda utemeljena na Ustavu i zakonu i u postojećim državnim granicama.
2. BiH mora biti jedinstvena država parlamentarnog demokratskog sistema vladavine visoko decentralizirana i podijeljena na 10–13 okruga-Regija-Provincija.
3. UO smatra za nužno da se u BiH stvori nova vlada sastavljena od kompetentnih ljudi i spremna da provede odlučno utvrđeni politički i operativni program rada.
4. UO smatra da je nužno da se razgovori o sudbini BiH u Ženevi dovrše brzo i uspješno u skladu sa osnovnom idejom kopredsjedavajućih Ženevske konferencije izloženim u

Posljednji pokušaj udruživanja

Drugi je pokušaj udruživanja opozicije bio učinjen ujesen 1993. Plan je bio da se stvori Demokratsko-liberalna unija, sastavljena od svih opozicionih stranaka, uključujući Komšićevu HSS i Kljuićeve republikance. Za takav je pokušaj vladao interes i kod velikih sila, koje su uvidjele da se s onima koji vode rat jedva može praviti mir. Ali, nekima iz opozicije osobne su povlastice i vlast, u Predsjedništvu ili na drugim funkcijama, bile velika smetnja da donesu odluku.

Meni je njihovo dugotrajno predomišljanje bilo znak da od toga udruživanja neće biti ništa. I tako je i taj pokušaj propao. Moram otvoreno kazati da su osobe koje su bile pozvane i na koje se računalo da stvore političku alternativu, zakazale. Sa svoje strane zaista nisam žalio ni vremena, ni truda, ni sredstava, da bi se demokratske snage ujedinile.

Krivica nesposobnih vođa

TRIPALO: Ovi naši razgovori, pored toga što mi u njima sudjelujemo, sigurno su korisni za sve nas, jer dobivamo neke informacije, izvlačimo neke zaključke do kojih nismo još jučer bili voljni doći. Iz ovoga što smo sada čuli i što smo do sada raspravili, za mene su dvije stvari vrlo važne: Prvo, da su najodgovornije političke ličnosti ovih triju naroda – Muslimana, Srba i Hrvata – u krajnjoj konsekvenciji bili za podjelu Bosne i Hercegovine i za njeno razbijanje. A, drugo, da su u tom pokušaju nalaženja mira ili nekakva sporazuma, pokazali totalnu nesposobnost da taj sporazum i ostvare. Pa čak ni u uvjetima kada je to možda bilo moguće. Ja ću vam u nekoliko primjera to reći.

Vrhovi svih triju strana bili za podjelu

---

nacrtu Ustava BiH, kako ovi razgovori ne bi postali pokriće za nastavak i eskalaciju agresije i ostvarenje gotovog čina podjele BiH i eksterminacije najvećeg dijela njenog stanovništva.

5. UO zahtijeva da se preduzme sve što je nužno za hitni prekid vatre na cijeloj teritoriji BiH.

6. UO zahtijeva efikasno otvaranje puteva za komuniciranje ljudi i dobara, podizanje opsade gradova i osiguranje koridora kroz sve predjele BiH.

7. UO zahtijeva odmah preduzimanje efikasnih mjera za svestranu zaštitu naših izbjeglica ma gdje se nalazili i njihovo vraćanje na svoja ognjišta.

8. UO zahtijeva odmah otvaranje procesa istrage i suđenja zločincima kod Komisije i suda stvorenog od strane UM za zločine genocida i zločine rata na tlu BiH.

9. UO traži da se poduzmu mjere za vraćanje legaliteta i omogućavanje rada svih državnih organa u uvjetima rata.

10. UO smatra da se sastav, dopuna i smjena na čelu Predsjedništva BiH može obavljati samo u skladu sa Ustavom BiH i po Ustavu i zakonima utvrđenoj proceduri. Svaki drugi način vršenja ovih zakonskih radnji moraće se smatrati neustavnim i nelegalnim.« (slijedi 7 potpisa)

Očito je da su nepovoljno uzajamno informiranje i manjak iskrenih razgovora utjecali na stvaranje krivih zaključaka. Čega su se Hrvati, hrvatska politika, vlast i opozicija, bojali u Bosni? Bojali su se dvojega: bojali su se sporazuma Muslimana i Srba, koji bi bio uperen protiv Hrvata, i drugo, bojali su se unitarne Bosne i Hercegovine u kojoj bi prirodnim procesom Hrvati bili dovedeni u inferioran položaj. Nemojte naime zaboraviti, da je Hrvatska u to vrijeme dok se sve ovo događalo, bila u ratu. Prema tome, ona nije mogla mirno gledati na te sporazume o čijoj suštini je nedovoljno znala. Bar nama iz opozicije neke su stvari o kojima ste govorili bile apsolutno nepoznate.

Strahovanja Hrvata

Pored toga, valja podsjetiti da je u toj socijalističkoj Bosni i Hercegovini, negdje 1965., održano u Mostaru savjetovanje na kojem je Cvijetin Mijatović priznao da je poslije 1945. bilo u Bosni »teško Hrvat biti«. Suprotstavljanje regionalizaciji Bosne i Hercegovine bio je jedan od elemenata toga straha za hrvatsku sudbinu. Naravno, u Hrvatskoj nije bilo dovoljno informacija o tom »historijskom sporazumu« između Muslimana i Srba. I moram vam reći da sam ga i ja doživio kao napad na hrvatske interese. A, možete onda misliti kako su ga doživjeli u HDZ-u, kao i političke vođe i narod Herceg-Bosne.

Ne tvrdim da od početka u HDZ-u nije bilo struja koje su smatrale da odmah treba zagrabiti jedan dio Bosne i pripojiti ga Hrvatskoj. Uostalom, prije rata u Sloveniji bio je sastanak u Zagrebu, na kojem su bili iz Bosne Boban, Ljubić i Raić (bivši ministar odbrane), i razgovaralo se o priključenju hercegovačkih općina Hrvatskoj. Ljubić je bio protiv toga, on je jedini izrazio rezerve za takvu ideju. Govorim ovo da se ne bi mislilo kako na hrvatskoj strani nije također bilo takvog ekstremizma. Nažalost, sve se ovo događalo u razgovorima triju zainteresiranih strana, u kojima je svaka posebno imala dojam da druge dvije nešto rade iza njenih leđa.

Branio sam muslimansku politiku, pa i politiku Alije Izetbegovića, kad se govorilo da on nije dovoljno odlučan, pa je izjavio o ratu u Hrvatskoj da »ono nije naš rat«. A u suštini, problem Bosne i očuvanja Bosne i Hercegovine, bio je u ovome: ako Bosna uđe u neki savez s ostalim republikama u Jugoslaviji, a bez Hrvatske, onda se može očekivati da će svi Hrvati u Bosni biti protiv tog sporazuma, a vjerojatno i značajan dio Muslimana. I obratno, ako se Bosna izjasni kao suverena država i orijentira na potpunu samostalnost, ona će u Bosni dobiti sve Srbe protiv sebe. To je bila ta Scila i Haribda između kojih je muslimanska politika morala proći.

Muslimanska politika u procjepu

A kad se uz to još sazna da se sastaju Milošević i Tuđman, da dijele Bosnu, onda vidite kolika je krivica naših vođa za sve što se dogodilo. To je ukratko, ono što je stvaralo nedoumicu u Hrvatskoj glede politike koju su Muslimani vodili i što je bilo također uzrokom uzajamnog nepovje-

renja, a poslije je, vjerojatno, dovelo do ovih najnovijih, sasvim besmislenih, nepotrebnih ratnih sukoba.

BANAC: Mnogo toga što je ovdje spomenuto meni je nepoznato. Doista ne treba potcjenjivati ulogu pojedinaca političara u južnoslavenskoj drami. No, ne smijemo potcijeniti ni ideološki aspekt. Velite da je Milošević u tom trenutku suspendirao velikosrpske namjere što se tiče Bosne i Hercegovine. To može biti čak i točno, ali poznavanje njegova mentalnog svijeta ne može biti potpuno bez poznavanja strukture velikosrpske ideologije. Sklon sam vjerovati da je to ipak odlučujući čimbenik, dakle ne potcjenjujući mogućnosti raznih arbitražnih pokušaja, smatram da je veoma teško utjecati na tijek dubinskih ideoloških zasada. Možda je to jedna čisto povjesničarska predrasuda, koja se zasniva na kontinuitetu nacionalnih ideologija, a one su na ovom terenu zaprepašćujući jednake, od njihovih početaka u 19. stoljeću pa do danas.

Dubinske ideološke zasade velikosrpstva

Mi možemo govoriti o raznim varijantama, ali u Hrvatskoj npr. nema nekih bitnih novosti. Postoje dvije varijante, koje se donekle isprepliću, koje imaju određene strukturalne smjerove i potpuno su prepoznatljive, danas kao i u 19. stoljeću. Te dvije varijante nekada imaju jaču, nekada slabiju moć utjecaja na političke događaje, ali postoje. Kod Srba mislim da je na djelu jasan kontinuitet koji postoji u cijelom dijapazonu od lijeva do desna, i koliko god povijesni događaji pa i kvalitet rukovodstava utječe na određena odstupanja, taj kontinuitet sprečava temeljitu revoluciju u ideologijskim strukturama.

Nema lakog rješenja

Stoga ne vidim nikakva rješenja koje bi se lako postiglo. Riječ je o veoma dubokim zasadama, kojih se teško osloboditi. Ovo nije nikakav kruti determinizam, ali jest uvažavanje kontinuiteta, političkog razmišljanja, posebno razmišljanja oko nacionalnog pitanja. Tako, ne potcjenjujući vaša nastojanja, smatram da je nedostajalo mnogo toga što bi oslabilo moć nacionalnih ideologija. Dakako, nedostajala je i arbitraža famoznog međunarodnog čimbenika.

Tuđman propušta priliku za mir

ZULFIKARPAŠIĆ: Da, to je ono što sam bio predložio Miloševiću, i on se na kraju, nevoljko, s time složio, a propalo je, uvjeren sam, zbog našeg odbijanja sporazuma. No, želim kazati i ovo: činjenica je da velikosrpstvo, ili velikohrvatstvo ili velikobošnjaštvo, ima ambiciju da postigne svoje ciljeve svim mogućim sredstvima. Ne može se poreći da se to događalo u različitim razdobljima, ali bez krvavih bitaka, da se događalo ekscesno u toku Drugoga svjetskoga rata i sada. Ne poričem niti umanjujem tu tendenciju, nego ukazujem kako se ona mogla kanalizirati, bez

obračunavanja u krvi. Ovaj krvavi put mi nismo izabrali. Potpuno sam bio svjestan te opasnosti, i upravo sam zato morao riskirati u potrazi za mogućnošću da do sukoba ne dođe. Samo čovjek koji nema pojma o politici i historiji, može isključiti nastavak borbe drugim sredstvima.

Rizik je trebalo prihvatiti

BANAC: Svaki razumni pokušaj rješavanja sukoba mirnim putem bolji je od rata. No, sukobi također dolaze do izražaja kad nestane ravnoteže u odnosima između raznih političkih činilaca. Sasvim je jasno da je Srbija imala apsolutnu vojnu premoć u ovom sukobu. Također ste iznijeli da ta okolnost nije dovoljno uočena, barem u jednom dijelu muslimanske sredine; vjerovatno nije ni u slučaju Hrvatske, nego je vladalo raspoloženje: »pa neće oni ipak«. To nerazumijevanje može dovesti do sukoba, upravo zato što suprotne strane nisu jednake. Paradoksalno.

ZULFIKARPAŠIĆ: Da se nije upravo sada dogodio incident s američkim helikopterima u Iraku, u kojem je poginulo dvadeset i osam američkih vojnika, možda bi Clinton bio za još jednu intervenciju u Goraždu. Možda bi ta intervencija dovela do preokreta u ovome obračunavanju. Hoću da kažem kako ishod često ovisi samo o jednom čovjeku, o jednoj situaciji, o slučaju, pa da historijski tok krene na dobru ili lošu stranu. Nisam pristalica teorije da je sve historijom predodređeno, da čovjek u njoj ne igra neku ulogu, vjerujem da jedna ideja, jedan pokušaj, može izmijeniti historijski tok događaja. Vi kao historičar najbolje znate koliko je puta u historiji svijeta slučaj odlučio da se krene u nekome smjeru.

Uloga slučaja u historiji

S obzirom na naš tok zbivanja, hoću samo da kažem da su se u to vrijeme Srbi osjećali izoliranima u svijetu, da nisu imali prijatelja nigdje oko sebe, i, još su, uz to, imali Muslimane kao neprijatelje koji će s njima stupiti u borbu. I baš u tom momentu dolaze Muslimani, dobrovoljno, bez presije, bez njihova angažiranja, i nude im ruku pomirenja. Mislim da sam tim sporazumom Srbe uhvatio u momentu koji je historijski mogao biti posebno značajan i kad su imali osjećaj da sporazum ide i njima u prilog. Bili su tada spremni žrtvovati svoje velike planove u korist sporazuma. To su ti historijski momenti koji se moraju iskoristiti.

Tuđman je imao šansu da riješi pitanje Bosne i Hercegovine samo da je zauzeo drugo stanovište, da nije prekinuo Bošnjacima tokove ishrane i naoružanja. Da nam je pružio bar pasivnu pomoć, mi bismo vjerovatno Bosnu sačuvali i ne bi Srbi mogli uzeti 70 posto teritorija. Ali, jedan čovjek, naš komšija, svojom uskogrudnom politikom izaziva katastrofu, neprocjenjive štete, otvara ratni sukob između Bošnjaka i Hrvata. Sada je on prisiljen od strane jedne velike sile da promijeni politiku, ali još nije dao odgovor zašto je sve to učinio. Situacija je takva da bi on jednim telefonom mogao izmijeniti stanje u Mostaru.

Uskraćena pomoć u kritičnom trenutku

TRIPALO: Moram priznati da je i kod mene taj sporazum Muslimana i Srba izazvao nerazumijevanje. Sad, kad ste nam sve ovo izložili, meni je mnogo toga jasno. Ali mi smo, kao neki politički vrh, pa makar i oporbeni, bili neobaviješteni o tim stvarima i imali smo dojam kako je to moglo uroditi strašnim posljedicama za Hrvatsku.

Hrvati i regionalizacija

Kad je riječ o sporazumu sa Srbima i inzistiranju na Bosni, moram reći da smo mi bili za jedinstvenu Bosnu, ali smo smatrali da je treba regionalizirati. I nismo pritom držali etnički kriterij prioritetnim niti jedinim, nego smo to gledali u smislu nekakvih geografskih, povijesnih, ekonomskih grupacija. I baš zbog iskustva koje je hrvatski narod imao, želio sam to istaknuti da uzmete i ovo razmišljanje u obzir.

ŽRTVE KULTUROCIDA

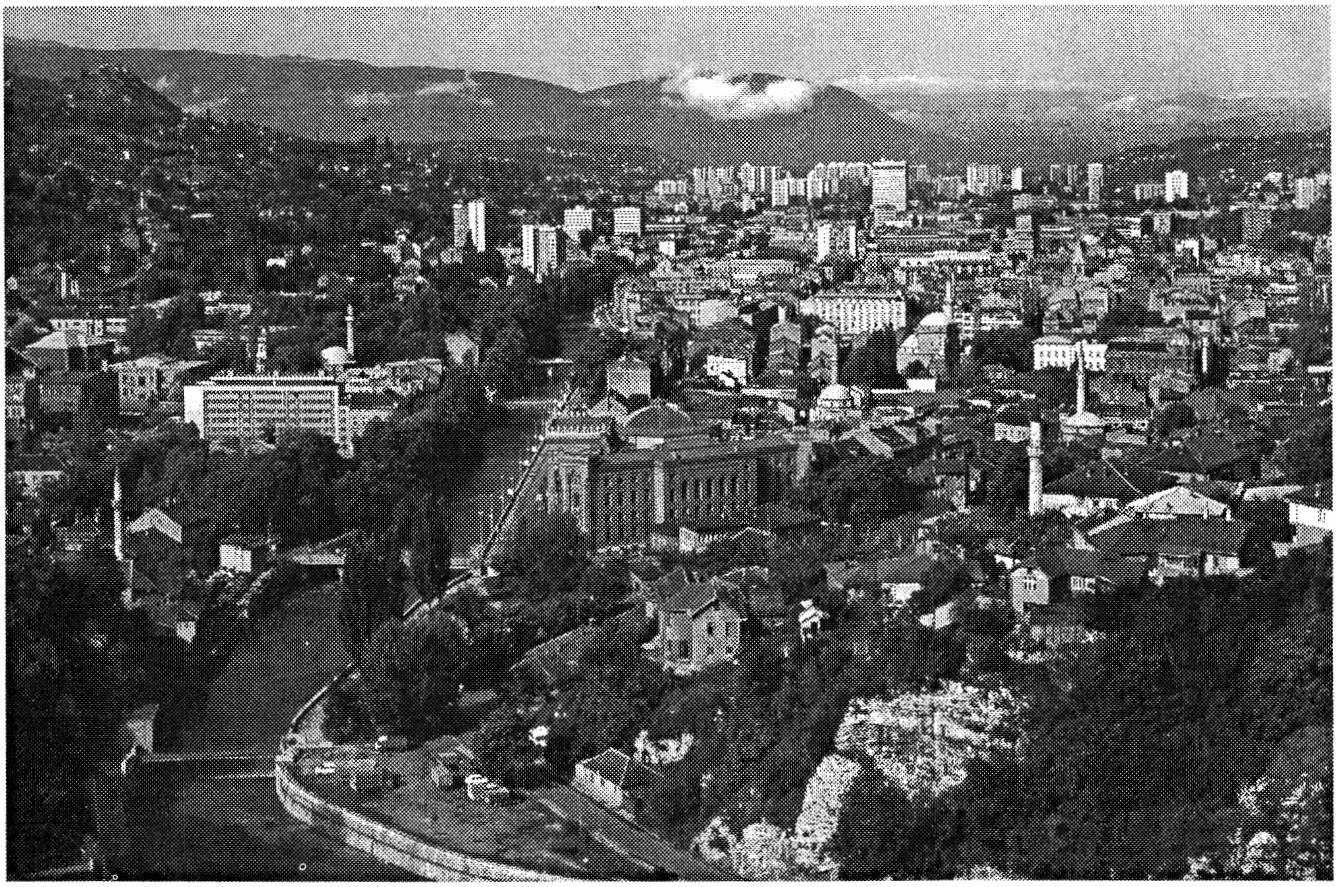

Sarajevo

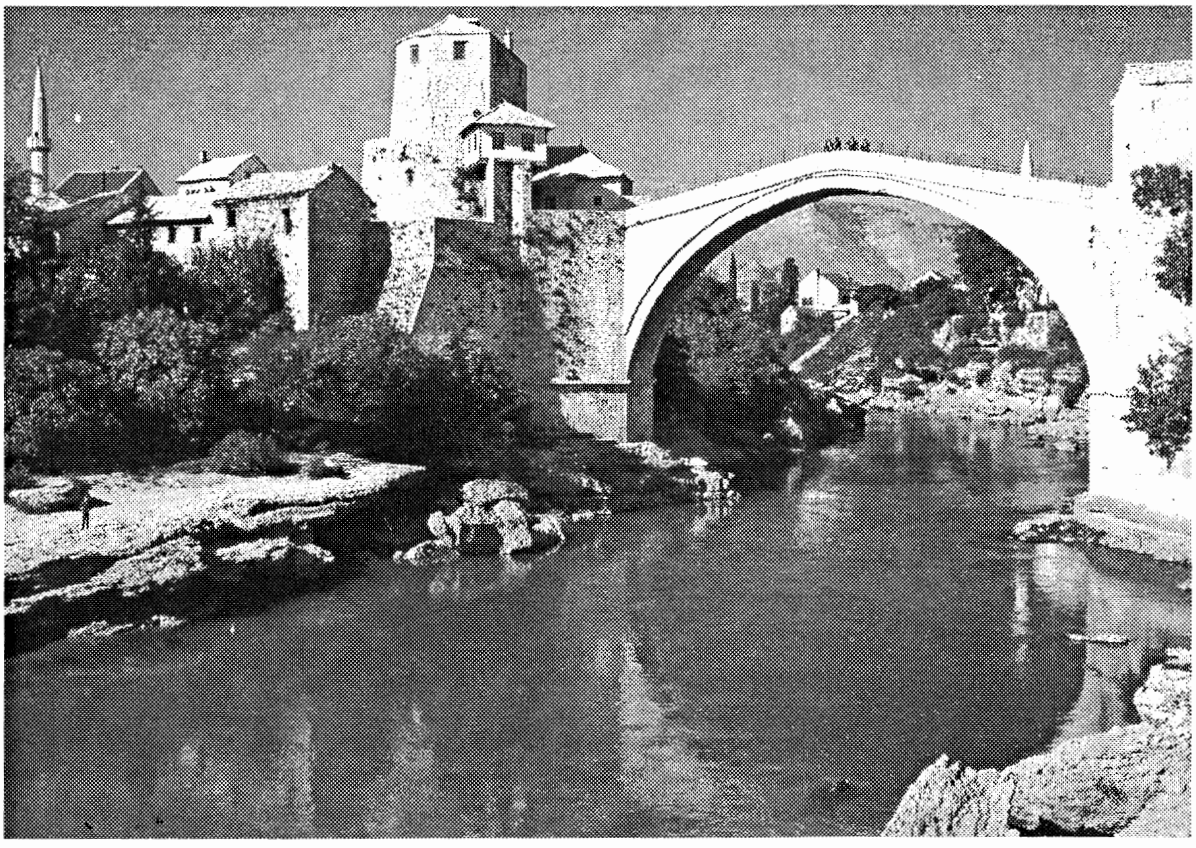

Mostar

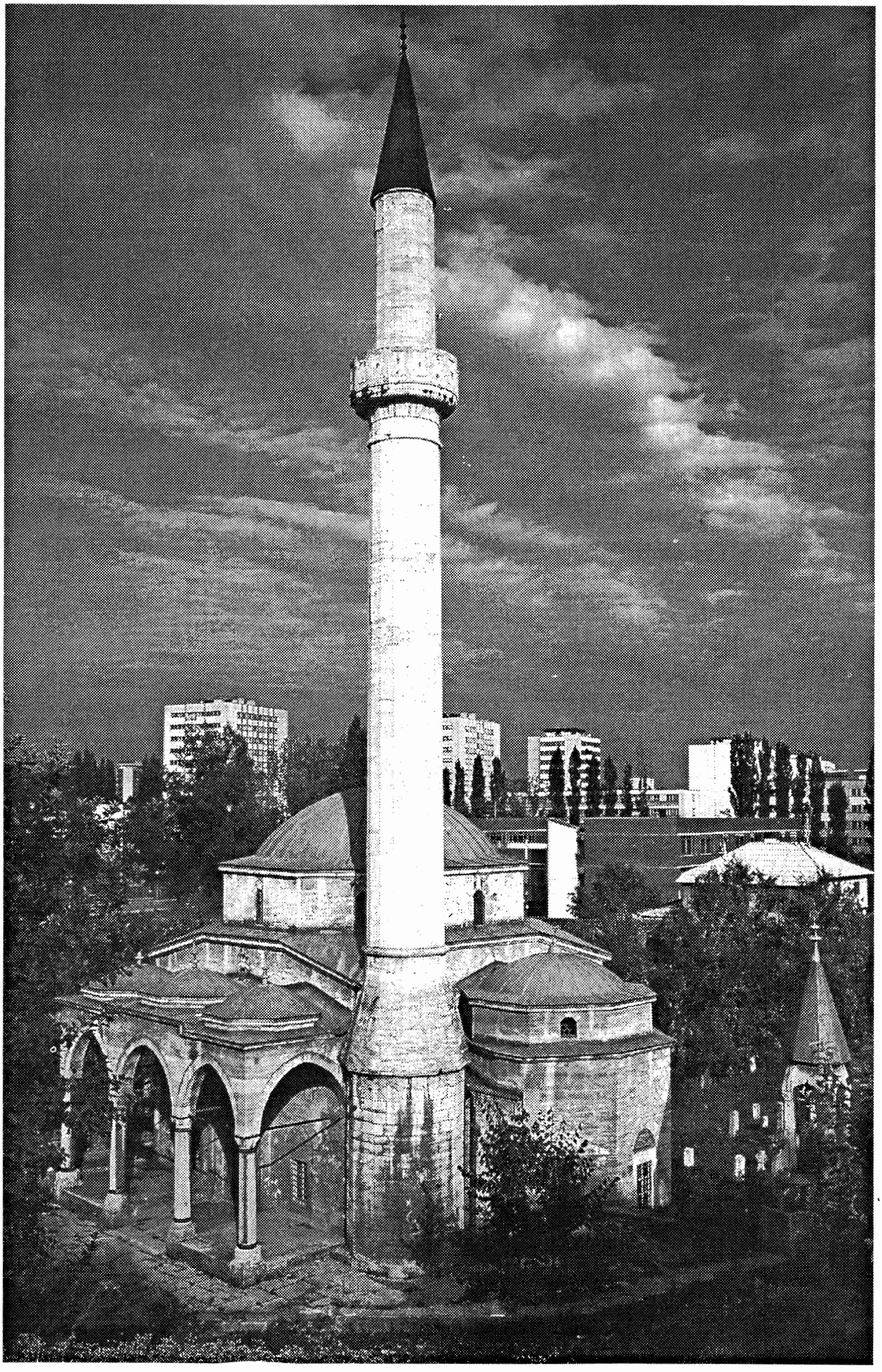

Banja Luka - ARNAUDIJA džamija

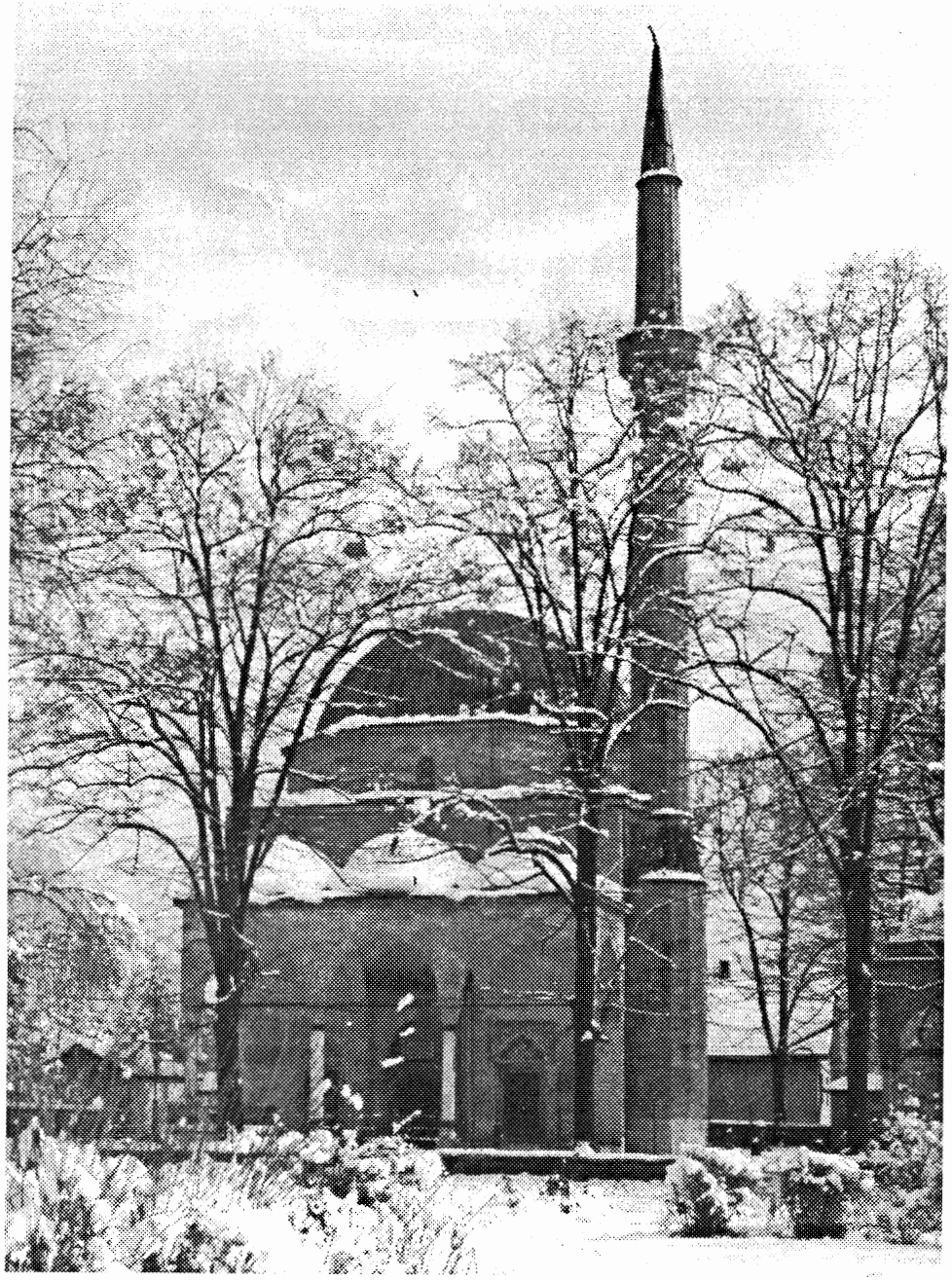

Foča - ALADŽA džamija

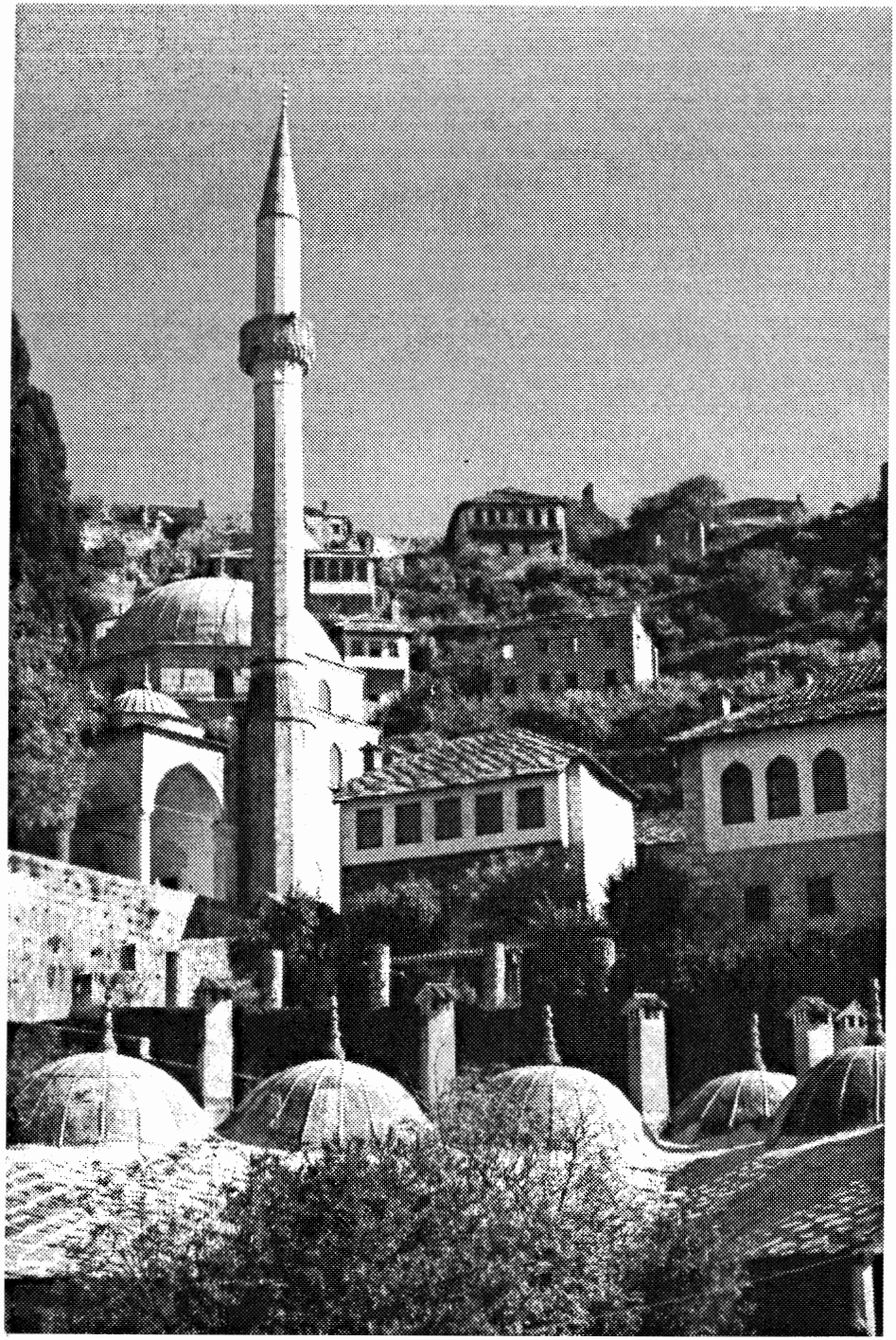

POČITELJ ▷

1
Bosansko kraljevstvo u 14. stoljeću

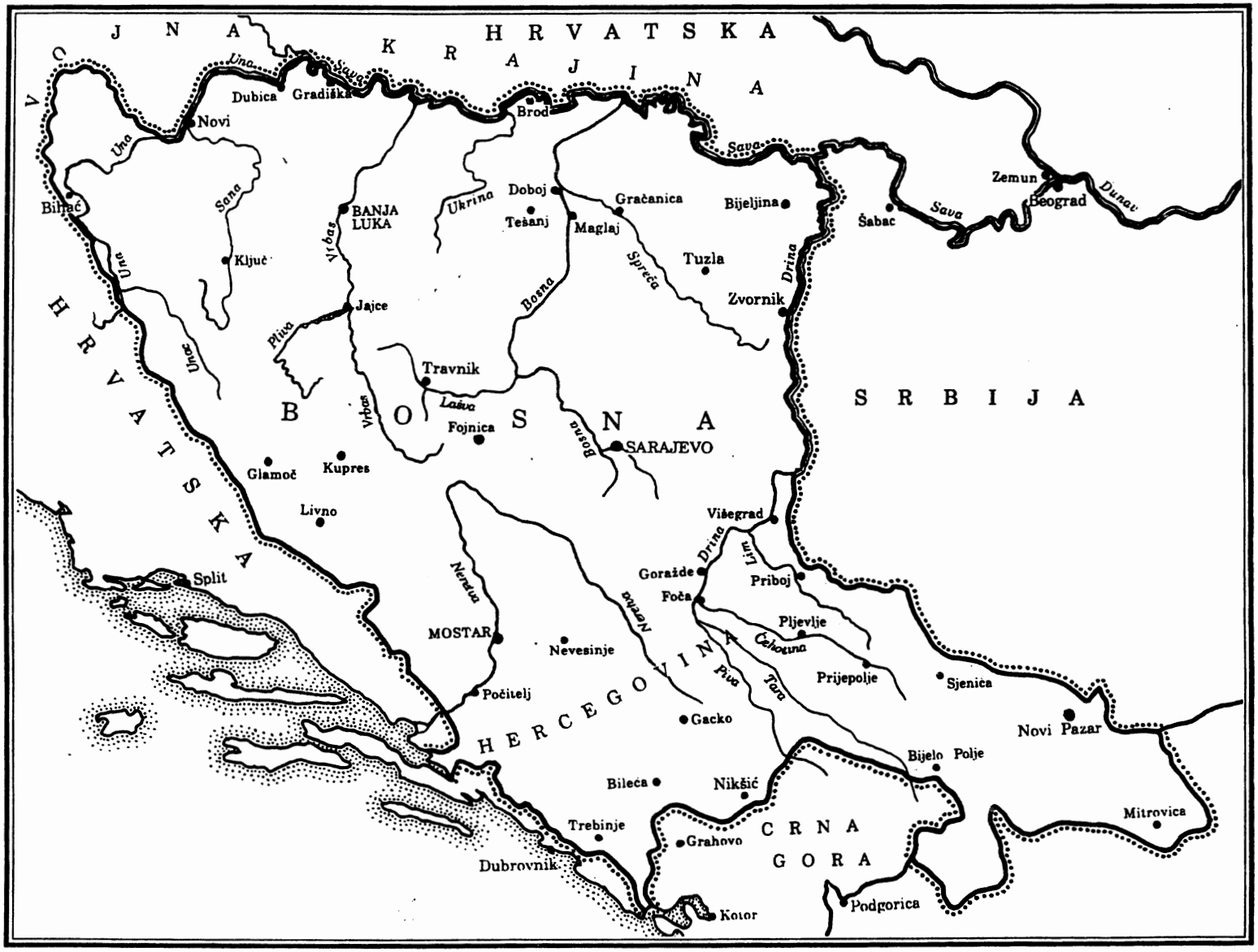

2
Bosna i Hercegovina do austro-ugarske okupacije g. 1878

3
Granice današnje Bosne i Hercegovine - od 1945.

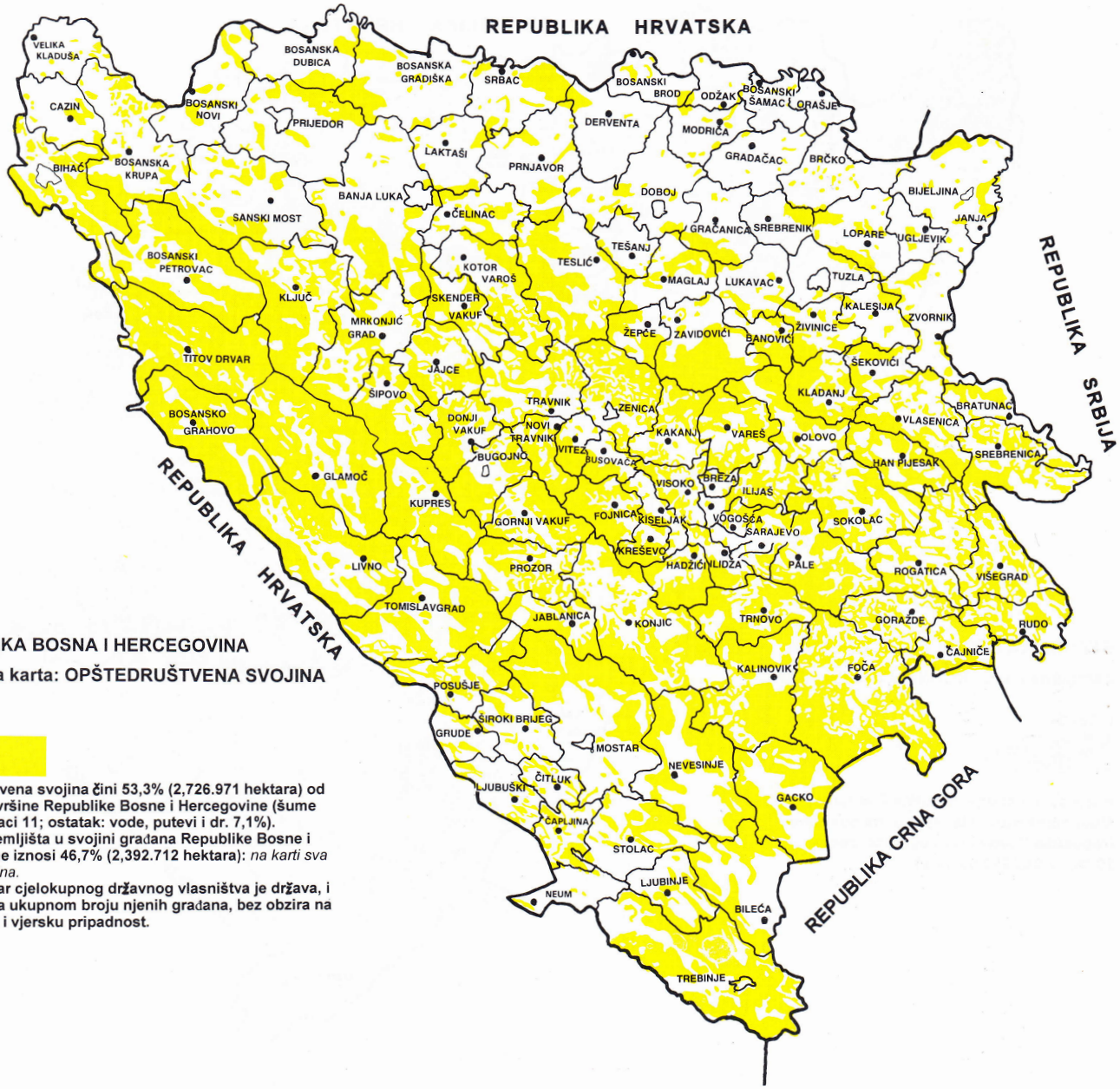

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

Zemljišna karta: OPŠTEDRUŠTVENA SVOJINA

LEGENDA

Opštedruštvena svojina čini 53,3% (2,726.971 hektara) od ukupne površine Republike Bosne i Hercegovine (šume 35%; pašnjaci 11; ostatak: vode, putevi i dr. 7,1%).
Površina zemljišta u svojini građana Republike Bosne i Hercegovine iznosi 46,7% (2,392.712 hektara): *na karti sva bijela površina.*
Pravni titular cjelokupnog državnog vlasništva je država, i ono pripada ukupnom broju njenih građana, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost.

Slijedeći niz geografskih karata izrađen je na osnovu zemljišne karte Republike Bosne i Hercegovine i pokazuje opće-društvenu (državnu) svojinu i njezin prostorni položaj kao i vlasništvo stanovništva po nacionalnostima – po općinskim područjima i na nivou Republike. Općedruštvena svojima čini 53,26% ili 2,726.971 hektara, a u svojini građana je 46,74% ili 2,392.712 hektara. – Ovo je stanje bilo na snazi do godine 1991.

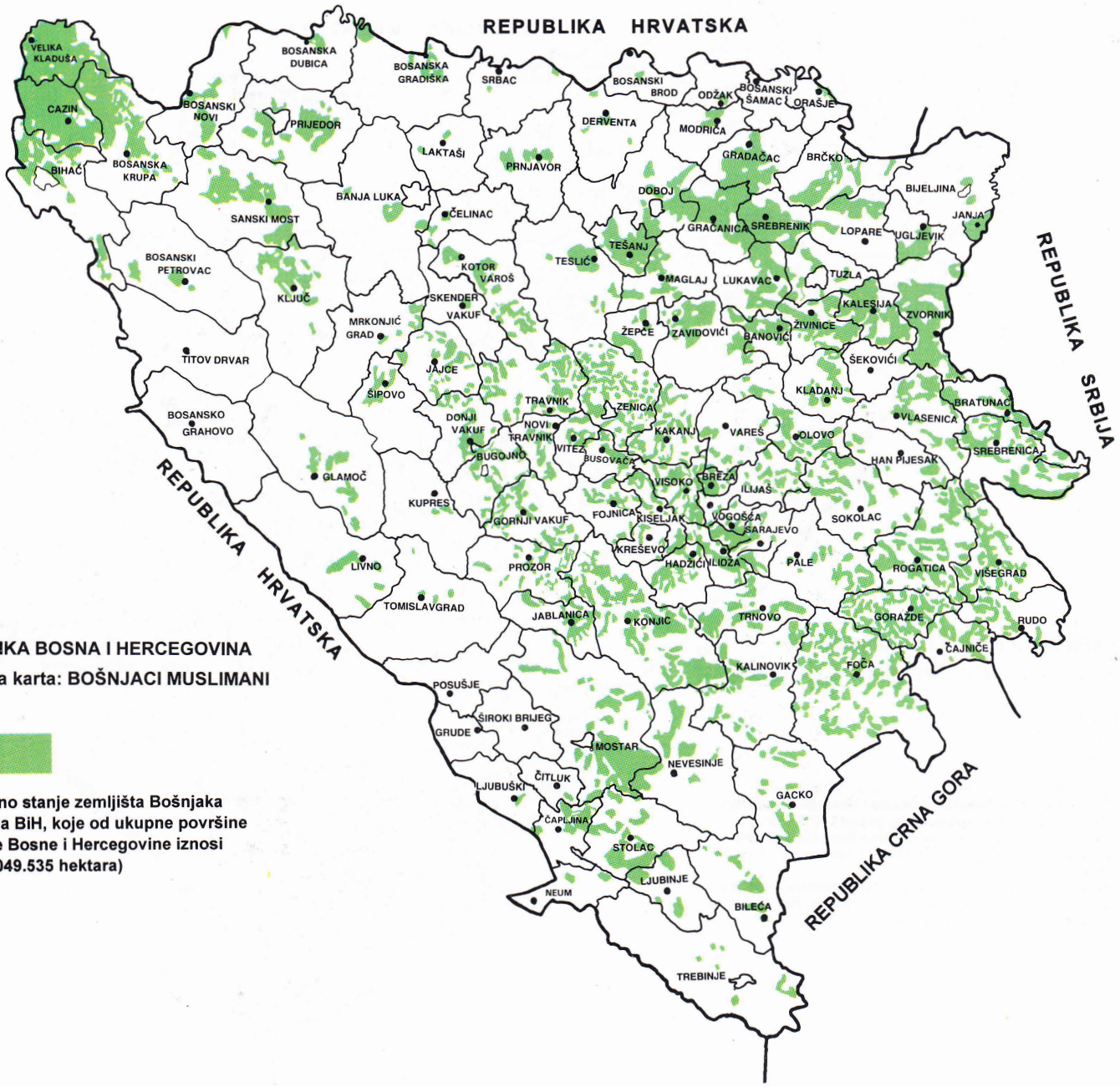

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

Zemljišna karta: BOŠNJACI MUSLIMANI

LEGENDA

Posjedovno stanje zemljišta Bošnjaka Muslimana BiH, koje od ukupne površine Republike Bosne i Hercegovine iznosi 20.5% (1,049.535 hektara)

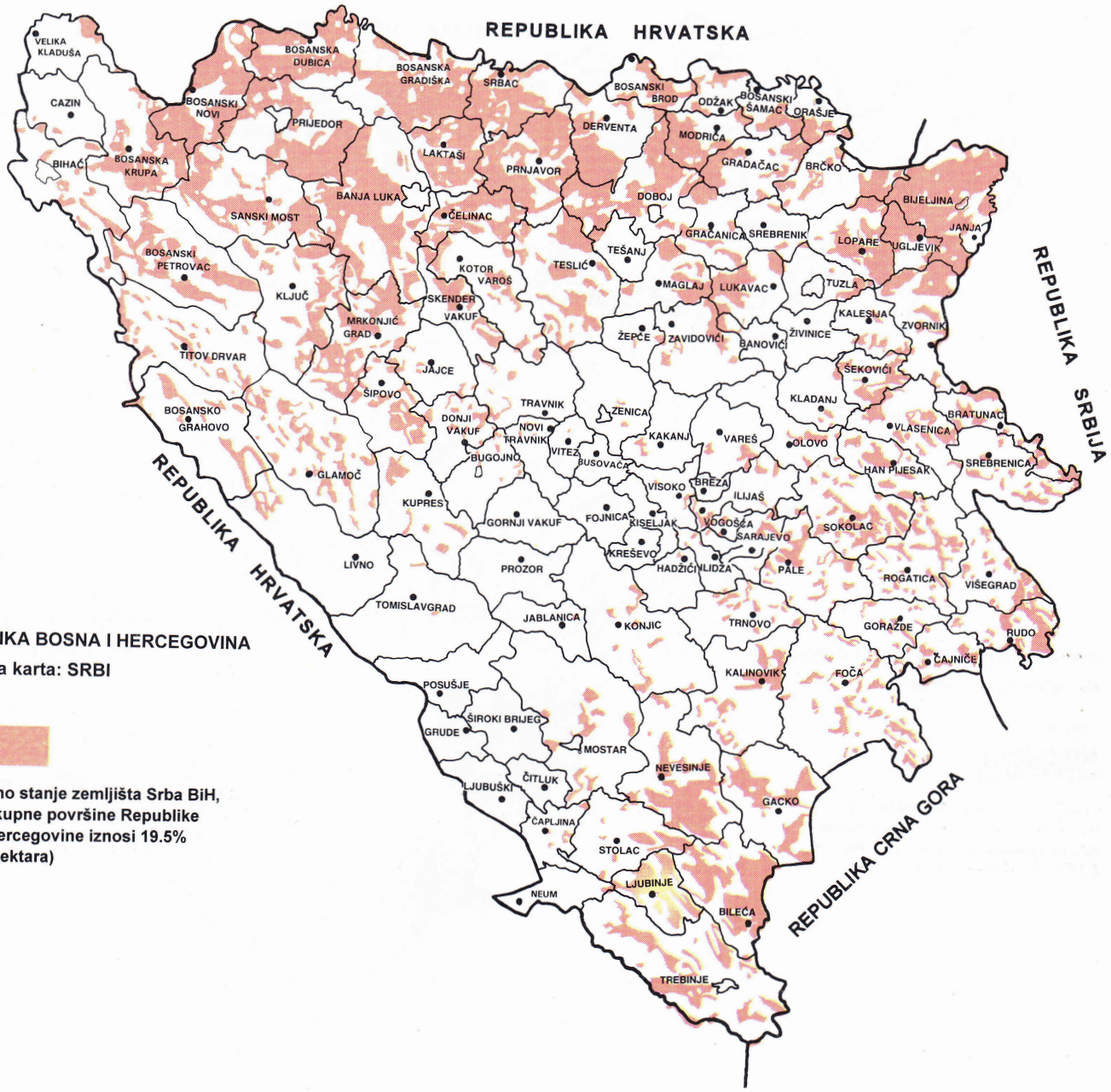

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

Zemljišna karta: SRBI

LEGENDA

Posjedovno stanje zemljišta Srba BiH, koje od ukupne površine Republike Bosne i Hercegovine iznosi 19.5% (998 338 hektara)

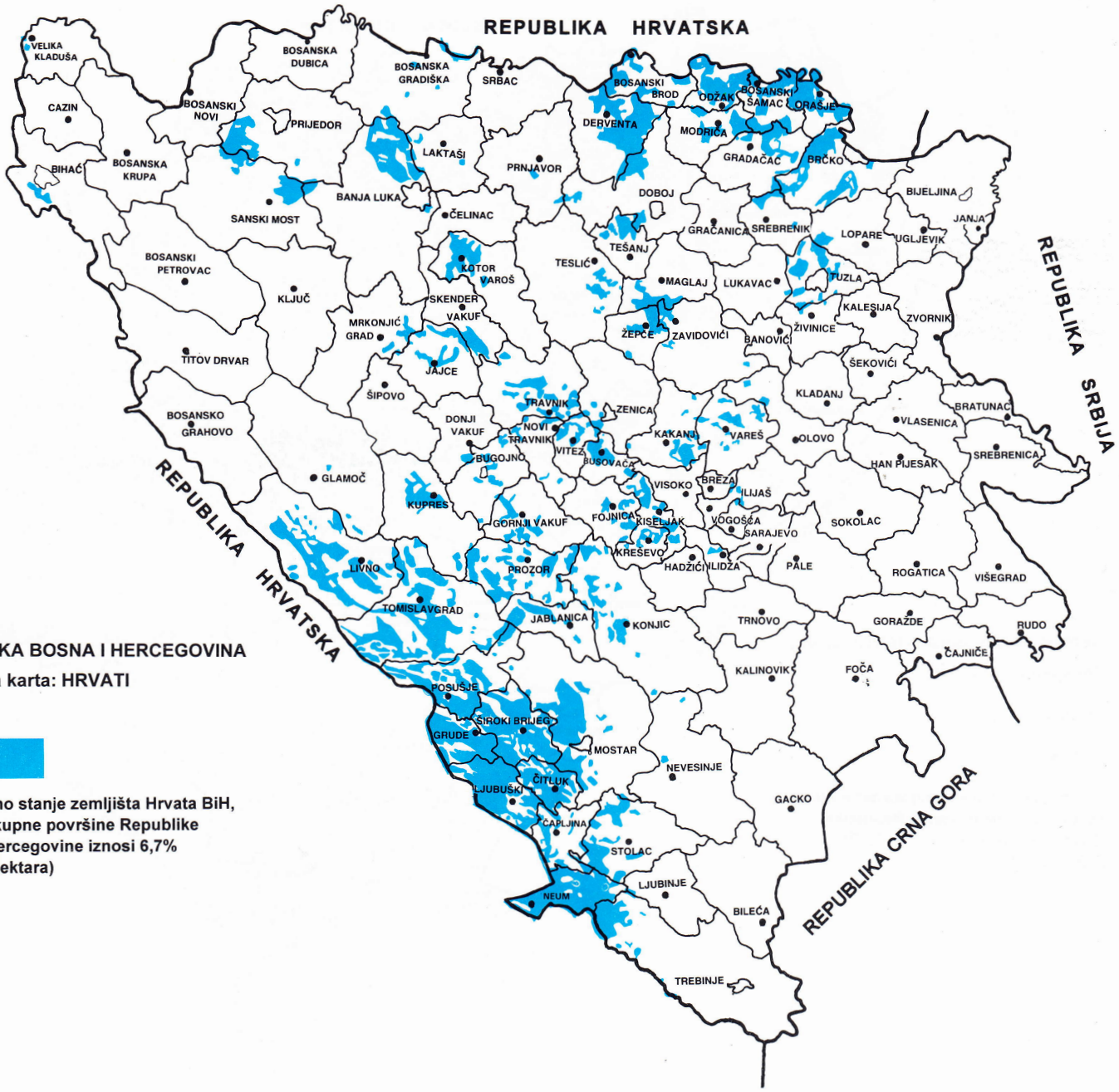

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA

Zemljišna karta: HRVATI

LEGENDA

Posjedovno stanje zemljišta Hrvata BiH, koje od ukupne površine Republike Bosne i Hercegovine iznosi 6,7% (343.019 hektara)

V

BOŠNJAČKO-HRVATSKI ODNOSI

Odluka o BiH još nije donesena

ZULFIKARPAŠIĆ: Velik propust sviju nas vidim u tome da se nismo međusobno više upoznavali i povezivali. Riječ je ipak o velikom broju intelektualaca, poštenih političara, ljudi koji slično misle, ali, eto, mi nismo nalazili vremena da se susrećemo, da koordiniramo različite političke ideje i akcije. Na primjer, mi sada u Bosni stvaramo jedan opozicioni blok kao alternativu ovome naraslom ludilu. Ali, ako ne budemo imali podršku opozicije u Hrvatskoj, nećemo imati velikoga uspjeha. Dapače potrebno nam je razumijevanje opozicije i u Srbiji. Liberali Bosne i socijalisti BiH moraju izmjenjivati mišljenja s političkim partnerima u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, specijalno sada kad se stvara federacija, za koju ja smatram da je u ovome momentu pozitivna, kolike god ona opasnosti u sebi krila. Utjecaj Hrvatske na nas i na Hrvate u Bosni i Hercegovini od prvorazrednog je značaja.

Manjak međusobnog upoznavanja

Izlaz iz ovoga sukoba, koji je eskalirao do otvorenoga rata između Bošnjaka i Hrvata, jest u prihvatanju predloženog Ustava federacije. Taj mir koji je nastupio osjećam kao nešto pozitivno i nužno, ali vidim i opasnosti. Prije svega opasnost vidim u tome da se podjela Bosne i Hercegovine hoće ostvariti na drugačiji način. Osjeća se ta potajna želja kod političkih struktura koje su na vlasti i u Bosni, i u Hrvatskoj i u Srbiji, tih ljudi koji su počeli ove sukobe i nisu, barem do sada, pokazali da su sposobni da ih završe, na odgovoran način. Oni su pritiskom izvana prisiljeni da grade mir, ali oni neće, po momu mišljenju, dovesti našu zemlju do mira.

Pukotine u Ustavu federacije

Okvir toga Ustava utvrdili su Amerikanci, ali u njemu ima i nedemokratskih elemenata, a to su sigurno diktirale bošnjačka i hrvatska strana. Na osnovi dosad viđenoga i pročitanoga, mogu reći da i dalje vidim opasnost podjele Bosne i Hercegovine. U Ustavu koji je predložen i prihvaćen u Bosni i Hercegovini, kad se, na primjer, govori o povratku ljudi na svoja ognjišta, što je jedan od najvažnih problema uopće, riječ je o povratku stanovnika federacije. Ne govori se o Bošnjacima-muslimanima koji su pobjegli s teritorija koje drže Srbi, nego isključivo o povratku ljudi koji će živjeti u federaciji. Zatim, taj je Ustav isključio Srbe kao državotvorni narod BiH, što servira sve argumente velikosrbima da kažu: kako možemo ući u federaciju zajedno s Muslimanima i Hrvatima kad mi

nismo konstitutivni narod? I oni će naći dovoljno argumenata da i Amerikanci podrže njihovu poziciju.

I sva ta nepovjerenja jednih prema drugima, stavljena su u razne paragrafe, koji će na papiru izgledati dobro, ali će u praksi otvoriti proces daljnih sukoba i nacionalnog nepovjerenja. Tako da će Tuđman preko HDZ-a, po mome dubokom uvjerenju, imati dominantan položaj u Bosni, jer se ni jedna odluka u Ustavu neće moći provesti bez konsenzusa. A kao što vidimo, na terenu se ništa nije dogodilo. Mislim da se situacija u centralnoj Bosni, i u Hercegovini, može izmijeniti u roku od nekoliko dana, samo s nekoliko telefona. Da se, recimo, stanovništvu s istočne obale Neretve odmah omogući prelazak na zapadnu obalu i obratno, da se otvore tokovi života i kontakata, da ljudi uđu u svoje stanove, da se neprijateljstva završe, da se logori raspuste. Sve se to još nije dogodilo, i dalje vlada nevjerovatna napetost u Bosni. To je dokaz da ove političke strukture nisu u stanju dovesti do mira, jer one upravo žive od sukoba koje su svojom politikom izazvale.

Zašto se Ustav ne provodi?

GOTOVAC: Mislim da je ovaj Ustav zapravo samo jedna vrsta pragmatične sankcije, samo jedan način na koji se u ovom trenutku želi djelovati u danim okolnostima i u okvirima što ih je nametnula međunarodna poli-tika, preko Sjedinjenih Država. U njemu se pokušava naći zajednički okvir za ono što je već tu i za volju onih faktora iz međunarodne zajednice, koji nastoje svojim utjecajem razriješiti situaciju na ex-jugoslavenskom prostoru. Ne može se, dakle, govoriti o ustavu u pravom značenju te riječi. To je očigledno, inače ne bi bilo potrebno sve ono što se ovom ustavu dodaje.

Pravedan ustav — osnovica članstva u međunarodnoj zajednici

Pravi ustav, kojim se definira jedna država, čini to nepotrebnim, jer to prenosi u zakonodavnu djelatnost, koja obuhvaća, među ostalim, i međunarodne ugovore, bez obzira na što se oni odnose. Iz ustava se vidi kakva je država u pitanju i može li ona biti član suvremene međunarodne zajednice. Ukoliko ustav pokazuje da je to nemoguće, nikakav dodatak ne može ispraviti tu činjenicu. Samo oni zakoni koji proizlaze iz ustava obavezuju, samo oni vrijede i samo oni mogu biti temelj za ostale ugovore između države koja je u pitanju i drugih država.

Ne može, dakle, međunarodna zajednica prihvatiti za svog člana državu koja u svom ustavu osporava ili čak zabranjuje prakticiranje temeljnih vrijednosti te zajednice. Danas su to ljudska prava u najširem značenju. Ma koliko bili spremni na različite ustupke, na licemjerje kojim se prikrivaju, međunarodni faktori ne mogu pristati na zajedništvo s državom koja osporava vrijednost i opstanak njihova društva i njihovih država. Međunarodne konvencije, dakle, nisu dio ustava, nego se ustavom omogućuje prihvaćanje i prakticiranje njihovih obaveza u jednoj državi, što je

uvjet ulaženja u zajednicu koja se na njima zasniva. Međunarodne obaveze nisu ništa drugo, nego sustav odnosa koji omogućuje funkcioniranje međunarodne zajednice na svim razinama njezina života. Ustav o kojem govorimo pokazuje želju da se uspostavi kakva-takva pravna forma za postignuti mir, da se omogući povratak života u okvire tog mira. Sve što se poslije njegova donošenja dogodilo pokazuje njegov pravi karakter: on je ostvario vrlo malo, gotovo ništa od svojih programa. Mir je tako krhak, da u svakom trenutku može prijeći u sukob.

Krhak mir

Teško je bilo što predvidjeti. Svi odnosi djeluju posve slučajno, improvizirano – kao da svaki čovjek može donijeti presudnu odluku, kao da svaki i najmanji incident može postati pokretač sudbine. Meni se čini da se sve to dogodilo zato što se iz Ustava nigdje ne vidi da on predstavlja definitivnu odluku o uspostavljanju cjelovite i nezavisne Bosne i Hercegovine. On ne jamči postojanje države koju bi trebao definirati. U njemu nisu određeni uvjeti pod kojima narodi koji žive u Bosni i Hercegovini treba da budu zajedno, osiguravajući svoju nacionalnu samobitnost. Jednostavno: odluka o Bosni i Hercegovini nije još donesena! Otuda svaki ustav u njoj neizbježno mora biti samo improvizacija, prigodno rješenje, samo jedna epizodna solucija, koja na opasan način ostavlja otvorene i najgore mogućnosti.

Nedefinirani uvjeti zajedničkog života

Na primjer: Srbi i dalje očigledno računaju sa zadržavanjem osvojenog teritorija kao dijela »Velike Srbije«. Činjenica da toliko inzisitraju na koridoru posve ih demaskira, jer kad bi željeli ostati u Bosni i Hercegovini, odnosno kad bi bili za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu, koridor bi izgubio svaki smisao. Njihov zahtjev za koridorom, naravno, uznemiruje Hrvatsku, jer taj koridor povezuje i Krajinu s programom »Velike Srbije«. Sve dok postoji zahtjev za koridorom, Knin zna da se Srbija za njega bori. Koridor ne vodi samo do Banje Luke, koridor preko Knina vodi do Jadrana.

Srbi ne pokazuju nikakve namjere da napuste osvojene teritorije, da izgube svoj ratni plijen, da smanje svoje osvajačke programe, da promijene njihov krajnji cilj. Sve što sada čine, samo su taktičke varijacije na veliku stratešku temu. U taj sustav spadaju i njihove tvrdnje da su oni samo sačuvali svoju zemlju, čak da su se samo branili. Svatko zna da imati svoju zemlju nikako ne znači i neizbježno imati svoju državu. Živjeti negdje na svom posjedu i imati negdje svoju državu – to su dvije posve različite stvari.

S druge strane, očigledno je da hrvatska vlast prihvaća podjelu Bosne i Hercegovine. Samo tako se može objasniti lakoća s kojom je izazvan sukob s Muslimanima. Ja sam o tome u dva navrata govorio u Saboru. Od prvog dana bio sam protivnik takve politike, od prvog dana smatrao sam da će ona biti višestruko fatalna za Hrvatsku: ne samo da će dovesti do

golemih žrtava i razaranja, nego će u međunarodnom prostoru Hrvatsku dovesti u nemoguću poziciju, u poziciju agresora, u poziciju posve izolirane, usamljene zemlje. Događaji su i krenuli u tom pravcu. I Washingtonski sporazum je samo pokušaj da se izbjegne ono najgore, totalni embargo.

Srpska agresija kao mjerilo općeg ponašanja

Naši političari često misle da su svi odnosi definitivno određeni činjenicom srpske agresije: ma što mi poslije nje radili, to je opravdano. Mi možemo biti samo žrtve, čak i onda kad nekoga napadnemo. Oni vjeruju da unutar jednog globalnog poretka ne može nastupiti jedan drugi, partikularni poredak, koji njegove aktere postavlja u međusobnim odnosima kao agresore i žrtve, napadače i napadnute. Srpska agresija jest opći okvir svih događaja na prostoru ex-Jugoslavije, ali unutar te činjenice moguć je vrlo različit raspored niza drugih činjenica.

To se upravo dogodilo u našim odnosima s Muslimanima i postalo je fatalno. Slučaj nije jedinstven. Treba se sjetiti Europe nakon Hitlerovih osvajanja. Unutar općeg njemačkog okvira, svoje međusobne odnose neprijateljski su razrješavali Mađari i Rumunji, Slovaci i Česi, Hrvati i Talijani. Unutar velikog osvajanja moguća su mala osvajanja, ali njihovi grijesi ostaju isti kao i oni velikih, imaju isti karakter, isto političko, državno i moralno značenje. Sukobiti se s Muslimanima zato – kako se stalno govori – što su bili nesiguran partner, što su u prvo vrijeme bili posve ravnodušni prema srpskoj agresiji na Hrvatsku, što je Izetbegović u jednom trenutku izjavio da rat između Hrvatske i Srbije nije njegov rat, i tako dalje, to zapravo znači jedan posve nespreman odgovor u trenutku posvemašnije neizvjesnoti i nesigurnosti ocijeniti kao definitivan i nepromjenjiv, kao odgovor koji zauvijek određuje raspored odnosa i snaga. Naravno da se na taj način nikada u povijesti nisu zasnivali međunarodni odnosi. Njihova dinamika zahtijeva puno više osjetljivosti, spremnosti na revizije, promjene, prestrukturiranja, obrate – na neprekidno traženje novih mogućnosti i novih saveznika na putu prema pobjedi.

Žurba sebičnosti

´Slom Jugoslavije predstavlja za sve nas i u svakom pogledu niz posve neočekivanih situacija. Svatko je od nas nastojao da na njih što bolje odgovori. To znači: da iz njih izvuče što veću korist. Nastala je prava žurba sebičnosti. Lako smo zaboravljali jedni druge, lako skidali odgovornost sa sebe. U takvoj situaciji nesporazumi gotovo da su neizbježni, u takvoj situaciji potrebna je sposobnost da ih se shvati i da se odnosi promijene. Mi smo, na primjer, zaboravili da su muslimanske i hrvatske zastave bile svezane na svim političkim skupovima kad se odlučivalo o tome da li će Bosna i Hercegovina biti samostalna. One su pokazivale onu

Volja za zajedništvom

volju i ono zajedništvo koje se u referendumu izrazilo kao zahtjev za samostalnom državom. Samo su Srbi uporno ostali uz Jugoslaviju. Hrvatski i muslimanski puk tada je odlučio da hoće državu u kojoj će biti svi slobodni – kao nacije, kao vjere, kao pojedinci. Izetbegović je bio uvjeren da se ta odluka može provesti bez rata, bez sukoba. Svi su tada govorili: neće raja na raju!

Vjera da do sukoba neće doći

Uostalom, i naši su političari tada vjerovali da do sukoba neće doći. Izgledalo je kao da to svi pokušavaju izbjeći. Slovenska epizoda djelovala je kao instrukcija, posve krivo protumačena: brzi kraj sukoba shvaćen je kao dokaz da su oni podjednako bespredmetni i nedjelotvorni. Napad na Hrvatsku Izetbegović je očigledno shvatio kao epizodu koja će imati isti karakter i iste posljedice. Nije vidio da Bosna i Hercegovina u tome ima nekakvu ulogu. Naprotiv: vjerovao je da mir u njoj može utjecati na prilike u Hrvatskoj, smirujući ih. Osim toga, Izetbegović je računao s daleko većom snagom Srba u Bosni i Hercegovini nego u Hrvatskoj: ne samo da je bio veći postotak Srba u stanovništvu – tri puta veći! – nego su i snage Jugoslavenske armije u Bosni i Hercegovini bile daleko veće, a i dalje su se stalno povećavale onim jedinicama, koje su odlazile iz Hrvatske.

Pritisnut svim tim činjenicama, posve nespreman za bilo kakve vojne operacije, Izetbegović je pokušavao na sve načine izbjeći sukobe, izvući se iz te opasne, goleme zamke sa što manje gubitaka za Bosnu i Hercegovinu. U tome, naravno, nije uspio. Nije ni mogao uspjeti, jer srpski program Bosnu i Hercegovinu već od Garašanina smatra integralnim dijelom Srbije. Hrvatska vlast mu tu pogrešku nikako nije htjela oprostiti. Nije bilo isprike za Izetbegovića! Ono, što smo u svojoj politici prikazivali kao lukavstvo, u njegovoj smo smatrali ili glupošću ili neprijateljstvom prema nama – uvijek neoprostivo! I mi smo zato vjerovali, da protiv Izetbegovića imamo pravo poduzeti sve, dakle, i dijeliti Bosnu i Hercegovinu.

Fatalna ideja da podjela Bosne rješava hrvatsko-srpsko pitanje

Brzina kojom smo stvorili Herceg-Bosnu pokazuje da smo od prvog časa znali tko je kriv i kako ga kazniti, tko nam smeta i kako te smetnje ukloniti. Cijeli slučaj otkriva da smo, bez obzira na vezanje zastava, od prvog trenutka bili spremni na podjelu Bosne i Hercegovine, uvjereni da to neće ometati srpske planove. Naprotiv! Hrvatska vlast je očigledno vjerovala da je podjela Bosne i Hercegovine jedini način da se takozvano srpsko-hrvatsko pitanje definitivno riješi, da svatko uzme svoj dio i da se na taj način, na pravdi, zasnuje trajni mir.

Fatalna ideja! Srbi na takvu podjelu nikad neće pristati, ukoliko ne budu prisiljeni u nekoj epizodi, privremeno, prihvatiti neku improviziranu granicu, pripremajući se i dalje na ostvarenje svog velikog programa, od kojega do danas ni u kojem obliku i ni na koji način nisu odustali.

Banovina Hrvatska kao uzorak

Hrvatsku politiku očigledno inspirira stvaranje Banovine Hrvatske i duboko uvjerenje da je Bosna i Hercegovina umjetna tvorevina, koja u ovom trenutku može poslužiti za stvaranje fundamentalističke države, države opasne za Zapad u cjelini. Hrvati i Srbi, dva povijesna naroda, dva naroda s povijesnom odgovornošću na tom prostoru, moraju postupati tako da to onemoguće. Muslimani još nisu nacija s povijesnim pravima i zato se odluke mogu donositi bez obzira na njih. Nemaju svoj identificirani prostor, nemaju domovinu, nemaju nacionalni identitet, oni se ljuljaju kroz povijest između Hrvata i Srba i zato nemaju prava na povijesne odluke. To stajalište je višestruko pogrešno. Prvo: zato što vjeruje da se svi problemi između Srba i Hrvata mogu svesti na problem podjele Bosne i Hercegovine. Drugo: zato što smatra da su Srbi definitivno pristali na Banovinu Hrvatsku. Treće: zato što vjeruje da je položaj Muslimana jednak onome u kojem su bili kad je stvorena Banovina Hrvatska.

Srbi nikad nisu smatrali da Bosnu i Hercegovinu treba dijeliti, posve uvjereni da je ona njihova. Stvaranje Banovine Hrvatske izazvalo je puč i propast prve Jugoslavije. Taj događaj započeo je razvitak muslimana prema naciji, razvitak koji je dovršen u drugoj Jugoslaviji. Srpska agresija na Bosnu i Hercegovinu dodala je tome i konačno identificiranje njihova prostora, otkriće njihove domovine. Srbe nijedna od tih činjenica ne zanima. Ni u jednom njihovom tekstu ne može se naći nijedna posljedica svih tih događaja – ništa ne može promijeniti Garašaninov program: Srbi su mu na bezbroj načina vjerni! U njegovo ime poduzimaju sve: napadaju i povlače se, lažu i stvaraju mitove, zaključuju ugovore i odmah ih krše.... Sve je dopušteno što vodi prema »Velikoj Srbiji«, na tom putu nema zločina. I kao što pučisti nisu predvidjeli kako će se razvijati događaji izazvani njihovim pothvatom, tako se ni Milošević nije brinuo kakve će sve strahote izazvati njegov pothvat.

Garašaninov program

»Velika Srbija« počiva na bezobzirnosti, ona je projekt u koji se vjeruje onom snagom koju daju mitovi: ma koliko bilo puteva, svi vode istom kraju! Događaji se uvijek naknadno formuliraju, pretvaraju u programe, prikazuju se kao da su bili predviđeni. To se naziva naknadnom pámeću.

Što učiniti sa Srbima

27. mart — za Veliku Srbiju

ZULFIKARPAŠIĆ: Činjenica je da je puč 27. marta 1941. zaista bio opozicija podjeli Bosne i Hercegovine između Mačeka i Cvetkovića. I to od strane udružene opozicije, od strane tradicionalnoga srpstva, koje je težilo da se čitava Jugoslavija, sve od granice Slovenije, pretvori u jednu srpsku banovinu. Oni su bili išli k tome rješenju, ali je pristupanje Trojnome

paktu dovelo te velikosrpske ideje u pitanje. Tada su pribjegli puču, koji je očevidno bio rezultat neslaganja tradicionalnoga srpskog gledanja na rješenje srpsko-hrvatskoga pitanja. A ideja velikohrvatstva, koju treba isto tako artikulirati, uvijek je išla ili za prisvajanjem Bosne i Hercegovine, sa Sandžakom kao dijela Hrvatske, ili, barem, podjeli Bosne i Hercegovine.

"Podijelit ćemo vas sa Srbima"

Sjećam se mojih diskusija u emigraciji s hrvatskim političarima. Prva je opcija uvijek bila: muslimani su Hrvati, granica između Srbije i Bosne je Drina, i mi se moramo ujediniti u zajedničkoj državi. Kad sam o tome suprotstavljao argumente bošnjaštva, samostalnosti Bosne i Hercegovine, uvijek se odgovaralo: »E, ako nećete to, onda ćemo vas mi podijeliti sa Srbima!«

Ta podjela Bosne i Hercegovine – potpuno se slažem s vašim izlaganjem – bila je permanentna težnja velikohrvatske ideologije. Hrvatski su nacionalisti pritom podcjenjivali srpske težnje i neizbježnost da podjela Bosne bude samo jedan korak »Velike Srbije« do Jadranskog mora i drugih dijelova Hrvatske.

Tragedija za Bošnjake-muslimane jest u tome, da i jedan i drugi naš susjed žele ostvariti svoje nacionalne programe diobom i rušenjem Bosne. Ignoriranje interesa Bošnjaka jedan je od osnovnih elemenata nacionalne velikohrvatske politike i velikosrpske politike. To se danas očituje u etničkim čišćenjima. Kad se sve to svede na najjednostavniju formu, izlazi da su Muslimani jedina zapreka stvaranju tih nacionalnih programa, stoga moraju s tih područja biti eliminirani.

Sada stojimo pred činjenicom da su nakon dvogodišnjega strašnog rata Bošnjaci ovu katastrofu preživjeli, da su ostali bitan faktor na tome području, a velikosrpska i velikohrvatska ideologija izgubile su prvu bitku. No, činjenica je, također, da ovo nikako nije kraj tragedije.

Federacija ne može biti trajno rješenje

Osobno ne vidim trajnog rješenja Bosne i Hercegovine u federaciji s bosanskohercegovačkim Hrvatima, niti kasnije u konfederaciji s Hrvatskom. Zašto? Očevidno je prva motivacija Amerike bila prisiliti Srbe – to je otvoreno rekao Clinton prilikom potpisivanja sporazuma u Washingtonu – da participiraju u federaciji, pa da se Bosna sačuva u svojim granicama. Ta perspektiva, koju pretpostavljamo, znači tračak nade za Bošnjake-muslimane.

Srbi ne mogu biti isključeni

Najviše pak strahujem od diletantske, nesposobne bošnjačke političke strukture, koja će protagoniste ideje zajedničke Bosne dovesti u položaj da kažu: ovdje je to nemoguće. Ako mi Bošnjaci, prije nego se Srbi prisile da uniđu u BiH, napravimo korak ka konfederaciji s Hrvatskom, ako donesemo ustav i zakone koji isključuju Srbe kao državotvorni element Bosne i Hercegovine, kao treći i bitni faktor, onda zatvaramo vrata toj opciji, prvoj koju je Amerika postavila da se problem Bosne i Hercegovine riješi tako da ostane suverena, samostalna, u svojim historijskim

granicama prije ovoga rata. Srbi takvu Bosnu ne žele, ali bi mogli biti prisiljeni ako i Rusija pristane uz američku politiku. Ali, ako mi Bošnjaci donesemo ustav kojim će Srbi biti isključeni iz javnog i političkog života, mi stvaramo preduvjete koji će dovesti u pitanje proces obnove i stvaranja samostalne države.

Vjerujem da gospodin Tuđman i HDZ ne žele ujedinjenje bošnjačkoga dijela s teritorijama koje su Srbi osvojili i etnički očistili. Zašto? Prije svega zato što će, s onim predviđenim korekcijama na koje su i Srbi već na neki način pristali, svi Hrvati uglavnom biti u toj zajednici. Nama Bošnjacima je istočna Bosna najveći dio naše domovine, ali hrvatski element u konfederaciji ostaje povezan s Hrvatskom. Kao što reče Boban: njih se ne tiče šta se događa u Čajniču i Foči. Tako ponovo dolazi do iste politike.

Opasna islamska opcija

Sasvim je drugi slučaj s tendencijom koja otvara perspektivu onoj muslimanskoj opciji, koja teži da stvori islamsku državu. Ta je tendencija po mome mišljenju isto tako opasna, a prisutna je u politici Alije Izetbegovića i SDA. Stvaranjem kantona u kojima će oni biti politička vlast, i stvaranjem muslimansko-hrvatskih kantona dolazi do podjele Bosne. Tako se odustaje od oslobađanja istočne Bosne i povratka kućama miliona izagnanih ljudi.

Tako da ova politika – koliko god se nama činilo da ju je Amerika nametnula s ciljem da se Srbi prisile na ostajanje u državi BiH, da se stanovništvo može vratiti, da se pokrenu demokratski procesi – nosi u sebi opasnost da Bošnjaci ostanu u podređenom položaju prema Hrvatskoj i prema Srbiji, koja će se ostvariti ako mi Bošnjaci i Hrvati ne povedemo zajedničku politiku i otvorimo mogućnost participiranju srpskoga elementa u stvaranju bosanske države.

Što pripada Bošnjacima

GOTOVAC: Bosna je dugo bila slobodna država, nekad moćnija, nekad slabija, položena između hrvatske i srpske države, koje su, čim bi neka od njih ojačala, a Bosna oslabila, nastojale prigrabiti njezine teritorije. To njihanje zauzima veliki dio njezine srednjovjekovne povijesti. Ali, odnosi tako uspostavljani nisu bili samo ratnički – oni su sa sobom donosili najrazličitije vjerske, gospodarske i druge dodire, koji su postupno stvarali jednu posve osobitu duhovnu situaciju susreta Istoka i Zapada. Kasnije će, s dolaskom Osmanlija, i treći element – islam – ući u to tkanje i učiniti ga još osebujnijim.

Povijesna jedinstvenost bosansko-hercegovačkog prostora

Povijest je, dakle, dugo i uporno gradila jedinstvenost tog prostora i svega što se na njemu zbivalo. Bosna i Hercegovina, dakle, nije ni nova ni umjetna tvorevina, nego organska činjenica jednog povijesnog susre-

tišta i njegove sudbine. Zato je posve uzalud nastojati da se pitanje Bosne i Hercegovine riješi podjelom između Srba i Hrvata – ukoliko se ne pretpostavljajuju veliki etnički pomaci, uključujući i genocid, ukoliko se ne prihvaća razbijanje, uništavanje jednog originalnog duhovnog prostora. Samo s tim uvjetima i svim njihovim posljedicama može se podijeliti Bosna i Hercegovina.

Kraj debate o nacionalnom određenju

Pojava Muslimana kao nacije zapravo ne mijenja bitno već postojeće odnose: njihov udjel postoji u svemu i sva prava koja iz njega proizilaze. Dakako, postati nacija nije puka formalnost, to mijenja politički i državni položaj, ali to donosi neuporedivo manje promjene nego podjela Bosne i Hercegovine. Istodobno, taj događaj skida s povijesne scene dugu i moćnu debatu o tome jesu li Muslimani zapravo Srbi ili Hrvati – dakle, olakšava i pojednostavljuje političke odnose; sve postaje jasnije.

Pojava jedne nacije uvijek unosi nove elemente u raspored već postojećih međunacionalnih odnosa. Neki od njih olakšavaju, a neki otežavaju te odnose; napose se u prvom trenutku snažno izražavaju ti protuslovni efekti. Starije nacije nikad im ne priređuju dobrodošlicu. One vole već uspostavljeni red. Tako i Europa već od 1817. godine sustavno nastoji spriječiti pojavljivanje novih malih nacija. Ona ih ocjenjuje kao nepotrebnu iracionalnost, kao narod koji ometa blagostanje i napredak. Tako i danas gleda na sve događaje u ex-Jugoslaviji, ali i na neke u bivšem Sovjetskom Savezu. Stare nacije su uznemirene i ne snalaze se pred naglom i burnom provalom novajlija u svijet koji su one smatrale dobro uređenim.

Izdržljivost malih nacija

Male nacije uopće djeluju zagonetno: njihova upornost, njihova izdržljivost, njihova volja za opstankom i slobodom izgleda posve neprirodno, protupovijesno – ona izruguje logiku velikih brojeva i njihove moći; ona unosi u događaje mjerila koja se ne mogu objasniti nijednom materijalnom činjenicom: mali narodi pokazuju da je sloboda snaga koju duh čini dovoljno velikom da bi postojali i stvarali svoju osobitnost, svoju originalnost, da bi svijet činili raznolikim i zagonetnim.

ZULFIKARPAŠIĆ: U ovom se ratu pokazalo da se Bošnjacima osporava njihov identificirani prostor, da ne znaju što je njihova domovina. Hrvati tvrde: Bosna je dio Hrvatske. A Srbi, također, tvrde: Bosna je dio Srbije.

A gdje smo mi? Što pripada Bošnjacima u tom cijelom okviru? Nekakav mali Bantustan, u kojem će biti pet ili deset posto Bosne? Nakon čitave naše povijesti!

GOTOVAC: Očigledno je da je motiv podjele u Bosnu i Hercegovinu, unijela na razoran, brutalan način, na način pun mržnje, srpska agresija. S njom je u taj prostor provalila cijela njegova prethodna povijest, krivo-

tvorena i pretvorena u instrument sile, u pravo osvajanja, u genocid. Tako upotrebljena prošlost uvijek završava katastrofom, jer ništa nije tako kobno kao sukob između nacionalnih, političkih i državnih vizija s činjenicama. Invazori su uvjereni da u tim strašnim lomovima konačno pobjeđuje volja, a ne činjenica. U nekim slučajevima stvari u prvi trenutak tako i izgledaju. Samo nakratko! – jer što vrijeme više prolazi, činjenice se sve upornije vraćaju i zauzimaju svoje pravo mjesto. Osvajači to nastoje zaustaviti, ali jedino što im polazi za rukom, kad su najjači, jest stvaranje jednog podzemnog svijeta u kojem sve potisnuto nastavlja svoj povijesni život, čekajući dan kad će njegova snaga postati dovoljna da se opet pojavi na zemlji.

Iz totalitarizma u posve promijenjeni svijet

Na taj način je, na primjer, i naša prošlost izašla iz podzemlja totalitarizma. I sve nas je zapanjilo ono što smo ugledali! Mi smo, naime, očekivali stare, poznate stvari, prošlost koju poznamo, a pojavilo se jedno novo vrijeme, sa svim svojim sadržajima i značenjima. Mi smo vjerovali u efekt Trnoružice, vjerovali smo da ćemo se probuditi iz totalitarizma i nastaviti živjeti od onog trenutka u kom nas je on uspavao. Nadali smo se da ćemo se bez ikakvih teškoća pridružiti demokratskoj stvarnosti i nastaviti živjeti u skladu s njezinim pogodbama. Ali ništa se od toga nije dogodilo. Ugledali smo posve promijenjen svijet. Iz ruševina su nailazile novosti, pune zagonetki. Ispod komunističke povijesti izašla je jedna druga povijest, a ne konzervirana prošlost, zaustavljene činjenice prošlosti.

To veliko iznenađenje potpuno je smelo i nas i Zapad. Svi smo ga dočekali nespremni. Dakako, mudrost nije u tome da novosti opozovemo, nego da za njih nađemo mjesto među činjenicama na kojima zasnivamo svoju budućnost. Nije lako živjeti s nepoznatim i neočekivanim, ali mi jedino tako možemo ispuniti svoje nade.

Bosna kao susretište Hrvatske i Srbije

Ja sam od prvog trenutka među tim činjenicama budućnosti vidio i Bosnu i Hercegovinu, zato što nisam mogao pronaći ni jedan jedini razlog koji bi osporio opravdanost i vrijednost njezina opstanka, koji bi mogao umanjiti značenje njezina položaja, tako bitnog za mir i sigurnost u ovom dijelu Europe. Dobro shvaćeni i dobro vođeni odnosi između Hrvatske i Srbije mogući su jedino ako se među njima, kao slobodno susretište, nalazi Bosna i Hercegovina. Europa je već u svojoj demokraciji osigurala sve pretpostavke da unutarnja različitost Bosne i Hercegovine bude posve zaštićena, kao i ono što će odnosi između njezinih različitih sudionika stvoriti kao jedinstven i originalan rezultat. Mi dobro znamo na koji način se mogu osigurati prava manjina i uspostaviti dužnosti većine, osobito u slučajevima kad već postoje stoljeća i stoljeća partnerstva, i njegova materijalna i duhovna dobra. Činjenice koje su u zajedničkom životu stvorene u Bosni i Hercegovini ne postoje nigdje drugdje, i to je najveći dokaz opravdanosti zahtjeva da se u punoj slobodi to stvaranje nastavi.

Samo slobodna Bosna i Hercegovina može plodno zamijeniti svaku granicu između Hrvatske i Srbije, granicu koja bi – bez nje! – uvijek bila nestalna, nesigurna, omogućavala uzajamno ucjenjivanje i uznemirivanje... Uostalom, sve dok postoji ideal »Velike Srbije«, ta granica za Hrvatsku može biti samo ratna granica, jer »Velika Srbija« pretpostavlja tako malu Hrvatsku da je njezin opstanak zapravo nemoguć. Ideja o podjeli Bosne i Hercegovine pokazuje da hrvatska politika ne shvaća dovoljno ozbiljno velikosrpski program i da ne razumije pravi smisao i pravu ulogu Bosne i Hercegovine. Jedina mirna i živa granica između Hrvatske i Srbije jest Bosna i Hercegovina.

Jedina mirna granica između Hrvatske i Srbije

Tročlanost njezinog duhovnog prostora i materijalne kulture, svekolikog života u njoj, upija u sebe i pretvara u novost one elemente koji bi u svakom drugom slučaju postali izvor sukoba, a u Bosni i Hercegovini tvore jedinstvenu, originalnu cjelinu, koja ne ometa nijednu različitost. Znam da ova slika izgleda u određenoj mjeri idealistički. Ne bojim se toga, jer se nijedno veliko pitanje ne može riješiti bez idealizma, samo on osigurava visoke vrijednosti kulture, njezinu snagu i originalnost u najvećim i u najmanjim stvarima.

Zaboravljene pouke povijesti

Bosna i Hercegovina sada je opustošena i razorena, puna je razvalina i smrti. Ona je i prije toga bila jedan od napuštenijih dijelova Balkana. Za sve što se u njoj treba učiniti da bi postojala na nov način, u skladu s onim što smo govorili, bit će potrebno jako puno vremena i poslova, velike snage i velike nade, dubokih uvjerenja, nepopustljivosti u njima i međusobnog poštovanja, opraštanja, solidarnosti, u svakom trenutku, na svakom mjestu. Jedan od najvećih poslova, možda čak temeljni, bit će osiguravanje laičkog karaktera države.

Za laički karakter države

Protiv njega su dvije tradicije – tradicija Srpske pravoslavne crkve i tradicija šerijatskog prava. Pravoslavlje povezuje u jednu cjelinu vjeru, naciju i državu. Sebe smatra središtem tog jedinstva, njegovom snagom i njegovim obzorjem. Za njega je laicitet zapravo upravljen protiv nacije i protiv države, jer vjeruje da je i jedno i drugo bez njega moguće.

Pravoslavna crkva je u svom temelju antidemokratska, fundamentalistička, apodiktički zahtijeva sudbinsku ulogu u životu nacije. Islam, naprotiv, u svom opiranju laicizmu ima posve drugi pravac. On ni jednog časa nije uzimao u obzir plemenske ili nacionalne motive, on je uvijek bio univerzalističan, nije prihvaćao nikakve podjele, osim onih koje su nastajale u sporovima o vjerskim pitanjima i formirale šiitski i sunitski islam. Teokratsko pravo, kao opći okvir života, kojim se konkretno reguliraju svi odnosi u njemu, izražava kritičko podrijetlo islama – njegovo

Bitna razlika između pravoslavlja i islama

opozivanje i židovskog i kršćanskog načina povezivanja s državom. Samo je katolicizam, treći partner susreta, već naučio lekciju laicizma, dakako, još ne posve, još ne do kraja; jer klerikalizam nije posve nestao.

Moderna Bosna u modernom svijetu

Pretpostavka je bosansko-hercegovačke države da svi pristanu na to, da država u svim svojim elementima bude odijeljena od vjere. Uz činjenicu da ne postoji nijedan kulturološki, geopolitički ili neki povijesni razlog koji bi osporavao smisao postojanja Bosne i Hercegovine, kao što ne postoji nijedna moderna zamisao Europe u kojoj Bosna i Hercegovina ne bi imala svoje mjesto. Svako ometanje mukotrpnog, vrlo zapetljanog i dugotrajnog razvitka nezavisne bosanskohercegovačke države može se zasnivati samo na nekim imperijalnim zamislima i nadama ili uvjerenjima da su one od svega toga važnije, da je njihova sebičnost iznad plodnosti cijelog jednog povijesnog sklopa, njegova opstanka, njegove budućnosti.

Prihvaćajući Bosnu i Hercegovinu, mi prihvaćamo mir utemeljen na vrijednostima i njihovoj snazi, jedini mir koji može dati smisao čovjekovim naporima, sačuvati njihovu slobodu i djelotvornost. U tom okviru, pitanje podjele Bosne i Hercegovine, u kojem se najčešće govori o kantonima, može se riješiti jedino tako da prati one činjenice u njezinu životu koje već imaju neke, za moderni svijet značajne i vidljive okvire i karakteristike, kao i pravno-administrativne garancije.

Ni taj posao neće biti jednostavan, ali složenost, teškoća neke zadaće ne osporava njezinu vrijednost; naprotiv: veličina nikad nije ni laka ni jednostavna. Očigledno je da će neki kantoni moći vrlo jednostavno biti utemeljeni prema nacionalnom mjerilu, drugi će morati naći svoj temelj u nekoj ravnoteži ili nekom gospodarsko-kulturnom, proizvodnom mjerilu.

Smisao kantona

Ali, najvažnije je da, bez obzira na sve podjele, u svim kantonima budu svim građanima zajamčena sva njihova prava. Smisao kantona je da to osiguraju, da omoguće što efikasniju zaštitu i nadzor nad provedbom tih prava. Očigledno je da se u ovom trenutku ratnih strahota i svih njihovih posljedica, a prije svega srpskog držanja koje se legitimira kao bezobzirna, genocidna agresija i bezuvjetno odbijanje svakog zajedništva, cijelo ovo pitanje ne može postaviti kao praktično, već samo načelno, na koje se treba dati načelni pristanak.

U ovim poslovima i u svim zamislima, u programima i u praktičnim postupcima, potrebno je što prije prekinuti s balkanskom plahošću, tim neprekidnim eksplozijama nedisciplinranosti i nesposobnosti za dijalog, opsjednutošću prvim mjestom, najvećim junaštvom, nepogrešivošću, bezgrešnošću, i tako dalje. Te balkanske vrline razorile bi i daleko čvršće tvorbe nego što je Bosna i Hercegovina i onemogućile funkcioniranje neuporedivo stabilnijih zajednica od ove tročlane, u vrtlog jednog velikog sloma i njegovih demonskih elemenata uvučene zajednice. U zamislima o podjeli značajnu je ulogu igralo uvjerenje da Muslimani toj podjeli, jer za

drugačije ponašanje nemaju nikakvih motiva, neće pružiti nikakav značajan otpor. Muslimani se nisu spremni tući, oni i nisu sposobni preuzeti sve napore i odgovornosti koje donosi rat, nemaju za to hrabrosti. Ta posve kriva, zapravo besmislena, predodžba izazvala je onu lakoću s kojom su prihvaćeni prvi znaci muslimanskog otpora i nezadovoljstva – na njih se vedro i napuhano odmahnulo.

Zaboravljene pouke povijesti

Nevjerojatno je da su svi zaboravili pouke povijesti iz kojih je bilo očigledno da su Muslimani uvijek bili žilav, hrabar i na rat spreman živalj, jer kako bi inače opstali?! Oni su, kao i Hrvati i Srbi, na ovom prostoru zapravo stoljećima živjeli naoružani – oružje je bilo i tamo gdje su bile knjige, gdje je bio rad, gdje je bila molitva. Na Balkanu se stoljećima ništa nije moglo bez oružja. Ako nas vode te tradicije, onda moramo računati na to, da će naši sukobi biti dugotrajni i krvavi, puni žara, nemilosrdnosti, nepopustljivosti i okrutnosti. Nije slučajno da su upravo Muslimani često bili u sastavima specijalnih, jurišnih jedinica po raznim europskim ratištima, kao što su to bili i Hrvati. Prema tome, uvijek moramo računati s tim da nam je vredniji svaki oblik suradništva od neprijateljstva.

Solidarnost

Moramo shvatiti da naši odnosi imaju samo jedan spasonosni put – međusobno uvažavanje, suradnju i solidarnost. Mi još nismo u situaciji onog temeljnog mira u kojem se sve stvari mogu rješavati racionalnim sustavima, podjelama i normama. Mi još uvijek u svojim zamislima moramo računati s iracionalnim kontekstom, koji nam treba pomoći i u sferi tako racionalnih odluka, kao što je, na primjer, kantonizacija. Tu pomoć ja smatram solidarnošću. Ona nas treba pacificirati, ona treba ušutkati i ukloniti epizodne napetosti i eksplozije, održavajući uvijek pred nama, kao opomenu, perspektivnu katastrofu.

Mi moramo programski osjećati uzajamnu skrb; programski, to ovdje znači: propovijedati je stalno, govoriti o njoj stalno, zastupati je i prakticirati stalno. I napokon, u Bosni i Hercegovini svi podjednako trebaju vjerovati, i u skladu s tim postupati, da postoji zajednički temelj opstanka u svim njegovim područjima, da on povezuje sve stanovnike Bosne i Hercegovine, dajući im zajednički cilj i njegove vrijednosti. To je napose vrijedno u kulturnim i civilizacijskim činjenicama, jer one oblikuju i integriraju, one stvaraju jednu monadičnu kompoziciju živih međusobnih relacija iz kojih se plete tkivo, koje ih trajno vezuje svojom identičnošću. Tako usmjerena Bosna i Hercegovina na djelotvoran način postoji i onemogućava izravne napetosti među nama.

Na razmeđu civilizacija

TRIPALO: Opravdana težnja da Bosna i Hercegovina ne bude unitarna država spoticala se na nastojanjima, prije svega srpske strane, da osnovni kriterij svih predloženih modela bude nacionalni, te da sankcionira osvajanja i etnička čišćenja. U tom pogledu nije bila nevina ni hrvatska strana (posebno u slučaju Vance-Owenove podjele na provincije). Ali, pogledajte i Cutillerov model o kantonima. Tada je predstavnik Hrvata u Predsjedništvu BiH (Boras) kazao da će to biti suvereni kantoni koji će dio suvereniteta moći prenijeti svojoj matičnoj državi, to znači Hrvatskoj i Srbiji, jer Muslimani te matične države nemaju. I, s druge strane, postojat će dvojno državljanstvo, koje je privilegija za Srbe i Hrvate, a ne i za Muslimane. Svi su se zapravo modeli zasnivali na podjeli Bosne, u prvom redu između Srba i Hrvata.

Privilegij za Srbe i Hrvate

Imali smo, nadalje, Vance-Owenov plan, koji je također imao nedostatke, ali najgori je model bila Unija bosanskih država, jer je on pretpostavljao tri etnički čiste države. I u tom smislu Washingtonski sporazum čini napredak, iako i on, ako mu se Srbi ne priključe, predstavlja podjelu Bosne i Hercegovine. Naravno, moramo biti u svemu tome realni i vidjeti što se zapravo događa.

Enigma "Republike srpske"

Bit će ogromne teškoće u provođenju tog sporazuma, jer će ga morati provesti u djelo upravo oni ljudi koji su do jučer bili protiv toga. Naravno, najveći nedostatak jest enigma položaja »Republike srpske«. Iako se Washingtonskim sporazumom stvara stanovita mogućnost da Karadžićeva tvorevina uđe u federaciju, veliko je pitanje može li do toga doći. Mislim da je bit sporazuma u tome što on čini korak prema smirivanju ratnih okršaja, zatim što predstavlja osnovu za politički savez i ustavno određivanje državnog odnosa između Hrvata i Bošnjaka.

Htio bih ponovno istaknuti da u Hrvata postoji strah od unitarne Bosne i sporazuma Srba i Muslimana protiv Hrvata. U političkim realnostima o tome svakako valja voditi računa. G. Zulfikarpašić je dobro rekao da vidi želju Hrvata za uspostavom protektorata nad Muslimanima. O tome, naime, otvoreno govori Tuđman, izjavivši da su SAD napravile pritisak na Hrvatsku da se formira federacija i konfederacija, kako bi se spriječilo stvaranje islamske države u srcu Evrope. Slično je, vjerojatno, i kod nekih Muslimana. U političkim strukturama jednog i drugog naroda treba suzbijati tendencije neravnopravnosti.

Ipak tvrda federacija

S hrvatskoga stajališta ovim rješenjem svi Hrvati u Bosni, ne samo Hercegovci, dobivaju poziciju državotvornog naroda, iako ne znamo što će biti s »Republikom srpskom«. Što se tiče samog rješenja, upozorio bih da je tu riječ ipak o tvrdoj federaciji, nije to nikakva nejaka centralna vlast. Ona u svojim rukama zadržava dvije vrlo važne poluge svake vlasti:

obranu, to jest zajedničku vojsku koja ne ide u kantone, i drugo, u svojim rukama drži osnovne poluge ekonomskog života, kao što su monetarna politika, vanjska trgovina, jedinstveno tržište i sve što se regulira u tom smislu. Istina, u tom rješenju ima, po mome mišljenju, i nekih negativnih elemenata; to su poslovi u zajedničkoj nadležnosti centralne vlasti i kantona, jer će tu biti izvor sukoba i nerazumijevanja. Slično je i s dvojnim državljanstvom, što dovodi Bošnjake u neravnopravan položaj.

Ono što mi se čini vrijednim u čitavoj stvari jest zamisao da kantoni ne budu isključivo na etničkom principu (s dva kantona će se upravljati paritetno). Utoliko više što se predviđa da kantoni moraju prenijeti na općine u kojima je većinsko stanovništvo, suprotno od većinskog stanovništva u kantonima, potpunu kulturnu autonomiju i još neke funkcije koje su točno nabrojane. To govori da se zastupa ravnopravnost svih građana u cijeloj državi.

Što se tiče konfederacije s Hrvatskom, tu imam rezerve. Prvo, ne vidim kako »Republika srpska« može ući u bilo kakve odnose s bošnjačko-hrvatskom federacijom, ako će ta federacija biti u konfederaciji s Hrvatskom. To je iluzorno. S druge strane, ocjenjujući s ekonomske točke gledišta i sa stajališta Hrvatske, to ne može biti hrvatski interes. Pokušajte zamisliti tu konvertibilnu valutu sutra, koja treba da bude na čitavom tom jedinstvenom monetarnom području u uvjetima kad je Bosna zapravo srušena. To znači da će Hrvatska opet imati nekakve svoje nerazvijene krajeve. Ovo govorim s usko hrvatskog stajališta, bez altruizma. Mnogo boljim rješenjem čini mi se, budući da su BiH i Hrvatska ionako upućene jedna na drugu, da se odnosi reguliraju međunarodnim ugovorima i paktovima, od obrambenog saveza pa do ekonomske suradnje.

Međunarodni ugovori — bolje od konfederacije

Ponovio bih također, jer mislim da je važno: »Herceg-Bosna« je zbilja zamišljena kao pandan »Republici Srpskoj«. Kao izraz želje Hrvata i Srba da podijele Bosnu. Bez obzira što se može reći također da je »Republika srpska« bila instrument destruiranja Bosne i Hercegovine, da je »Herceg-Bosna« u jednom razdoblju bila instrument obrane, ne samo Hrvata nego i BiH u cjelini, ali ona je to kasnije prestala biti. Postala je, naime, faktor razbijanja BiH. Tako da to svakako treba uzeti u obzir.

Inače, isto tako treba se suprotstaviti raznim teorijama da je BiH razmeđe nekih civilizacija koje su neprijateljske jedna prema drugoj, da Hrvati imaju ulogu da budu nekakvi tutori koji će Muslimane uvesti u Evropu, umjesto da Bosna bude zapravo most za premošćavanje razlika između istočne i zapadne civilizacije.

Hrvati kao tutori Muslimanima?

ZULFIKARPAŠIĆ: Washingtonski sporazum nosi u sebi elemente stvarnoga rješenja za Bosnu i Hercegovinu, ali nosi, kao što sam već upozorio, i niz opasnosti da dođe do njene podjele. Jedno je postavljati stvari teoretski,

što svakako ima svoju logiku, a sasvim je druga stvar praksa. Potpuno se, npr., slažem s onim što je rečeno o ulozi pravoslavlja i islama, ali praksa je pokazala da ni katolička crkva nije izvan političkog djelovanja, jer je u Hrvatskoj pridonijela pobjedi HDZ-a i Tuđmana. Dakle, teško se među njima mogu praviti razlike. Recimo, u Bosni je manju ulogu igrala pravoslavna crkva u pobjedi Karadžića nego što je katolička crkva utjecala na pobjedu Tuđmana. To je praksa koja se uopće ne slaže s jednom socijalno-političkom studijom ili razmatranjem, o čemu mi govorimo.

Satelitska Herceg-Bosna

Isto tako, u očitom je interesu Hrvatske bilo načelno priznavanje integriteta BiH, dok se u praksi u isto vrijeme stvarala odmah struktura hrvatskih krajeva, potpuno identična onoj u Hrvatskoj. »Herceg-Bosna« nije bila ništa drugo nego satelitska država, odnosno produžena ruka Hrvatske na teritoriju Bosne. Na jednoj strani Hrvatska je bila prva koja je priznala državu Bosnu i Hercegovinu, ali je bila isto tako prva koja je u velikom dijelu te države stvorila svoju vlast, uvela svoju valutu i svoje simbole.

Dakle, raskorak između naše teorije o Bosni i postojeće prakse pokazuje se kao naš osnovni problem, a izražen je konkretno u ljudima na terenu, ljudima koji će sve učiniti da dođe do podjele BiH. Prije svega, to će uraditi »Republika srpska«, a onda i administracija »Herceg-Bosne«, jer Tuđmanu ne odgovara da se riješi pitanje Bosne i Hercegovine stvaranjem samostalne BiH u granicama prije rata.

Treće, što je najtužnije, mi Bošnjaci, koji imamo ključni značaj u BiH, opet ćemo pasti u iluziju da je stvaranje islamske republike za nas najbolje rješenje, rezonirajući: pošto smo toliko zla preživjeli od jednih i od drugih, najbolje je da imamo svoju teritoriju.

Europa je potcijenila Balkan

Tu je šansa demokratskih političkih struktura, i opozicije u Hrvatskoj i demokratskih struktura BiH, a na kraju krajeva i demokratskih struktura kod Srba, da se pokuša iznaći put kojim bi probleme o kojima govorimo bilo moguće i u praksi riješiti. Ali, bojim se da ljudi koji su ovaj rat prouzrokovali, aktivno ili pasivno, onim što su uradili ili što su propustili da urade, da ti ljudi, te političke strukture i stranke nisu kadre donijeti pravo rješenje problema. To mogu učiniti samo one političke snage i pojedinci koji imaju identično mišljenje s političkim razmišljanjima u suvremenoj Evropi.

Šansa demokratskih snaga

Svakako je smiješno danas govoriti o nekakvom modelu za Bosnu kad se još nalazimo u tunelu i ne znamo kakve sve mogućnosti i kakve opasnosti stoje pred nama. Upravo zato moramo našoj inteligenciji i političkim strukturama u raznim zemljama dati nove perspektive, raspravljajući otvoreno o mogućnostima istinskih rješenja naših problema. Vrlo

sam skeptičan prema izvjesnim osobama koje su nosioci ove politike – prema Miloševiću, Karadžiću, prema Tuđmanu, a i prema Aliji Izetbegoviću.

Poslije Bosne čini se da je moguće da se sve dogodi u Evropi. Svaka grupa ljudi ili politička stranka koja raspolaže aparatom uništenja može terorom učiniti bilo što, i to sankcionirati. Ako se sankcionira etničko čišćenje u Bosni, ako se sankcionira ubijanje i silovanje kao politička metoda za stvaranje novih država i državnih struktura, onda se doista dovode u pitanje osnovni principi i temelji na kojima počiva politika Evrope i Amerike, dovodi se u pitanje vjerodostojnost međunarodnih faktora. Rečeno je da se Hitler nikada ne smije ponoviti, da demokracija više nikada neće biti toliko nesposobna da bi omogućila uspon diktatora koji će iznova razarati temelje demokratskoga svijeta. A danas, eto, oni koji su sve to govorili mirno gledaju strahote što se događaju u Bosni.

Legitimacija za sve buduće teroriste

Razgovarao sam s lordom Owenom u Ženevi i zamjerio sam mu što se na razgovore stalno pozivaju Tuđman, Izetbegović i Karadžić, a ne i predsjednici akademija, ljudi iz kulture, vođe opozicijskih političkih stranaka. Odgovorio mi je: »Znate, mi imamo problema i s tom trojicom, a da smo doveli trideset akademika, ne bismo ove razgovore uopće bili kadri voditi.«

Nije njima, dakle, do dobrih ideja, nego im je cilj da, kao u Africi, skinu već jednom s dnevnoga reda taj dosadni krvavi balkanski sukob.

GOTOVAC: Sigurno, napose je važna činjenica da svijet želi mir poštopoto, što znači da ne uzima u obzir nijedan od naših računa, jer smo mi za njega, s njima ili bez njih *quantité négligeable*, i opažaju nas samo zato što iz našeg područja odjekuju eksplozije koje bi mogle uznemiriti i poremetiti njihov život i prostor. Na bilo koji drugi način za njih je ono što se u nas događa jednostavno nemoguće: u Europi je eksplozija balkanskih zločina nezamisliva. Milošević, dakle, ne može ući u Europu. Svi motivi njegove politike za nju ništa ne znače. Njezina granica smo isključivo mi. Samo tu ona može funkcionirati.

Cilj Europe: zadržati kaos unutar naših granica

Mi smo za Europu rubni događaj, i njezino je jedino pitanje kako taj pomahnitali rub smiriti. Mi u njezinoj političkoj volji i geopolitičkoj viziji svijeta postojimo samo kao pitanje granice. U skladu s tim shvaćanjem, Europa pokušava naći rješenje koje je njoj razumljivo, koje osigurava njezinu kontrolu nad događajima, što je za nju bitno, kontrolu koja će onemogućiti sile u sukobu da učine bilo što izvan svog regionalnog okvira. Sve dok ih u tom okviru zadržava, Europa je uvjerena da im može na kraju nametnuti svoja rješenja i svoj mir. Naša je snaga ograničena, mi ćemo se umoriti, i oni čekaju na taj umor: za rješenje našeg slučaja saveznici ne žele izgubiti nijednog svog vojnika! Zato i nisu vojno inter-

venirali. Mi se svi možemo poklati – to je naša stvar. Jer oni u sukobu ne vide ni prave ni krive, ni napadače ni branitelje – mi smo za njih samo događaj izvan njihovog svijeta. U svemu što se s nama događa, njih zanima samo jedno – mir koji će im omogućiti da i ovdje slobodno obavljaju svoje poslove, poslove koji su njima u interesu. Samo to se njih tiče. U svemu drugom oni nas prepuštaju našoj sudbini. Sada se ovdje vodi »pasji rat«. Svijet čeka na njegov pasji kraj, trenutak kad se podvlače repovi i napušta bojište.

Samo dio mijene koja je zahvatila Istok

Dogodilo se ipak nešto drugo. Europa je potcijenila upornost i efikasnost Balkana. Potcijenila je njegovu blizinu, potcijenila je njegov utjecaj na konačno određivanje svojih granica. Zato su njezine diplomatske aktivnosti tako zbunjene i nedjelotvorne, jer teško je na djelotvoran način ujediniti prezir, korist, ignoriranje i bojazan... Svijet je zaboravio, barem na trenutak, da su događaji u ex-Jugoslaviji samo dio velike mijene koja je zahvatila cijeli Istok, da su za to u mnogočemu karakteristični i presudni. Postavljanje europske granice ima sada posve novo značenje i posve nove uvjete: nije to više samo imperijalna podjela interesa. O tome, kako će izgledati ovaj prostor, ne ovisi samo sudbina Bosne i Hercegovine, nego i sudbina Rumunjske, Srbije, Bugarske, Grčke, Turske... Ne mogu vjerovati da bi Europa svoju granicu mogla postaviti tako da Hrvatska opet bude »predziđe kršćanstva«!...

Na drugoj strani još ne postoji nikakav oblik, nikakva cjelina, nikakva koncepcija, nikakva ideja – na drugoj strani te granice je amorfni prostor, što ga je za sobom ostavila propast totalitarizma. Ne mogu ni zamisliti da su te razvaline ono u što se Europa ne usuđuje dirnuti... Ja znam njezin strah, prije svega od vjerskih ratova – a ona je uvjerena da su ovdje, u našim sukobima, vjerski motivi možda presudni. U Europi još živi sjećanje na užas magdeburškog pokolja – još nije nestala snaga njegova šoka...

Ovo nije vjerski rat

Ali pitanje ex-Jugoslavije i ostalih balkanskih prostora nije vjersko pitanje, barem ne u onom smislu u kojem bi Europa pred njim bila bespomoćna: njezini su stvarni ideali ovdje potrebni i jedino oni mogu ovom prostoru donijeti mir i budućnost demokratskog i slobodnog svijeta.

Provincijski gubitak mjere

Netko će reći da mi od Europe tražimo puno, da tražimo žrtvu bez uzvrata – ali što je veći uzvrat za Europu od mogućnosti da cijeli taj prostor postane prostor njezine istine, njezinih vrijednosti, prostor koji će joj pripadati na onaj način na koji ona želi samoj sebi pripadati, u jedinstvu duhovne raznolikosti, njezine slobode i pravednog obilja? Samo ona politička volja koja bude izlazila iz tih činjenica i tih nada, samo ona

može računati s trajnim uspjehom. Sve drugo su epizode, ma koliko bile strašne. Krajnji učinak svega što se zbiva ovisi o tome hoće li Europa izdržati sebe i svoju perspektivu... Jedno je sigurno: neće, bude li svojim ponašanjem izazvala jedan novi svijet subverzija, diverzija, katakomba i monomaničnih zajednica; dopusti li da nasilje zavlada činjenicama i još jedanput stvori na ovom prostoru duplu povijest, onu na zemlji i onu pod zemljom.

Dužnost vjerskih poglavara

O svim tim činjenicama moraju razmišljati i crkveni poglavari. Činjenice da su sve tri vjere monoteističke, da dvije od njih imaju iste temelje, da je treća u nizu svojih komponenti povezana s njima ishodištem i kritičkim odnosom, te činjenice trebale bi olakšati dolazak mira i razumijevaja, kao i prihvaćanje laiciteta na kojemu je moderna Europa utemeljena. U svakoj vjeri postoji opasnost fundamentalizma, zagrljaja s državom i politikom – i u Hrvatskoj je, na primjer, crkva uveliko utjecala na izborne rezultate – pa nitko ne može smatrati da može biti posve bezbrižna u obavezama ovog golemog programa. I oni koji osjećaju nevinost često mogu biti veliki krivci za događaje. Ne vidjeti – to u ovom trenutku nije isprika! Uostalom, uopće ne vjerujem da je u pitanju sljepilo, u pitanju je fundamentalistička zaslijepljenost i njezina posvemašnja nesnošljivost – govorim o onima koji na vjeri temelje pravo na agresiju, na osvajanje, na genocid, na invaziju mesijanske sile.

Samoobmana fundamentalističkog nacionalizma

Često se sadržaj vlastite tamnice proglašava za temelj svjetske povijesti. Tako su neki Rusi, na primjer, svoju zaostalost reinterpretirali kao »drugi um«, kao »drugu povijest« u kojoj je pohranjena mesijanska zadaća ruskog naroda kao budućnost svijeta. Paradoks fundamentalističkog nacionalizma je u tome da uvijek sebe interpretira kao budućnost drugih, uvijek je uvjeren da ima pravo tu budućnost svima nametnuti silom – on svoja prava smatra jedinom univerzalnom činjenicom. S takvim zamislima neće se, naravno, riješiti ni pitanje Bosne i Hercegovine, ni pitanje Europe. S takvim zamislima možemo računati jedino s beskrajnim nizom sudara monada iz kojega slijedi permanentni kaos.

Motivi hrvatske politike u Bosni i Hercegovini bili su krivi, i zato ta politika nije ni uspjela. Sada je njezino glavno pitanje, kako spasiti ono što se spasiti da. Odgovor na to pitanje daje se s nevjerojatnom ohološću, za koju postoji samo jedno tumačenje: provincijski gubitak mjere.

ZULFIKARPAŠIĆ: To je sigurno.

Opasnost tiranije bilo koje strane

GOTOVAC: Da, postoje dvije mogućnosti: ili će Bosna i Hercegovina opstati kao slobodan, civiliziran krajolik ili će se pretvoriti u prostor nedogledne patnje, koju će joj nametuti politička volja, posve bezobzirna, ravnodušna prema svim činjenicama i njihovu značenju.

Opasnosti su velike, i mi moramo stalno upozoravati da nisu trenutne i da je nametanje političke volje bilo koje strane inkompatibilno s opstankom bosanskohercegovačkog životnog prostora. Ono rješenje koje mi nudimo ne bi samo omogućilo opstanak jedne, u svakom pogledu osobite države, svima zanimljive države, ne bi samo razriješilo jedan čvor, nego bi i uklonilo silnice njegovih napetosti i istodobno komponiralo jedno novo tkanje, originalno, produktivno tkanje.

Odgovor laicizacije

Nastala bi država i odnosi koji bi pokazali i dokazali da imaju pravo svi oni koji diljem svijeta u ovom trenutku nastoje laiciziranjem razriješiti napetosti koje vladaju u sukobima nelaiciziranih zajednica; oni koji su uvjereni da osobitost ne relativizira vrijednosti niti isključuje njihovu komunikaciju, da su sve one izvedba jednog sveobuhvatnog temelja, koji ih i omogućuje i opravdava. Upravo s takvom vizijom, jedan je veliki Indijac govorio da su sve naše vjere samo rijeke koje se izlijevaju u isto more.

ZULFIKARPAŠIĆ: A onda da pobijedi tradicionalna bosanska politika multikulturne sredine i zajednice vjera koja egzistira hiljadu godina. To je jedan prostor koji je specifičan i vrlo interesantan.

Pouke povijesnog iskustva

GOTOVAC: Upravo to sam htio reći: mi ne nastupamo samo s doktrinarnim načelima, mi se stalno oslanjamo na iskustvo, na empirijske činjenice. One legitimiraju kako se faktički živjelo na ovom prostoru u razdobljima mira. Mi nismo pošli odozgo, nismo se poslužili samo dedukcijom, nego smo empirijski interpretirali sveobuhvatne činjenice, što je jedina prava interpretacija, jer pokazuje kako te činjenice konkretno, u konkretnom ambijentu, djeluju i što proizvode. Pokazuje se da su naše ideje ne samo izdržale takvu provjeru, nego da pomažu onome što je u tom ambijentu produktivno.

ZULFIKARPAŠIĆ: Te snage koje razbijaju Bosnu i njezino društvo jesu nebosanske, nebošnjačke snage. Nije slučajno da je Karadžić Crnogorac koji je sad završio u Bosni.

Osobne sudbine renegata

GOTOVAC: Osobne sudbine, kao motivi za političko ponašanje, sigurno su značajna povijesna tema. Karadžić se u svemu ponaša kao renegat. On ima psihu renegata: opsesiju da dokaže kako pripada onome čemu ne pripada – najvećom žestinom, najvećom isključivošću i najvećom vjernošću. Tipično renegatski! Tako se i naš Tadić vatreno borio za svoje srpstvo, tako se danas i Pavić svim svojim sposobnostima bori za »Veliku Srbiju«, jer se boji svoje male, hrvatske tajne ... koja ga uznemiruje i trajno izaziva renegatske reakcije. I Danila Kiša su pokušali posmrtno uvući u takvo srpstvo, učiniti od njega ono što mu nikada u njegovu životu nije palo na

pamet. Popovi su mu zgrabili tijelo, uvjereni da će ga duša slijediti, popovi o kojima je Ionesco napisao one porazne stranice u svom dnevniku, stranice iz kojih je ovaj grabež mrtvaca posve razumljiv, jer je tvar jedino u što ti popovi stvarno vjeruju. Davno je iz svega toga nestala bizantijska spiritualnost, a ostala neukost, brutalnost, pljačka, agresivnost, nesnošljivost, zaostalost koja se zastupa kao mesijanizam i novost u obzorju svijeta.

Srpska varijanta ruskog mesijanizma

Iz tog stanja činjenica započela je srpska agresija, to je njezin temelj, to je ono što širi svojom invazijom. Još jednom se dogodilo da oponašanje postane, u paradoksalnom povijesnom rasporedu, umjesto smiješno – kobno: ruski mesijanizam u suvremenoj srpskoj provedbi pretvorio se u užas. »Drugi um« postao je genocidna praksa, koju zaostalost, kao prava istina tog uma, iako prihvaća kao svoje pravo, kao svoju nevinost, kao uvjerenje da joj je sve dopušteno.

TRIPALO: Slično se događa i u našim krajevima.

Ćosićev »drugi um«

Dužnosti intelektualca

GOTOVAC: Mi govorimo kao intelektualci, kao ljudi koji nisu opsjednuti samo politikom i gradnjom država, mi nastojimo sačuvati sve dokaze koji su potrebni jednom rješenju zasnovanom na njihovoj ukupnosti – na političkim, kulturološkim, geopolitičkim i drugim razlozima i motivima. To je naša dužnost. Mi ne smijemo ostati po strani, mi se ne smijemo isključiti iz političke borbe, ali mi ne smijemo ni jednog trenutka dopustiti da nas dnevnopolitički, epizodni motivi zaslijepe. Mi ne pravimo urote, mi ne stvaramo koalicije, mi samo podsjećamo na istinu, borimo se za nju, želimo da naša kritička svijest pomogne u orijentiranju, da u odlukama onih koji stvaraju države budu sačuvane sve činjenice i da na temelju njih djeluju.

"Patrijarh nacije"

Htio bih spomenuti još jednu činjenicu koja je za nas ovdje važna, koju sam neposredno iskusio. U vrijeme kosovskih događaja i svega onoga što je bilo s njima povezano ili što je do njih dovelo, dakle, u vrijeme kada su motivi za raspadanje Jugoslavije već bili snažno izraženi i evidentno ukazivali na njezin kraj, susreo sam se na Bledu, na jednom skupu što ga je organizirao slovenski PEN, s Dobricom Ćosićem. Razgovarali smo preko četiri sata. Obojica smo bili svjesni onoga što se događa i svih perspektiva toga događanja. On je sebe smatrao patrijarhom nacije, htio je i meni sugerirati taj osjećaj u hrvatskom okviru, ali ja sam to odbio, jer ne samo da je to bilo netočno, nego je s mog stajališta neprihvatljivo. Hrvatima patrijarsi nisu potrebni, njima je potrebna javnost koja će s punom

kritičkom samosviješću ocjenjivati prilike i postupke u njima svih onih koji su preuzeli odgovornost djelovanja u ime nacije.

Premoć laži nad činjenicama

Sve što mi je tada Ćosić rekao i obećao bila je obična laž. Sve što je kasnije činio i govorio bilo je suprotno onome u što me je uvjeravao. Ja znam za njegove pohvale srpskoj lažljivosti, za ulogu koju je on toj lažljivosti namijenio, za dobra koja je u njoj našao, ali sam se ipak nadao da postoje one činjenice koje su iznad svega toga, ne apstraktno, nego stvarno – one činjenice bez kojih je čovjekov svijet nemoguć. Ćosić očigledno u takve činjenice ne vjeruje. Njemu je daleko važnije hoće li on za Srbe biti Vuk Branković, nego hoće li u Srbiji očuvati one vrijednosti koje su ne samo ugrožene, nego prijete kataklizmom jednako Srbiji i svima onima koji, preko njezina nasilja, s njom moraju doći u odnos, i svima onima koji, preko njezina nasilja, moraju sudjelovati u toj perspektivi.

Razgovarali smo o Crnoj Gori, o Albancima, o pitanjima autokefalnosti makedonske crkve i crnogorske crkve, i složio se sa mnom u procjeni što je u kojem slučaju pravedno. Vrativši se u Srbiju, počeo je držati huškačke govore, zastupao je represiju i njezinu ratnu slavu, njegovo se srpstvo proširilo upravo onako kao i srpstvo Pećke patrijaršije: dokle Turska dotle Srbija.

Proslavljanje zaostalosti

Tako u oponašanju djeluje »drugi um« na Balkanu! Nije stvaranje toga uma pitanje neprosvijećenosti, već obratno: to je zapošljavanje prosvijećenoti na proslavljanju zaostalosti. Ni to nije slučajno: izabran je jedini način na koji se sram zbog zaostalosti može pretvoriti u povijesni ponos, zapuštenost u mesijanstvo.

Nikad nisam mogao shvatiti ljude koji su mi lagali razgovarajući sa mnom o tako bitnim, tako važnim pitanjima kao što je sudbina nacije. Jer ja nikada nisam bio čovjek koji im je mogao nešto učiniti, kazniti ih, uhapsiti ili na bilo koji drugi način onemogućiti ili nanijeti im neko zlo. Nikad se nitko nije imao zašto mene bojati, nikada nitko nije imao razloga da mi laže – uvijek je taj razlog bio u njemu, a ne u meni. Posve razumijem čovjeka koji laže Staljinu, ali nikako ne razumijem čovjeka koji laže Gotovcu! Laž je za Ćosića, očigledno, stalna ljudska pozicija, balkanska pozicija neprekidnog vrebanja, jedina pozicija balkanskog osjećaja da ništa nije sigurno.

Laž kao konstanta

TRIPALO: I za našega vođu politika je umijeće prevariti suparnika. Tako on to i sam kaže.

Političari koji preziru politiku

ZULFIKARPAŠIĆ: Nesreća je nas Bošnjaka da je naša politička garnitura ušla u politiku kad su već svi imali preko pedeset i šezdeset godina. Ti se ljudi nikada nisu bavili politikom, to je vjerska grupa koja je na politiku gledala negativno, s prezirom, s uvjerenjem da je »politika kurva...« I kad

su ušli u politiku tako su se i ponašali, spremni da obećavaju ono što ne kane izvršiti, da govore ono što ne misle i rade ono što ne znaju.

GOTOVAC: Da, to je opći balkanski odnos. I u našem Saboru ima takvih ljudi. I kad ja govorim o vjerodostojnosti hrvatske politike, s ovakvim razlozima s kakvima mi sada razgovaramo, oni smatraju da je to puko brbljanje, istina, puno ukrasa ili, kako oni kažu, kitnjasto. Politika nije moralna, politika s moralom nema nikakve veze, u politici je sve dopuštano, laž, prevara, izdaja... – to su normalni instrumenti političkog života. Uzalud vam je govoriti o politologiji, o povijesti, o državi, o pravu, o svemu onome što je stvorilo okvire suvremenog društva. Za njih postoji samo opći lopovluk. Svatko misli na svoju korist i služi se onim sredstvima kojima može to ostvariti. To su okviri, to su pogodbe svakog čina. Moguće je ono što bezobzirnost učini, u čemu bezobzirnost uspije. Drugih mjerila nema. Čovjeku je neshvatljivo da pred svim prizorima naše civilizacije može tako misliti. Ne samo to: s takvim uvjerenjem oni vrlo bučno osuđuju druge, da su sebični, nemoralni, da su nas napustili, i tako dalje.

"U politici je sve dopušteno"

U klancu jadikovcu

Politički i diplomatski život na Zapadu pun je različitih zamki, skrivenih putova, više ili manje vještih smicalica, pa i prevara, ali on ipak posjeduje izvjestan obavezni tijek, određene standarde, nepotkupljive norme i poštivanje preuzetih obaveza. Naravno da su oni, koji su sjedali za stol i raspravljali o sudbini Indije ili oni koji su raspravljali o sudbini Alžira, Libije, Izraela..., uvijek imali različite interese i nastojali sprovesti te interese na sve moguće načine, to ne znači bezobzirno, nego u okvirima jedne perspektive, koja u pregovorima mora imati neke granice i neke izvjesnosti.

Diplomacija ima svoje norme

Imaju smisla samo oni pregovori u kojima pregovarači vjeruju u jednu budućnost, za sve njih prihvatljivu. Zato, onog časa kad se u tome slože, i kad stave svoje potpise na ugovor koji to izražava, onda to postaje obaveza koju može prekoračiti samo onaj tko prekoračuje civilizacijske norme svijeta u kojem je ugovor potpisan. Ugovor je uvijek kompromis, ali kompromis koji vodi u budućnost, kompromis koji omogućuje gradnju i promjenu za sve partnere. U nas se, naprotiv, često misli da je jedini smisao razgovora prevara. Duboko se vjeruje da je svaka prevara korisna – jer pregovaračima ne pada ni na kraj pameti da misle što će se poslije te uspjele prevare dogoditi.

Vjera jedino u prevaru

Sve su te prevare, balkanske prevare, prevare koje nemaju budućnosti – hajdučke prevare u klancu jadikovcu. Za njih je uvijek bitno što će se

sada dogoditi, a kasnije – već ćemo vidjeti... Nikada u tom laganju ne postoji nikakva, a najmanje zajednička perspektiva. Naši političari često vjeruju da je smisao političkih razgovora u skrivanju političkih ciljeva, zbog kojih se ti razgovori vode. Nevjerojatno, ali istinito: oni misle da nas mogu razumjeti baš oni kojima nismo rekli što hoćemo, od kojih smo to mudro sakrili! Ako oni ipak ne razumiju to što smo sakrili, onda smo mi silno začuđeni i uvjereni da i oni tim nerazumijevanjem samo skrivaju neku svoju tajnu.

Prodavanje magle svijetu

Da, mi smo u politici krivi što nas svijet na pravi način ne vidi, mi mu prodajemo lažne slike, mi stvaramo maglu. Politika sigurno nije naivno poštenje, ni baudelaireovsko srce na dlanu, ali ona ipak posjeduje jednu smislenu vidljivost i postoji zato da bi toj vidljivosti pružila dokaze i djelotvornost. Samo tako ona može biti vjerodostojna. Onaj tko laže mora biti spreman na to da laž ima kratke noge, i da ta kratkonogost ima svoje, vrlo često, neugodne posljedice.

Kažnjeni oni koji su bili u pravu

ZULFIKARPAŠIĆ: O tom dvostrukom moralu, o politici kao neetičnoj kategoriji govore i posljednji događaji u Hrvatskoj. Sada se tamo preko noći mijenja politika prema Bosni, a istovremeno se protagonisti politike cjelovite Bosne, ljudi koji su se sve ovo vrijeme dosljedno borili i ponašali, napadaju kao najveći protivnici. Iz vladajuće stranke izbacuju se oni koji su bili za normalnu bosansku politiku, ljudi poput Manolića i Mesića, a favoriziraju se nosioci najoštrije protubosanske politike kao što je Šušak i njemu slični.

Hajdukovanje u politici

GOTOVAC: To je stalna praksa. Rekao sam zašto: zato što se neprekidno laže, što se skriva ono što se u politici, da bi razgovori bili mogući, mora otkriti. To je praksa hajdukovanja u politici. Mi smo još u narodnoj poeziji: skrivamo se po šiblju gora, uhodimo, čekamo priliku da iz guštika napadnemo s leđa... U nas je još uvijek živo demoniziranje islama, kao da je upravo počeo prodor Turaka na Balkan. Nekidan je u »Slobodnoj Dalmaciji« jedan pop najozbiljnije pisao da je Kur'an dokument koji dokazuje inferiornost muslimana – jer oni nisu čak znali prepisati naše svete knjige! Kur'an je nastao, dakle, pogrešnim prepisivanjem Biblije! Nije skandal to da jedan pop tako misli o Kur'anu i muslimanima, ali je skandal da »Slobodna Dalmacija« to objavljuje. Ne dokazuje se demokracija tiskanjem budalaština, koje nas diskreditiraju. Napose tako ne smiju postupati novine koje žele biti nadregionalni list. Ali, nekompetencija u Hrvatskoj, nažalost, nije rijetka pojava. Najveći dio onih koji raspravljaju o islamu znaju tako malo o njemu da se zapanje kad čuju, na primjer, za podjelu na šiite i sunite...

ZULFIKARPAŠIĆ: U nas je česta pojava da vlastite mane i slabosti kompenziramo tako da ukazujemo na tuđe mane i slabosti, koje onda, što iz ignorancije, što iz neodgovornosti, još i izmišljamo ili predimenzioniramo.

Povijest na diku, a ne obavezu

GOTOVAC: Mi tako često postupamo: prikazujemo svoje neuspjehe tako da ih želimo pretvoriti u uspjehe. Skrivamo grijehe za koje ne želimo snositi posljedice. Izbjegavamo odgovornost. Prikazujemo svoju povijest tako da nas ni na što ne obavezuje, osim na ponos. Na diku! Činimo to u pojedinostima i u cjelinama. Iza tih pothvata ne stoji nekakav veliki program, neka ozbiljna ideja – u pitanju je nesposobnost da se povijest shvati u svom pravom značenju i da se prihvate posljedice tog značenja. Umjesto toga, sve može dobiti svoju priliku - i najveća budalaština.

Sva povijest upućuje na očuvanje Bosne

Protiv toga sam u našem razgovoru pokušao zastupati ono što doista čini stvarnost i vrijednost one povijesti iz koje svaki od nas sluša poruku za budućnost, budućnost koju ćemo dijeliti kao prostor svog opstanka i svojih djela. Pokušavao sam pokazati da u toj prošlosti postoje svi razlozi zbog kojih naša politika treba prihvatiti, čuvati i razvijati slobodu i neovisnost Bosne i Hercegovine kao države i slobodu svih njezinih građana u njoj – slobodu koja znači modernu državu, modernog čovjeka, njegova prava i njegove dužnosti. Onaj tko na taj način ne čuje tradiciju, ne čuje prave razloge za budućnost – jer tradicija nije samo ono što je već nastalo, nego i ono što tek treba nastati, budući da tradicija, po onome što je doista čini vrijednom, nije dovršena.

Poslušajmo Maxa Webera koji kaže: »Moguće se ne može postići ako se u svijetu stalno ne iskušava nemoguće.«

MALOČA: Slijedeći ovaj Weberov inspirativni citat i njegov poziv na stvaralački odnos prema budućnosti, jer ako ne budemo o njoj mislili, nećemo riješiti ni paklenu sadašnjost, zamolio bih gospodina Zulfikarpašića, čovjeka koji se često u životu kretao i djelovao na tragu Weberovih riječi, da nam, na kraju, izvuče završnu poruku iz ovoga poučnog i, rekao bih, demokratski stvaralačkog trodnevnog susreta.

Nada iznad svega

Moralni pad

ZULFIKARPAŠIĆ: Ima jedan vid historije bošnjačkoga naroda koji, po mome mišljenju, doprinosi boljem razumijevanju naših današnjih nevolja. Gledamo li završno doba turske vladavine, slabljenje Turske imperije izaziva niz dilema i problema u Bosni. Bošnjaci bolno preživljavaju sudbinu Turske kao svoju vlastitu. Kriza koja prati slabljenje vojne sile i autoriteta Turske u svijetu nosi sa sobom i jedan moralni pad, koji se

prenosi na Bosnu i Bošnjake. Ali, stvarna i svestrana kriza Bosne dolazi zapravo s haranjem Omer-paše Latasa polovicom 19. stoljeća.

Kobni Omer-paša Latas

Latas dolazi u Bosnu na čelu kaznene ekspedicije nakon pobune bosanskog plemstva protiv Porte, koju je predvodio Husein-kapetan Gradaščević. Omer-paša Latas je u tom pohodu tako i toliko temeljito opljačkao Bosnu, pozatvarao i poubijao cijelu intelektualnu elitu, čitavu ekonomsku i duhovnu snagu, plemstvo i veletrgovce, da je, po mojoj ocjeni, kičma samostalnosti Bosne bila slomljena njegovom pojavom u Bosni. On je stotine i stotine najuglednijih bosanskih prvaka dao pobiti, među ostalim i Ali-pašu Rizvanbegovića, onog istog koji je u Gradaščevićevoj buni stao na stranu Porte. Mnoge od njih dao je protjerati u Sjevernu Afriku, u Palestinu, u Anadoliju, čak u Perziju, razasuo ih je po čitavom Osmanlijskom carstvu. Osim toga, dao je opljačkati imanja, popaliti kule, pohapsiti trgovce, uništiti njihove ekonomske centre koje su imali u Solunu, Carigradu, Dubrovniku, Veneciji, i tako osiromašio Bosnu da je ona poslije njega zaista zapala u duboku tamu, čije će se posljedice osjećati do dana današnjega.

U biblioteci Bošnjačkog instituta naišao sam na vrlo poučan podatak koji ilustrira to moralno opadanje Bosne. U jednoj filozofskoj knjizi, koja je pripadala nekom trgovcu Muhibiću, pisanoj na perzijskom jeziku i u kojoj se citiraju brojni arapski, turski, latinski i grčki izvori, taj je Muhibić s perfektnim poznavanjem tih jezika pravio svoje bilješke na latinskom, grčkom, na arapskom i na turskom jeziku. Uz samu knjigu prilijepljene su čitave stranice njegovih razmišljanja i komentara, a na nekoliko desetina mjesta on ispravlja orginalne izvore autora toga rukopisa i popravlja njegove pogrešne citate Aristotela, Ružda i ostalih filozofa. Interesantno da je jedan obični trgovac imao takav kulturni nivo. Ta knjiga ima svoj redni broj koji dokazuje da je u Muhibićevoj biblioteci bilo više od hiljadu knjiga, zatim, da je te knjige čitao i studirao, da je govorio više stranih jezika. Nakon dvadeset godina, njegov je sin na toj istoj knjizi, pored tih rukopisa, vrlo jednostavnim, polupismenim stilom napisao da mu se rodio sin Mustafa, da bi na koncu njegov sin, dakle unuk trgovca Muhibića, primitivnim rukopisom, s nepoznavanjem gramatike, napisao kako mu se otelila krava.

Materijalno propadanje povlači za sobom i kulturni i moralni pad

Tu se slikovito može uočiti kako Bosna od zemlje visokog kulturnog nivoa postaje tamni vilajet. Pad koji je Bosna doživjela s terorom i pljačkom ekspedicije pod komandom Omer-paše Latasa jedan je od vrlo teških momenata historije bošnjačkog naroda i same Bosne, koji će na njihov budući razvoj ostaviti trajne negativne posljedice. Materijalna propast povlačila je za sobom i onu kulturnu, a onda i moralni pad u cijelosti. Na primjer, po prvi se put nakon Latasa preko podne počinju mandaliti po Bosni dućani ...

Onda je Bosnu okupirala Austro-Ugarska monarhija, čiji je dolazak izazvao masovno seljenje. Uzroci su prvenstveno počivali na strahu. Istodobno su Bošnjacima bili obećani posjedi, zemlja u Turskoj. Nakon Elizabetina verdikta iz g. 1492., po kojemu se Židovi protjerani iz Španije ne mogu više nikada vratiti u tu zemlju, Austro-Ugarska je donijela sličan dekret, kojim se muslimanskim iseljenicima zabranjuje povratak u Bosnu.

Odlaženje bez povratka

Aleksandar Ranković i tzv. nova Jugoslavija preuzeli su to pravilo iz tzv. stare Jugoslavije, po kojem su stanovnici koji su iz Makedonije i Bosne išli u Tursku gubili državljanstvo i pravo na povratak u svoju zemlju. Upravo u doba Rankovića trošili su se milioni da se četnici iz Evrope i Amerike vrate nazad u Jugoslaviju, dok se Bošnjacima zabranjivao povratak. Tek kada bi imali turske pasoše, mogli su dobiti prolaznu vizu za neku drugu zemlju ili ograničeni boravak.

Agrarna reforma — opća pljačka nad muslimanima

Kad je u staroj Jugoslaviji provedena agrarna reforma bio je to još jedan veliki materijalni pad. Tada su nama ostali čardaci, a zemlja oduzeta, tada je jedna čitava društvena klasa ostala bez ikakvih materijalnih sredstava. Znam da je bilo ljudi koji nakon tih reformi, odnosno sveobuhvatnih pljački izvršenih nad muslimanima nisu do smrti izlazili iz kuća, ponos im nije dopuštao da pokažu kako su prodali svoje zlatne satove i nakit svojih žena, da su u jednoj poraznoj materijalnoj bijedi, da moraju tražiti pomoć od drugoga kako bi preživjeli. Bilo je to tužno i bijedno umiranje jedne klase koja takav kraj nikako nije zaslužila.

Suvremeni moralni pad

Najveći i daleko najsudbonosniji lom bila je četnička agresija 1991., koja, evo, još traje. Nesposobnost da se agresija spriječi, a još tragičnije, nemogućnost da se od nje odbranimo, poljuljala je temelje našega bića. Usporedo s tim nevoljama i materijalnim osiromašenjem došlo je do totalnog moralnog kaosa. Uspjehe naroda da se spasi iz omče agresora i vojne uspjehe samoorganiziranih područja prisvajaju neke stranke i pojedinci koji su prvi ostavili narod da bi spasili svoju glavu. Neznalice se slave kao geniji, državnici i božiji miljenici. Nitkovi uzimaju najveće položaje, kriminalci postaju gradonačelnici, softe veliki stratezi, koji se rasipaju milionima dolara, pokupljenim od naših radnika i dobivenih iz islamskih zemalja. Notorni agenti neprijatelja vladaju strankom na vlasti, a istinski se naučnici i oficiri tjeraju i odbacuju. Oni koji dijele i rasipaju njima tuđe i narodne novce jesu »dobrotvori«, a oni koji daju svoje vlastite i žrtvuju svoje vrijeme i imanja kleveću se i na sve načine ocrnjuju. Nema granica za tu iskvarenu mafiju, koja beskrupulozno iskorištava vjeru i patriotska osjećanja, a prije svega izmučeni narod, servirajući mu iluzije, kako se ljudi ne bi osvijestili i svu tu bagru potjerali s uzurpiranih položaja. Jeftina je postala cijena raznih novinara i pisaca, za male novce oni su spremni napisati velike laži i klevete.

Taj moralni pad teško će nam pasti kao i materijalni gubici. Dugo će nam vremena trebati da zaliječimo ove rane što su se otvorile. »Ljiljani« i Latići poput krpelja su se pripili uz oboljelo tijelo napaćene Bosne. Nadam se, uspijemo li otjerati četnike i osvijetlili naše puteve, ti će paraziti nestati zajedno s ovom tamnom prošlosti.

U jedno ipak vjerujem: nisu se u Bosni pogasila sva ognjišta niti su svi ljudi ogrezli u krvi. Bujice krvi, zločina, mržnje i zlih strasti nisu potopile niti odnijele Bosnu. Ona je suviše tvrd orah, a zubi njenih ubica klimavi su i slabi. Preskupo smo platili lekciju, ali se nadam da smo je naučili. Saveznici Bosne jesu onaj moralni, ljudski, demokratski dio Hrvata i Srba koji su ostali s nama i žele da Bosna opstane. A budući da je njezin opstanak u interesu mira na ovim prostorima, ta je nada realna i moguća. Ne može se ova drama završiti pobjedom Karadžića i Mladića.

Saveznici Bosne

Čini se da, s obzirom na zamašnost zla i zločina, sve to traje duže nego što smo u mogućnosti pretrpjeti. Ali, po ljudskoj logici, po svim moralnim principima, pa i iskustvu posljednjih pedeset godina, ovo se mora završiti porazom fašističkih zločinaca, ubica i palikuća i pobjedom onih koji predstavljaju pravdu i demokraciju. Pobjedom Bošnjaka, koji se bore za multinacionalnu, multivjersku, slobodnu Bosnu.

* *

*

O AUTORIMA

ADIL ZULFIKARPAŠIĆ (1921), političar, publicist, bankar. Istaknuta ličnost u antifašističkom pokretu (1941-1945). S visokog položaja u Vladi BiH odlazi 1946. u emigraciju. Suosnivač »Demokratske alternative«. Pokretač, izdavač i urednik časopisa »Bosanski pogledi«. Član Izvršnog odbora Liberalne internacionale. Jedan od osnivača Stranke demokratske akcije (SDA), predsjednik Muslimanske bošnjačke organizacije (MBO). Utemeljitelj Zaklade/Vakufa Bošnjačkog instituta u Zürichu.

VLADO GOTOVAC (1930), književnik, filozof, političar. Zbog svojih političkih uvjerenja bio je u bivšoj Jugoslaviji opetovano osuđivan na višegodišnju robiju. Danas je jedan od najistaknutijih vođa Hrvatske socijalno-liberalne stranke (HSLS). Objavio je brojne knjige pjesama, eseja i kritika, a upravo mu je pred izlaskom knjiga »Zvjezdana kuga«, dnevnik iz sedamdesetih godina.

MIKO TRIPALO (1926-1995), istaknuti političar, autor više knjiga ustavno-političke tematike. Do 1971. obnašao niz visokih političkih dužnosti u SR Hrvatskoj i u federaciji, kada bude zbog sukoba s tvrdom komunističkom linijom smijenjen i umirovljen. Uz dr. Savku Dabčević-Kučar, Tripalo je karizmatski vođa »Hrvatskog proljeća« ili »Maspoka«, pokreta koji je bio vjesnik demokratskih političkih promjena u bivšoj Jugoslaviji. Danas je predsjednik Akcije socijaldemokrata Hrvatske.

IVO BANAC (1947), redovni profesor povijesti na sveučilištu Yale. Autor je više zapaženih knjiga, studija i članaka, na engleskom i hrvatskom jeziku. Posebno se ističu djela »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, »Sa staljinom protiv Tita – informbirovski sukobi u jugoslavenskom komunističkom pokretu«, »Cijena Bosne« i dr. Prof. dr. I. Banac je član predsjedništva Hrvatskog helsinškog odbora i supredsjednik Instituta Otvoreno društvo Hrvatska.